

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

DİSKURS STRUKTURUNUN FONETİK KORRELYATLARI (İNGİLİS DİLİ MATERIALI ƏSASINDA)

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ Qocayeva Xatirə Əvəz qızı

Elmi rəhbər: _____ f.e.d., prof. Fərman

Hüsən oğlu Zeynalov

BAKI – 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. MÜASİR DİLÇİLİKDƏ MƏTN-DİSKURS PROBLEMİ.....	9
1.1. Ümumi qeydlər.....	9
1.2. Mətn-diskurs münasibətləri.....	12
1.3. Diskursun strukturunu təşkil edən əlaqə vasitələri.....	20
II FƏSİL. İNTONASIYA DİSKURSUN KOMPONENTİ KİMİ.....	29
2.1. İntonasiyanın ünsiyyət prosesində yeri.....	29
2.2. İntonasiyanın komponentlərinin nitqdə reallaşma xüsusiyyətləri.....	38
2.3. Diskursun intonativ təhlili.....	47
III FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ İNTONASIYA VƏ DİSKURS STRUKTURU.....	60
3.1. Diskurs strukturunun eksplisit modeli.....	60
3.2. İntonasiya strukturunun eksplisit və implisit modelləri.....	76
3.3. İntonasiyanın funksiyaları və onların diskurs strukturunun komponentlərinə münasibəti.....	90
NƏTİCƏ.....	134
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	137

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Məlum olduğu üzrə, keçən əsrin 50-ci illərindən linqvistik dövriyyəyə daxil olmuş «*diskurs*» anlayışı [129, s. 474] sonralar dilçilikdə bir aktual problem kimi ümumi marağa səbəb olmuşdur. Struktur baxımdan bir neçə söyləmədən ibarət olan və bir vahid məzmununu kəsb edən bu anlayış sonralar diskurs nəzəriyyəsinin yaranmasına gətirib çıxarmış və mətn-diskurs münasibətləri dilçilikdə qızgın müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Mətn və diskurs məsələlərinə dair keçirilən müzakirələrin və aparılan araşdırmaların nəticələri xarici (M.Həliday, V.Dayk, N.Enkivist, T.Qivon), rus (İ.R.Qalperin, T.M.Nikolayeva, Z.Y.Turayeva, A.Kibrik və b.) və Azərbaycan (K.M.Abdullayev, Ə.Ə.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, M.T.Qayıbova, F.Y.Veysəlli, S.Ə.Abdullayev və M.Y.Məmmədov,) dilçilərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Son araşdırmalar göstərir ki, ilkin anlamda sosial praktika kimi nəzərdən keçirilən bu anlayış çağdaş dilçilikdə məzmunca çoxkomponentli, çoxaspektli və geniş diapazonlu mürəkkəb bir anlayışa çevrilmişdir. Diskurs tədqiqi üzrə son illərin araşdırmaları göstərir ki, sözlü (verbal) ünsiyyət prosesində bu anlayış bir sıra komponentləri, o cümlədən sosial konteksti; konkret situasiyanı, habelə psixoloji, sosioloji, dil və mədəniyyət hadisələrini özündə ehtiva edən bir prosesdir [23, s. 64].

Qeyd edilməlidir ki, mətn-diskurs çərçivəsində insanların istəklərinin müxtəlif kommunikativ situasiyalarda reallaşmasının bir qolunu seqment formalı dil vahidləri təşkil edirsə, digər bir qolunu, ifadə formasını dilin supraseqment vasitələri, bütövlükdə, dilin prosodik-intonasiya vasitələri təşkil edir.

Dillər müxtəlif olduğu kimi, onların prosodik-intonasiya xüsusiyyətləri, o cümlədən insanların istəklərini, niyyətini, məqsədini, müxtəlif modal-emosional mənə çalarlarını və s. ifadə etmə qabiliyi baxımından da bir-birindən fərqlənir.

Araşdırmalar göstərir ki, intonasiya dillərinə mənsub olan Avropa dilləri içərisində ingilis dili özünün spesifik xüsusiyyəti ilə alman, fransız dillərindən fərqlənir. Belə ki, alman dilində münasibət mənaları ədatlarla, fransız dilində sintaktik vasitələrlə ifadə edilirsə [111, s. 159], ingilis dilində münasibət modal-

emosional mənə çarları və s. başlıca olaraq, prosodik-intonasiya vasitələri və onların müxtəlif quruluşda (modeldə) birləşmələri ilə ifadə edilir [137, s. 29].

Qeyd edək ki, ingilis dilində nəzakətli davranış, qarşılaşdırma, söyləmədə ifadə olunan fakta düzəliş və s. mənaların ifadəsində enən-qalxan ton geniş işləndiyi halda, rus dilində belə bir ton mövcud deyildir [161, s. 208].

Lakin ingilis dilinin prosodik-intonasiya vasitələrinin rabitəli nitqdə imkanları çox genişdir. Bu dildə yeddi nüvə tonu [137, s. 7], müxtəlif səviyyəli və istiqamətli tonal şkalalar və digər prosodik vasitələr vardır və onların müxtəlif strukturda kombinator birləşmələri çoxlu sayda intonasiya modelləri yarada bilər.

A.Antipovanın araşdırmaları göstərir ki, ingilis dilində on altı ton və on tonal şkala vardır [38, s. 28]. İngilis dilində prosodik-intonasiya vasitələri cümlələrin (söyləmlərin) təşkil olunmasına və onların sintaqmatik üzvlənməsinə xidmət etməklə yanaşı, aksentual, münasibət, diskursiv funksiyalar da yerinə yetirir. Bunları da ingilis dilində prosodik-intonasiya vasitələrinin, fikrimizcə, spesifikliyini şərtləndirən səciyyəvi hal kimi qəbul etmək olar.

«*Tekst*» və onun konkret situasiyalarda aktuallaşma forması olan diskurs anlayışları arasındakı fərqə gəlincə, linqvistik mənbələrdə bu anlayışların məzmununa dair müxtəlif yanaşmalara, izahlara rast gəlinir [26, s. 41]. Bu barədə deyilən fikirləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, tekst mücərrəd formalı sintaktik strukturları nəzərdə tutursa, diskurs həmin mücərrəd strukturların müxtəlif formalı söyləmlər formasında sosial kontekstlərdə reallaşmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan mətn və diskurs arasında olan münasibət, cümlə ilə söyləmə arasında olan münasibətə uyğun gəldiyini demək olar.

Bu deyilən fikirdən belə bir nəticə hasil olur ki, mətn dil səviyyəsinə, diskurs isə konkret məkan, zaman, kontekst və situasiya ilə şərtlənən bir prosesə – danışığa aid olan hadisədir.

Bununla belə, mətn və diskurs arasında oxşar cəhət vardır. Bu oxşar cəhət ondan ibarətdir ki, onların hər ikisi eyni abstrakt konstruksiyalardan istifadə edir. Bu baxımdan real məkanda, zamanda, kommunikativ situasiyalarda fəaliyyətdə olan diskursa əlaqəli nitq parçası kimi baxılır. İki və daha artıq cümlənin mənaca

sıralanmasından ibarət olan bu nitq parçası digər hadisələr kimi müəyyən struktura malikdir və özünün daxili və xarici komponentləri ilə xarakterikdir. Diskurs strukturu linqvistik komponentlə və onun əlaqəliyi ilə yanaşı, daha iki komponentlə (intensional və atensional) səviyyəlidir və bu komponentlərin hər ikisinin məzmunu (münasibət mənaları, yəni informasiyalar) ingilis dilində prosodik-intonasiya vasitələrinin kombinator birləşmələri ilə reallaşır. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, V.Ceyf intonasiyaya diskurs strukturunun vahidi kim yanaşır [105, s. 17].

Bununla belə, bəzi tədqiqatçılar ingilis dilində diskurs təhlilində prosodik-intonasiya vasitələrinin münasibət mənə və modal-emosional mənə çalarları ifadə etmə funksiyasını qəbul etmirlər və intonasiyanın praqmatik aspektinə biganəlik göstərirlər. Onların fikrincə, intonasiya birbaşa qrammatik komponentdir və o, hiss və münasibətlərin ötrücüsü vasitəsi deyildir [130, s. 10].

Deyilənlər göstərir ki, ingilis dilində prosodik-intonasiya vasitələrinə sırf qrammatik yanaşmada diskurs anlayışının məzmununu şərtləndirən sosial, psixoloji, kontekst, situasiya komponentləri, bütövlükdə, intonasiyanın praqmatik aspekti nəzərə alınmır. Halbuki bioloji, sosial və psixoloji varlıq olan insanlar hamı üçün ümumi olan müəyyən emosiyalar, münasibətlər toplusuna malikdir və bunlar da canlı, rəbitəli nitqdə, müəyyən məkan və zamanda müxtəlif kommunikativ situasiyalarda intonasiya vasitəsilə dinləyənlərə, diskurs iştirakçılarına ötürülür və onlardan qəbul edilir. Odur ki, diskursun informasiya strukturuna intonativ baxımdan sırf qrammatik yanaşma bir tərəfdən, ingilis dilinin prosodik-intonasiya vasitələrinin ünsiyyət prosesində münasibət mənalar, modal-emosional mənə çalarları ifadə etmə qabiliyyətini, digər tərəfdən də, diskurs anlayışının məzmununu tam ehtiva etmir. Bütün bu deyilənlər *mövzunun aktuallığını* şərtləndirir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi ilə əlaqədar qeyd etmək olar ki, ingilis dilində diskursun intonasiyaya münasibətinə dair linqvistik mənbələrdə müxtəlifsəpkili fikirlər yer alsada, diskurs strukturunun komponentləri ilə (lingvistik, intensional (niyyət) atensional (fokus) intonasiyanın struktur komponentləri arasında olan korelyativ münasibətlər ayrıca tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bununla belə, ingilis və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında “Diskurs intonasiyanın eksperimental-foneyik təhlili” adlı tədqiqat işində (2013) diskursun formalaşmasında intonasiya

komponentlərinin akustik parametrlərinin səciyyəsinə bəhs edilir. Bizim tədqiqat işində diskurs strukturunun hər bir komponentinin ifadə planında prosodik korelyata malik olması ideyası tədqiq edilir.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini diskurs strukturunun komponentləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini diskursun struktur komponentlərini şifahi diskursda reallaşdıran prosodik-intonasiya vasitələrinin təhlilindən əldə edilən biliklərin ümumiləşdirərək sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dili materialı əsasında diskurs və intonasiya strukturlarının qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etmək və onlar arasında korrelyativ münasibətləri aşkar etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- diskursla bağlı müasir dilçilikdə mövcud fikir və mülahizələrin icmalını vermək;
- diskurs strukturunun əlaqə vasitələri içərisində prosodik-intonasiya vasitələrinin rolunu açıb göstərmək;
- diskurs strukturunun komponentlərini müəyyənləşdirmək;
- diskursun intonativ təhlili əsasında intonasiyanın ayrı-ayrı komponentlərinin rolunu aşkar etmək;
- intonasiyanın struktur elementlərinin və funksiyalarının diskurs strukturunun komponentlərinə münasibətini üzə çıxarmaq və onların təhlilini vermək;
- intonasiyanın bir hissəsi olan prosodik komponentlərin inventarını müəyyən etmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın yazılmasında nəzəri dilçiliyin metod və üsullarından, o cümlədən müşahidə, təsvir, struktur təhlil, situativ-kontekstual və diskursiv təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Diskurs strukturunun ifadə planında formalaşması və dinamizmi intonasiyanın komponentləri, xüsusilə cümlə vurğusu ilə reallaşır.

2. Diskurs strukturunun komponentlərini şərtləndirən sosial, psixoloji, mədəni, kontekst və sitativ amillər intonasiyanın münasibət, məna və modal-emosional çalarlar ifadə etmə funksiyasında çıxış verir.

3. Diskurs strukturunun komponentlərinin məzmununun sərhədləri ifadə planında fonetik (prosodik) korelyatlarla siqnal edilir.

4. İntonasiyanın struktur elementlərinin və funksiyalarının hər birinin diskurs strukturunda təyinatı, vəzifəsi vardır.

5. İngilis dilində intonasiya diskurs strukturunun bir komponenti kimi çıxış edir, «köhnə» və «yeni» informasiya müxtəlif tonlarla reallaşır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan germanistikasında ingilisdilli diskursun məzmun və ifadə planında struktur komponentləri ilə intonasiyanın struktur komponentləri və funksiyaları arasında korrelyativ münasibətlərin tədqiqinə ilkin olaraq bir cəhd göstərilir. Bu tədqiqat işində digər tədqiqatlardan [29] fərqli olaraq, ingilis dilində intonasiyaya daha geniş prizmadan yanaşılır. Belə ki, nüvə tonlar və melodik şkalalarla yanaşı, intonasiyanın bir hissəsi olan prosodik komponentlərin də şifahi diskursda müəyyən münasibət mənaları, modal-emosional çalar daşıyıcıları olan elementlər kimi çıxış etməsi və intonasiyanın ingilis dilində diskurs funksiyaya malik olması vurğulanır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatdan əldə edilən nəticələr ingilis dilinin intonasiyasına dair aparılan araşdırmalarda, tədqiqat işlərində və diskursun və mətnin intonativ təhlilində faydalı ola bilər. Tədqiqatın nəticələri intonasiya sahəsində elmi-nəzəri fikirlərin zənginləşməsində də əhəmiyyətli ola bilər.

Tədqiqat işinin nəticələrindən Azərbaycan auditoriyasında ingilis dilinin fonetikasının tədrisində, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər, eləcə də tədris prosesində ingilis dilinin intonasiyasının xüsusiyyətlərinə dair tələbələrin biliklərinin keyfiyyətcə yüksəldilməsinə kömək edə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müxtəlif elmi konfranslarda məruzələr edilmiş, yerli və xarici nəşrlərdə məqalələr, konfranslara təqdim olunmuş tezislər çap olunmuşdur.

Tədqiqatın materiallarından buraxılış işi və magistr dissertasiyaların yazılmasında istifadə oluna bilər. Eyni zamanda tədqiqatın materialları dərslük və dərslük vəsaitlərinin yazılmasında da faydalı ola bilər. Bunlarla yanaşı, ingilis dilinin intonasiyasına dair yazılan əsərlərdə dissertasiyanın materiallarından yararlanmaq olar.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin fonetika kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 6 səhifə, 10.445 işarə, I fəsil – 20 səhifə, 36.812 işarə, II fəsil – 32 səhifə, 56.408 işarə, III fəsil – 75 səhifə, 132.429 işarə, nəticə – 3 səhifə, 5.774 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 13 səhifə, 18.613 işarədən ibarət olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 149 səhifə, 262.178 işarədir.

I FƏSİL

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ MƏTN-DİSKURS PROBLEMI

1.1. Ümumi qeydlər

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, dilçilikdə “*diskurs*” anlayışı keçən əsrin 50-ci illərinin başlanğıcında Z.Hərrisin məqaləsinin işıq üzü görməsi ilə linqvistik dövriyyəyə daxil olmuşdur [129, s. 474]. Bu məqalədə Z.Hərris bu anlayışına cümlədən kənar, yəni cümlədən böyük olan vahid kimi yanaşır. Keçən əsrin 70-ci illərin sonundan və 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq bu termin ilə yanaşı, “*tekst*” termini də dilçilikdə geniş işlənməyə başladı. Bəzi dilçilər diskurs, digərləri isə mətn terminini işlətməyə üstünlük verdilər. Belə ki, ingilisdilli mənbələrdə diskurs, alman, rus və Azərbaycan dili mənbələrdə isə mətn (V.Dressler, 1978; Qalperin, 1981, K.Abdullayev, 1999 və b.) terminindən istifadə olunmağa başlanır.

Məlum olduğu üzrə, dilçilik elmində 80-ci illərin əvvəlinə kimi sintaktik səviyyənin vahidi kimi cümlə qəbul edilirdi. Lakin araşdırmalar göstərir ki, sintaktik səviyyənin son vahidi cümlə ilə məhdudlaşmır. Bu baxımdan K.Abdullayevin fikirləri maraq doğurur. Bu dilçiyə görə, tədqiqatçılar struktur baxımdan bir cümlə ilə bir neçə cümlənin birliyindən ibarət olan sintaktik vahidə eyni mövqedən yanaşdılar. Belədə paradoksal situasiya yaradılırdı. Alimin fikrincə, sintaktik nəzəriyyədə mövcud olan çatışmazlıqlar mətn dilçiliyi kimi sahənin yaradılmasına xüsusi təkan verdi [3, s. 178]. Mətn dilçiliyi sahəsində aparılan son tədqiqatlar göstərir ki, cümlə sintaktik məkanda son vahid deyildir. Belə ki, sintaktik səviyyədə cümlədən sonra mikro- və makrotekstlər mövcuddur ki, bunlar da cümlənin struktur modelinə uyğun formada qurulur [3, s. 178]. Bəllidir ki, “*tekst*” anlayışı latın sözü olub, mənası əlaqə, birləşmə deməkdir. Başqa sözlə, bu termini adı altında daxili struktur əlaqələri olan, müxtəlif hadisələrin və onların qrammatik ifadə vasitəsi olan cümlələrin əlaqəsi, bu əlaqənin semantik cəhətdən birliyi nəzərdə tutulur. Belə ki, bu anlayışı bir tərəfdən, danışanın fikrini ifadə etmək üçün bir neçə cümlənin əlaqəli ardıcılığından ibarət

olan söyləmi təyin etmək üçün işlədilir. Digər tərəfdən, mətn termini ilə nəsr əsərlərinin (hekayə, roman və s.) adlarını adlandırırlar. Bununla yanaşı, bəzi dilçilər mətni şifahi və yazılı olmaqla, istənilən uzunluqda bir bütöv təşkil edən nitq kəsiyi kimi başa düşürlər, digəri isə mətnə kontekstlə sıx əlaqədə baxır, başqa birisi isə mətnə daha geniş prizmadan – linqvistik aspektləri (praqmatik, leksik, qrammatik, üslubi, məntiqi və s.) özündə ehtiva edən bir sintaktik vahid kimi yanaşır [47, s. 18].

Qeyd edək ki, linqvistik mənbələrdə, xüsusilə linqvistik terminlər lüğətində və ensiklopediyalarda “*mətn*” anlayışının izahına dair müxtəlif açıqlamalara rast gəlinir. O.S.Axmanova “*tekst*” anlayışını a) təhlil üçün seçilmiş yazılı mətn, maqnitafon yarışı və s. şəkildə təqdim olunmuş söyləmlərin təqribi yığımı; b) konkret dil daşıyıcıları olan kollektiv tərəfindən yaradılmış nitq əsərinin bütöv cəmi, yığımı kimi izah edir [39, s. 209].

O.Axmanovanın lüğətində mətn kimi izah edilən mənalara münasibət bildirən A.Məmmədov qeyd edir ki, mətnin izahı kimi verilən mənalar öz-zlüyündə kifayət qədər mürəkkəb və qeyri-müəyyəndir [27, s. 17].

Dilçilik ensiklopediyasında bu anlayış danışmaq və ya yazılı formada danışanın, yazanın niyyətini; məqsədinin sözlü ifadəsi; ünsiyyətin məqsədi ilə fəaliyyətin dildə ifadə forması kimi izah edilir [13, s. 293]. Diskurs anlayışının məzmununa gəlinə, burada da müxtəlif yanaşmalara rast gəlinir. Belə ki, tədqiqatçılar bu anlayışı ünsiyyət prosesində “həyata keçirilən nitq”, “fəaliyyətdə olan danışmaq prosesi”, “əlaqəli nitq parçası” kimi izah edirlər [26, s. 40].

Digər bir linqvistik mənbədə isə “diskurs” termini Amerikan-ingilis dilçiliyində mətnin müxtəlif aspektlərini bildirən əsas anlayış, rabitəli danışmada söylənilən mətn kimi izah edilir [118, s. 220].

A.Y.Məmmədov diskursu koqnitiv və kommunikativ proseslərin kəşiməsindən formalaşan bir hadisə kimi qəbul edir və o, mətn və diskursu aşağıdakı parametrlərinə görə fərqli cəhətlərini qeyd edir: mətn hazır reallıq kimi öz bitkinliyində öyrənilə bildiyi halda, diskurs öz spesifik xüsusiyyətlərinə malik mətnlər yaranması prosesi kimi öyrənilməlidir [27, s. 41].

Qeyd edək ki, mətnin özünün öyrənilməsində iki üsul özünü göstərir. Birinci üsul proporsional, ikinci isə kommunikativ üsuldur.

Proporsional üsul cümləvari, yəni cümlənin quruluşuna uyğun üsul, cümlədən çıxış etmək üsuludur. Proporsional üsul cümlənin qanunauyğunluqlarının tekstə köçürülməsindən doğur. Bu da tekstin özünün linqvistik statusunun əsaslı surətdə olmasını şərtləndirir. Cümlə ilə bağlılıq mətnin öyrənilməsinə “aşağıdan”, cümlədən gəlmək, prinsip etibarilə, nəhayətdə mətn problematikasını bilavasitə dilçilik problematikası edən cəhətlərdəndir.

İkinci üsul kommunikativ üsuldur. Bu üsul tekstin öyrənilməsini, onun özünəxas xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasını nəzərdə tutur. Bu üsul teksti bir bütöv kimi xarakterizə etməyə imkan verir [3, s. 183].

Qeyd edək ki, son illər mətn dilçiliyinin güclü inkişafının nəticəsində mətn tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu da dil vahidlərinin məzmun tərəfinin öyrənilməsinə geniş imkan açır. Dil ünsiyyət vasitəsi, eləcə də fikrin reallaşması olması vasitəsi kimi müxtəlif formalarda əqli proseslərin qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Bu qanunauyğunluqlar da öz növbəsində obyektiv reallığın hadisələrini və proseslərini əks etdirir. Odur ki, mətnin əqli prosesini əks etdirən nitq fəaliyyətinin məhsulu kimi tədqiq edilməsi yalnız dilçilikdə deyil (ədəbiyyat, sosiologiya), eləcə də başqa elm sahələri mətni öz vəzifələrinə uyğun olaraq tədqiq edib öyrənir.

Mətnin, xüsusilə diskursun intonativ baxımdan öyrənilməsi də mətnin hərtərəfli öyrənilməsi məsələsini özündə ehtiva edir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, mətn və diskurs arasındakı fərq mətn bir sıra vahidlərdən ibarət olub əlaqəlik, bitkinlik və daxili struktur təzahürlərinə malik bir quruluş modeli kimi başa düşülür. Mətn bir vasitə olaraq daha çox abstrakt formal konstruksiyalar kimi, diskurs isə əqli-mental proseslər nöqtəyi-nəzərdən və ekstralingvistik amillərlə bağlı şəkildə öyrənilir, nəzərdən keçirilir.

Diskursun formalaşması yəni dil vahidlərinin seçilməsi, onlar arasında əlaqələliyin tapılması, əsasən danışanın, yaxud yazanın niyyətinə uyğun diskursa quruluş və forma verilməsi subyektiv xarakter daşıyır. Başqa sözlə, diskursun formalaşması və quruluşu danışanın niyyətindən, məqsədindən, sosial və

kommunikativ situasiyadan, məkan, zaman komponentlərindən, diskurs iştirakçılarının intellektindən, dünyagörüşündən, topikin məzmunu biliklərin olmasından asılı olur.

1.2. Mətn-diskurs münasibətləri

Dilçilikdə “mətn” termininə bir neçə baxımdan yanaşılır. Belə ki, bu anlayış, bir tərəfdən danışanın fikrini ifadə etmək üçün bir neçə cümlənin əlaqəli ardıcılığı nəzərdə tutulur. Digər tərəfdən, bu termin ilə nəsr əsərlərinin (hekayə, roman və s.) adlarını adlandırdılar. Bununla yanaşı, bəziləri mətni şifahi və yazılı formada bir spesifik quruluş kimi başa düşürlər (M.A.Həliday və R.Həsən), digəri isə mətnə kontekstlə sıx əlaqədə baxır. İ.Q.Qalperin tekstə daha geniş prizmadan – linqvistik aspektləri (praqmatik, leksik, qrammatik, üslubi, məntiqi və s.) özündə ehtiva edən bir sintaktik vahid kimi başa düşür [47, s. 18].

O.İ.Moskalskayaya görə, bütöv nitq əsəri – məndir, yaxud mikroməndir [27, s. 8-9].

K.Abdullayev “tekst” anlayışının məzmununa yeni rəkursdan, tamamilə fərqli yanaşma nümayiş etdirir. O, dilçiliyin obyektini kimi teksti, mətn dilçiliyinin obyektini olan tekstdən fərqləndirilməsinin vacibliyini xüsusi olaraq vurğulayır. Bu dilçi alimə görə, mətn dilçiliyi sahəsindəki tədqiqatlar iki istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamət mətn qurulmasının ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq məqsədi ilə aparılan təhlillərdən formalaşır. Bu halda mətn dilçiliyinin obyektini kimi “tekstema” götürülür.

İkinci istiqamət tekstemanın aktual reallaşması ilə bağlı, yəni konkret qarşıya çıxan müəyyən mətn kəsiyi, müəyyən bədii, publisistik, elmi profilli mətn kəsiyinin linqvo-üslubi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Birinci istiqaməti o, emik, ikinci istiqaməti isə etik tekst kimi şərh edir, eyni zamanda bu iki istiqamətin biri digərini şərtləndiyini vurğulayır [3, s. 81-82].

Qeyd edək ki, mətn və diskurs anlayışlarının, başqa anlayışlarda olduğu kimi, onların da, yəni mətn və diskursun bir-birindən fərqli cəhətlərini qeyd etmək lazım gəlir. Linqvistik mənbələrdə, xüsusilə linqvistik terminlər və ensiklopediyalarda mətnin izahına dair müxtəlif açıqlamalara rast gəlinir. Məsələn, O.S.Axmanova mətni, şifahi və yazılı formada olan əsərə və korpusa bərabər tutur [39, s. 209]. Korpus sözü isə bu lüğətdə aşağıdakı kimi izah edilir. Korpus (massiv, iri tekst): 1. Təhlil üçün seçilmiş və yazılı mətn, maqnitofon yazısı və s. şəklində təqdim olunmuş söyləmlərin təqribi yığılı. 2. Konkret dilin daşıyıcıları, onların kollektiv tərəfindən yaradılmış nitq əsərinin bütöv cəmi (yığılı) [39, s. 209]. Bu izahda korpus sözünün mətn məkan və zamana müvafiq olan, ikinci mənası mətn üçün daha önəm kəsb edir. Bununla bərabər bu hadisənin vacibliyi diskurs terminini həmin kontekstdə aktuallığı ilə təsdiq olunur. Yuxarıda verilən izahlara münasibət bildirən A.Məmmədov yazır ki, O.S.Axmanovanın “Linqvistik terminlər” lüğətində mətn termininin müxtəlif formada izahı bu semantikanın denotatı haqqında qeyri-dəqiq təsəvvürlərə işarə edilir. Buna görə də birinci mənanın birinci semantikasındakı təyin hadisənin olduqca qeyri-müəyyən və qeyri-dəqiq olduğu ilə bağlıdır. Bu təyin həm də ona görə zərərli ki, çoxmənalı sözün derivasiya sxemi iyerarxiya təşkil edir. Sözün iyerarxik semantik strukturu bazisin mövcudluğunu nəzərdə tutur [27, s. 16].

A.Məmmədova görə, ikinci mənada, həmçinin definisiya olmadığına baxmayaraq, O.S.Axmanova “yazıda fiksasiya olunmuş” kimi bir differensial təzahürü də daxil edir. Lakin burada bütün differensial təzahürlərin yoxluğu tərifin (definisiyanın) olmadığını göstərir. Məsələn, aydın deyildir ki, yazıda fiksasiya olunan söz, yenə də yazıda fiksasiya olunan söz birləşmələrindən, cümlədən və bir neçə cümlədən nə ilə fərqlənir [27, s. 17].

O.S.Axmanovanın lüğətində mətn kimi izah edilən üçüncü mənaya A.Məmmədovun münasibəti belədir ki, bu mənə, yəni üçüncü mənə öz-özlüyündə kifayət qədər mürəkkəb və qeyri-müəyyəndir. Bu qeyri-müəyyənlik ifadə olunan tərəflərdə daha da güclənir. A.Məmmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, “təhlil üçün seçilmiş və yazılı mətn şəklində təqdim olunmuş söyləmlərin tərtibi yığılı” anlaşılmır. Həmçinin, mətn sözünün üçüncü mənasına müvafiq olan korpus sözünün birinci mənası mətn sözünün

ikinci mənasından nə ilə fərqləndiyi də aydın deyil. Belə ki, təhlil üçün seçilmiş və yazılı mətn şəklində təqdim olunmuş söyləmlərin təqribi yığımının semantik-struktur baxımından yazıda fiksasiya olunmuş nitq əsərindən nə ilə fərqləndiyi maraqlıdır [27, s. 17].

Digər bir linqvistik terminlər lüğətində (D.E.Rozental və M.A.Telenkovanın müəllifliyi ilə) mətn anlayışına belə bir qısa tərif verilir. “*Tekst*” anlayışı dil vahidləri arasında olan əlaqə, birləşmə və qrafik formada yazıda əks olunan söyləmlərdir [27, s. 18].

Qeyd edilməlidir ki, mətn müəyyən mənada təşkilatı mahiyyət daşıyır. Bu işarə kombinasiyalarının spesifik ardıcılığının özünəməxsus təşkilidir və bu kombinasiyalar müəyyən ardıcılıqda xüsusi mənə əlaqələri əldə edirlər. Qeyd edək ki, bəzi dilçilər (L.M.Qranovskaya) mətni yalnız qrafik, dilin yazılı formasının məhsulu kimi izah edir [27, s. 20]. Bu yanaşma, fikrimizcə, mətn-diskurs anlayışlarının məzmununu tam açmır.

Qeyd edilməlidir ki, tekst anlayışı ilə, daha doğrusu, mətn terminin izahından irəli gələn fikirlər müxtəlifdir və mətnin izahına müxtəlif yanaşmalar vardır. Məsələn: İ.R.Qalperinin mətnin bütöv fərqləndirici (ayrıcı) təzahürlərini ayrılıqda götürməsi haqqında mülahizəsini əsaslı hesab etmək lazım gəlir. Digər tərəfdən, mətnin xarakterizə olunmasında həcm parametrinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirən tədqiqatçılar, mətnin tərkib hissələri arasında müsbət problemin də nəzərdən keçirilməsini zəruri sayırlar [27, s. 22].

Bəzi dilçilər mətnin sintaktik sistemdə yerini müəyyənləşdirmək sahəsində müəyyən fikirlər söyləmişlər. Məsələn, M.A.K.Həliday dilin mahiyyət etibarilə xüsusiyyətlərini təhlil edərək mətnin cümlə üzərində üstünlüyü prinsipini irəli sürür [27, s. 23].

Müasir dilçilikdə mətnin iki cümlədən ibarət olması aparıcı hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, mətn dilçiliyə (bu termin əsasən Avropada işlənir), yaxud diskurs təhlili (bu termin əsasən ABŞ-da işlənir) qısa tarixi ərzində qrammatik baxımdan düzgün mətnin fərqli cəhətləri mövcud olmuşdur. Mətn dilçiliyinin erkən tədqiqatçıları törəmə dilçiliyinin ən mübahisəli məsələlərindən olan düzgün və qrammatik cəhətdən səhv

formalar konsepsiyasını mətn səviyyəsinə qaldıraraq ikili qarşılaşma müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Daha sonra linqvistik mətnşünaslıqla bağlı daha geniş yanaşmalar tədqiq olunmağa başlamışdır. Məsələn: N.Enkvist mətn dilçiliyində diskurs, koheziya, koherentlik, şərh kimi komponentləri fərqləndirir [26, s. 45].

Müasir fəlsəfi lüğətlərdə “diskurs” termininə belə bir izah verilir. “Diskurs strukturalist cərəyanına mənsub olan dilçilər tərəfindən danışıq aktının sosial şərtliyinin təhlili üçün irəli sürülüb. Diskurs anlayışı poststrukturalizm və dekonstruksiya meyillərinin güclənməsi şəraitində daha çox populyarlıq qazanır, bir qayda olaraq, fəlsəfədə, sosiologiyada danışıq aktının təhlilinə, semantikasına tətbiq olunur. Tez-tez “nitq”in sinonimi kimi işlənir. Dilçilik ensiklopediyasının birinci cildində “diskurs” termini aşağıdakı kimi izah olunur: diskurs – Amerikan-ingilis dilçiliyində mətnin müxtəlif aspektlərini bildirən əsas anlayış. Diskurs rabitəli danışıqda söylənilən məndir. Bu mənada diskurs formal qrammatik struktur kimi götürülən mətndən fərqlənir. Diskurs danışanın öz həmsöhbətinə yönəldərək qurduğu koherent məndir [26, s. 46].

Müasir tədqiqatçılar mətn və diskurs münasibətlərindən bəhs edərkən qeyd edirlər ki, mətn dil materialı kimi heç də həmişə rabitəli nitqi təmsil etmir. Rabitəli nitqi təmsil edən diskursdur. Mətn diskursa nisbətən daha ümumi anlayışdır. Diskurs isə öz növbəsində mətnin xüsusi bir halını təşkil edir. Hər halda hər bir diskurs məndir. Belə ki, diskurs nəzəriyyəsi linqvistik mətnlə bütün məsələləri bölüşdürür. Məsələn, mətn və diskurs bitkinlik, bütövlük, bağlılıq və s. baxımdan eynidir. Mətnlə diskursu fərqləndirməyə cəhd edənlər göstəririlər ki, diskurs həmişə dili fəaliyyətdə götürür, başqa sözlə, diskurs dili dinamik aspektdə təzahür etdirir. Diskurs mətndən onunla fərqlənir ki, o, dili prosesdə təqdim edir və danışıq aktında ekstralingvistik faktorların qarşılıqlı əlaqəsinin danışıqda təsbit edir [21].

Qeyd edildiyi kimi, “diskurs” termini ilkin olaraq 1952-ci ildə Z.Hərris tərəfindən işlədilmişdir [129]. Bununla belə, diskursun müstəqil elm sahəsi kimi linqvistik arenada 70-ci illərə aid edilir. Bu illərdə mətn dilçiliyinə dair Avropa məktəbinin nümayəndələrinin (T.Dayk, V.Dresler, Y.Peteti) və diskursa dair Amerika alimlərinin (V.Lobov, C.Qrayms, T.Qivon, V.Çeyf) ümumiləşdirilmiş fikirləri sorğu və tədris vəsaitlərində öz əksini tapmışdır [24, s. 16].

D.Kristal mətn-diskurs münasibətlərindən bəhs edərkən yazır ki, linqvistik təhlilin ənənəvi marağı cümlələrin qurulması olmuşdur, lakin son illər cümlələrin müəyyən ardıcılıqla əlaqəli təhlilinə maraq artmışdır. Bu baxımdan cümlələrin müəyyən ardıcılıqla sıralanmasının təhlilində iki əsas yanaşma inkişaf etmişdir. Onlardan biri mətn, digəri isə diskurs təhlilidir. Diskurs təhlili təbii danışq dilinin strukturuna, mətn təhlili isə essələr, qeydlər, yol qeydləri, fəsillər formasında özünü büruzə verir. Bununla belə, bəzi dilçilər “şifahi” və “yazılı” diskurs, digərləri isə “şifahi” və “yazılı” mətn haqqında danışırlar [107, s. 116].

Digər təbii hadisələr kimi, diskursu da öyrənərkən onun müxtəlif formalarının təsnifatı kimi suallar ortaya çıxır. Bu sahədə ən başlıcası diskursun yazılı və şifahi formasının qarşılaşdırılmasıdır. Bu da informasiya kanalının fərqləndirilməsi ilə bağlıdır: şifahi diskursda informasiya kanalı səslidir, yəni akustik formadır. Yazılı diskursda isə informasiya kanalı vizual-qrafik formalıdır. Əsrlər boyu yazılı dil şifahi dilə nisbətən daha çox populyar olmasına baxmayaraq, bir məsələ də aydındır ki, şifahi diskurs dilin yazılı formasına çıxışın fundamental əsasını təşkil edir. Yazılı diskurs şifahinin törəməsidir, ondan formalaşan diskursdur.

Şifahi və yazılı diskurs arasında ikinci fərq informasiya kanalında olan fərqdır, yəni danışanla dinləyənin arasında zaman və məkan baxımından əlaqədə olması fərqidir. Yazılı diskursda belə əlaqənin norması yoxdur. Odur ki, insanlar yazıya, yazılı diskursa can atmırlar. Şifahi diskurda nəticə etibarilə danışan və dinləyən situasiyaya cəlb olunur ki, bu da birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərinin işlənməsində öz əksini tapır və bu da danışanın və dinləyənin təfəkkür prosesini və emosiyasını, habelə onların jestlərini və digər qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etdiyini göstərir. Bunun əksinə olaraq, yazılı diskursda danışan və müraciət olunan şəxslər diskursda təsvir olunan informasiyadan kənarlaşdırılır və ifadə olunan informasiya xüsusilə təhlil növündə ifadə olunur.

Dilin yazılı forması danışanla müraciət olunan arasında həm məkan, həm də zaman baxımından məsafənin öhdəsindən gəlmək üçün bir vasitə kimi meydana gəlmişdir. Belə bir vasitə yalnız xüsusi texnologiyanın ixtirası, yəni informasiyanın fiziki daşıyıcısı ilə mümkündür. Belə fikrin informasiya daşıyıcılarına gil lövhələrini,

papirusu, toz ağacı qabığı və s. göstərmək olar. Texnologiyanın sonrakı inkişafı dilin və diskursun formasını daha mürəkkəb repertuara gətirib çıxardı. Məsələn, çap edilmiş diskurs, telefon söhbəti, radioveriliş, elektron poçt və s. bu qəbildəndir.

Diskursun bütün bu müxtəlif növləri informasiya daşıyıcıların tipləri əsasında fərqləndirilir və hər birinin özünəxas xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, elektron poçt vasitəsilə ünsiyyət bir fenomen kimi xüsusi maraq kəsb edir. Bu ünsiyyət forması hal-hazırda çox geniş yayılmışdır, şifahi və yazılı diskurs arasında ortaq mövqe tutur. Yazılı diskurs kimi, elektron diskurs informasiyanın təsbit edilməsində qrafik vasitədən istifadə edir, ancaq şifahi diskurs kimi o, aniliyi və qeyi-rəsmiliyi ilə fərqlənir. Şifahi və yazılı diskurs xüsusiyyətlərinin birliyinin daha aydın nümunəsini iki həmsöhbətin “danışığı” timsalında kompüter şəbəkəsində görmək olar. Belə ki, ekranın bir hissəsində dialoqa girən öz mətnini yazır, ekranın digər hissəsində həmsöhbətin mətni yazılır. Odur ki, elektron vasitəsilə kommunikasiyanın tədqiqi müasir dövrdə diskurs təhlilinin ən aktiv inkişaf etmiş formalarından biridir.

Diskursun bu iki əsas növündən başqa digər bir növü də vardır. Belə ki, insan nə akustik, nə də qrafik fiziki formalardan istifadə etmədən dildən istifadə edə bilər. Bu halda da dil kommunikativ vasitə kimi istifadə edilir, ancaq eyni bir şəxs həm danışan, həm də dinləyən olur. Bu növ diskurs asan müşahidəyə gəlməyən fikri diskursdur ki, bu da şifahi və yazılı diskursa nisbətən çox az tədqiq olunan diskursdur. Fikri diskurs, yaxud ənənəvi terminologiya ifadə edilən daxili nitq, ən tanınmış tədqiqatçılardan biri olan L.S.Vıqotskayaya məxsusdur [24, s. 18; 45].

Diskursun növləri arasındakı xüsusi fərqləri janr anlayışı köməyi ilə qeydə alırlar. Bu anlayış ədəbiyyatşünaslıqda ilkin olaraq müxtəlif ədəbi janrları fərqləndirmək üçün istifadə edilmişdir: novella, esse, povest, roman və s. Hal-hazırda janr anlayışı diskursun təhlilində geniş işlənir. Bütün janrların bitkin bir təsnifatı mövcud deyildir. Məişət dialoquna söhbəti, nağılı, bu və ya digər cihazın istifadə edilməsi təsnifatı, intervyu (müsahibə), reportaj, məruzə, siyasi çıxış, moizə, şeir, roman və s. diskursları daxil etmək olar.

Mətn-diskurs münasibətlərinə müxtəlif yanaşmalar vardır. Məsələn, E.Benvenist diskurs adı altında söyləmədə danışanın eksplikativ mövqeyi kimi başa düşür, Z.Hərris

diskurs adı altında mətn parçasını, cümlədən böyük olan söyləmlər ardıcılığı kimi başa düşür. M.Fuko, E.Benvenistin fikrini inkişaf etdirərək diskursiv təhlilin məqsəd və vəzifələrinə öz yanaşmasını təklif edir. M.Fukonun fikrincə, diskursda aparıcı cəhət danışanın mövqeyini müəyyən etməkdir. Burada əsas cəhət danışanın törəyən söyləmlərə münasibəti deyil, əsas məsələ subyektlərin söyləmlərinin qarşılıqlı dəyişməsi və onların sözün geniş mənasında ifadə etdikləri ideologiyadır [24, s. 18].

V.Çeyf diskurs strukturunu informasiya vahidi kimi nəzərdən keçirir. Hər bir intonasiya vahidində, adətən yeni informasiyanın bir elementinin yerləşdiyi köhnə/ yeni informasiya qarşılaşmasının diskursda referentlərin prosodik (vurğulu/vurğusuz) və leksik (əvəzlik/ad) gerçəkləşməsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi göstərilir [105; 26, s. 42].

A.Məmmədov diskursa koqnitiv və kommunikativ proseslərin kəsişmədən formalaşan bir hadisə kimi baxır [26, s. 45].

Mətn və diskurs anlayışlarının ayrılması çətinliklərinə baxmayaraq, mətni diskursdan fərqləndirmək mümkündür. A.Məmmədov mətn və diskursu aşağıdakı parametrlərə görə fərqli cəhətlərini qeyd edir: mətn hazır reallıq kimi öz bitkinliyində öyrənilə bildiyi haldı. A.Məmmədova görə, diskurs mətnin yaranma prosesi kimi öyrənilir [26, s. 41].

Mətn-diskursiv münasibətlərini əlaqələndirən parametrlərdən biri də əlaqəlik məsələsidir. Diskursda əlaqəlik məsələsinə toxunan T.Qivon referensial, zaman, məkan, aspektual və digər növləri ayırır [26, s. 43].

A.Məmmədova görə, diskursda əlaqəliliyin öyrənilməsində çox vacib olan bir məqamı qeyd etməmək mümkün deyil. Hər bir qarşılıqlı mənə əlaqəsi komponentlər arasında təmiz şəkildə digərlərindən təcrid olunmuş şəkildə işləm məqamına malik deyildir. Belə ki, bir mənə əlaqəsinin üzərinə bu və ya başqa dərəcədə digər mənə tipləri əlavə edilir. Bundan əlavə, çoxkomponentli diskursda heç də bir mənə əlaqəsinin mətnin əvvəlindən sonunadək özünü göstərməsi vacib deyil. Bir diskurs çərçivəsində müxtəlif tipli mənə əlaqələri reallaşa bilər [26, s. 43]. Bu mənə əlaqələrini təmin edən dil vasitələrindən istifadə – müxtəlif funksional üsulları və onlara qoyulan tələbləri özündə ehtiva edən sosiolinqvistik mahiyyətli amillərlə şərtlənir.

Qeyd edək ki, əlaqəlik isə iki əsas amilə əsaslanır. Onlardan biri koheziya, digəri isə koherensiyadır. Mətnin struktur baxımdan bütövləşməsinə təmin edən koheziya bir sıra amillərin köməyi ilə reallaşır [26, s. 44].

Mətn qrammatik baxımdan, bir neçə düzgün cümlədən təşkil oluna bilər. Lakin bu o qədər də vacib deyil, çünki mətndə qrammatik səhvlər də mümkündür və bəzən belə səhvlərə rast gəlmək olur. Ən vacib mətnin qrammatik qaydalara istinad mənbəsi yanaşmasıdır, yəni həmin qaydalara kommunikativ səmərəlilik baxımından ehtiyac duyulduqda riayət etməkdir. Əsas məsələ mətnin qaydalara uyğun formalaşması deyil, onun qəbul edicisi tərəfindən koherent bir vahid kimi qəbul edilməsidir. Koheziya dil informasiyasının mənasının başa düşülməsi üçün kifayət deyil. Belə ki, tərkibindəki cümlələr arasında müxtəlif tipli koheziya vasitələri olan dil parçalarını yaratmaq mümkün olsa da, onların düzgün şərhində çətinliyə rast gəlinir. Aşağıdakı cümlələrə nəzər salaq:

/ I was in London last month // The capital city was located at the seaside // The word sea consists of three letters // She doesn't like to write letters //

Aşağıdakı dil parçalarında */London – the capital city, sea-side-sea; letters – a letter /* kimi əlaqələr müşahidə olunur.

Bu cümlələrdən məlum olur ki, hər hansı bir mətnin şərh zamanı əlaqəlilik sadəcə olaraq sözlər arasında formal münasibətlərə əsaslanır. Oudur ki, mətni mətn olmayan dil parçalarından fərqləndirməyə əsas verən digər amillər də nəzərə alınmalıdır. Həmin amil isə koherentlikdir. Koheziya anlayışından fərqli olaraq, koherentlik anlayışının əsasında dil deyil, insan durur. Məhz insan oxuduğu və yaxud eşitdiyi dil informasiyasını mənalandıra bilər. O, ətraf mühit haqqında təcrübəsinə əsaslanaraq qəbul etdiyi dil informasiyasını şərh etməyə çalışır. Bununla belə, bizim oxuduğumuz yaxud eşitdiyimiz dil informasiyasını mənalandırmaq qabiliyyətimiz ümumilikdə dünyada baş verənləri mənalandırmaq qabiliyyətimizin kiçik bir hissəsidir. N.Enkvist koheziya və koherentlik anlayışlarından bəhs edərkən yazır ki, əgər bir koheziya və koherentlik anlayışlarını bildirən ümumi bir terminə ehtiyac duysaq, bu mənada “əlaqəlilik” terminindən istifadə edə bilərik. Belə ki, “əlaqəlilik” termini mətnə aid mental proseslərdə koherentlik anlayışının xüsusiyyətlərini ehtiva edən bir hadisə kimi

işlənir, koheziya və mətndə cümlələr arasında formal əlaqələri bildirir. Yuxarıda deyilənlərdən aşağıdakı bərabərliyi əldə edə bilərik: Əlaqəlilik = koheziya + koherentlik [24].

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, mətn-diskurs münasibətlərinin çözümləndirilməsində dilçilər arasında ümumi bir fikir birliyi yoxdur. Digər tərəfdən, mətn və diskurs anlayışlarının izahında və onların dəqiq fərqləndirilməsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, “mətn” və “diskurs” terminlərinin mənə baxımından oxşar və fərqli cəhətləri arasında tam aydınlıq yoxdur. Bu iki termin mənaca, əsasən eyniləşdirilir. Bununla belə, diskursa və mətnə dinamik və statik baxımından yanaşdıqda diskurs dinamik, mətn isə statik hadisə kimi özünü biruzə verdiyini demək olar. Belədə, mətn-diskurs münasibətləri cümlə və söyləmə arasında olan münasibətə uyğun gəldiyini söyləmək olar.

1.3. Diskursun strukturunu təşkil edən əlaqə vasitələri

Qeyd edək ki, mətn və diskurs formaca oxşar olsa da, məzmunca biri digərindən fərqləndirilir. Belə ki, mətn situasiya kontekstindən kənarında baxıldığı halda, diskurs daha çox situativ kontekstin bir hissəsi kimi çıxış edir. Müasir dilçilikdə diskurs iki aspektdə öyrənilir. Diskursun birinci aspektini onun strukturu, ikinci aspekti isə diskursun strukturunu təşkil edən qrammatik elementlər, eləcə də söz sırası və prosodik intonasiya xüsusiyyətləri təşkil edir. Bir çox hallarda tədqiqatlar hər iki aspekti ehtiva edir.

A.Məmmədov bu aspektlərin məzmununu belə təfsir edir. Birinci aspekt diskurs strukturunun bir obyekt kimi tədqiq edilməsini nəzərdə tutur. İkincisi, diskurs dilçiləri özlüyündə deyil, morfoloji və sintaktik hadisələrə təsir edən əsas amil kimi maraqlandıra bilər. Məsələn, artikkelər, bağlayıcılar, zərflər, cümlədə söz sırası, diskursiv amillərlə izah oluna bilər [25, s. 23].

Belədə diskursun birinci aspekti onu təşkil edən komponentlərin (linqvistik, intensional, atensional), ikinci aspekti isə diskurs strukturunda əlaqəliliyi formalaşdıran elementləri, söz sırasını və prosodik-intonasiya vasitələri təşkil edir.

Qeyd edək ki, diskurs mətninin iki formada (şifahi və yazılı) təzahür etməsi prosodik-intonasiya vasitələrini diskursun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsi zəruriliyini ortaya çıxarır. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, V.Çeyf diskurs strukturunu intonasiya vahidi kimi nəzərdən keçirir. Əslində, yazılı formada olan diskursda da intonasiya vasitələri durğu işarələri formasında mətndə mövcud olur. Prosodik-intonasiya vasitələrinin əhəmiyyəti və rolu diskurs mətninin təşkilində, dil vahidlərinin əlaqəliliyində və reallaşmasında “yeni” və “köhnə” informasiyanın siqnal edilməsində, cümlənin sintaqmatik üzvlənməsində, xüsusilə diskurs strukturunun komponentlərinin məzmununun üzə çıxarılmasında, münasibət mənalarının aşkarlanmasında, diskurs iştirakçılarının mədəni kimliyinin müəyyənləşdirilməsində vacib elementlər kimi ortaya çıxır.

Məlum olduğu kimi, dil vahidləri müəyyən səviyyələr çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Məsələn, fonem, morfem, leksem və s. aşağı səviyyənin vahidləri kimi dəqiq müəyyən olunur. Lakin yuxarı səviyyənin həddini, vahidlərini müəyyənləşdirmək böyük çətinlik yaradır. Belə ki, bu səviyyədə daha irihəcmli sintaktik strukturlara ehtiyac duyulur. Bu baxımdan F.Daneşin fikri maraq doğurur. F.Daneş sintaksis daxilində diskursun quruluş səviyyəsini ayrıca bir səviyyə kimi ayrılmasına (söz birləşmələri və cümlələrin səviyyələri ilə birlikdə) tərəfdar çıxır [26, s. 42].

Mətn kateqoriyaları (ifadə planı, mətnin temporal strukturu və s.) cümlə həddlərini keçirdiyindən mətndaxili əlaqəlik, mətnin funksional perspektivi, informasiyanın mətndə bütövləşməsi və mətnin üfüqi və şaquli stratifikasiyası məsələsini qeyd etmək lazım gəlir.

Diskursda əlaqəlilik məsələsinə toxunan T.Qivon onu (əlaqəliliyi) referensial, zaman, məkan, aspektual və digər növlərini fərqləndirir, əlaqəliliyin koqnitiv şərhinə xüsusi diqqət verir. Daha sonra, o, mətndaxili əlaqəlik növləri arasında xüsusi diqqəti referensial əlaqəliliyə (məkan, zaman, aspektual, modal və hadisə) yönəldir. Referensial əlaqə növü kimi əvvəlki təcrübəyə qayıdış, yəni retrospektiv və gələcəyə

yönəlmiş diqqət, yəni prospektiv baxışa ayrılır. T.Qivon bu növləri onların formal göstəriciləri baxımından səciyyələndirir. Məsələn, retrospektiv əlaqəlik müəyyənlik bildirən referentlə münasibəti, prospektiv əlaqəlilik isə qeyri-müəyyənlik bildirən referentlə münasibəti nəzərdə tutur [26, s. 43].

S.Ford isə diskurs strukturunda zərflik budaq cümlələrinin növlərinə xüsusi diqqət yetirilməsini ön plana çəkir və qeyd edir ki, diskursun strukturunun formalaşmasında onların mühüm xidməti vardır [26, s. 43].

Diskursda əlaqəliyin öyrənilməsində vacib olan məsələlərdən biri də hər bir qarşılıqlı mənə əlaqəsinin komponentləri arasında təmiz, digərlərindən təcrid olunmuş şəkildə işləm məqamına malik olmamasıdır. Belə ki, həmişə bir mənə əlaqəsi üzərində bu və ya başqa dərəcədə digər mənə tipləri əlavə edilir. Bundan əlavə, çoxkomponentli diskurslarda heç də bir mənə əlaqəsinin mətnin əvvəlindən sonunadək özünü göstərməsi o qədər də vacib deyil. Belə ki, bir diskurs çərçivəsində müxtəlif tipli mənə əlaqələri reallaşa bilər.

Bunlarla yanaşı, eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, mənə əlaqələrini təmin edən dil vasitələrindən istifadə bir sıra amillərlə, o cümlədən dilin özündə cərəyan edən dərindəki proseslərlə yanaşı, həmçinin sosial-lingvistik mahiyyətli amillərlə şərtlənir. Belə ki, sosial-lingvistik mahiyyətli amillərə müxtəlif funksional üsulların xüsusiyyətləri və onlara qoyulan tələblər aid edilir. Bu tələblərin dəyişməsi adekvat dil vahidlərinin seçilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, əlaqəlilik iki əsas amilə əsaslanır: onlardan biri koheziya, digəri isə koherentlikdir.

Bəzi dilçilər koheziyanı cümlələri və cümlələrin ayrı-ayrı hissələrini birləşdirən bağlayıcılar, artikllər, anafora, katafora, substitusiya, ellipsis, söz sırası, inversiya kimi formal elementlərin yaratdıqları mexanizmlər anlamında başa düşür. Koherentlik isə həmin dil elementlərinin istifadə olunduqları mexanizmləri deyil, semantik münasibətlərə və inferensiya prosesinə işarə edir.

Qeyd edək ki, koheziya və koherentlik mətnin tədqiqində faydalı ola biləcək əsas standartlar kimi qəbul olunur. Bu anlayışlar mətn və onun semantikasının nəzərdən keçirilməsi zamanı əsas komponentlər kimi çıxış edir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, koheziya və koherentlik anlayışları ümumi bir termin kimi əlaqəlilik

terminində ehtiva olunur. N.Enkvistə görə, əlaqəlilik termini mətnə aid mental proseslərdə koherentlik anlayışının xüsusiyyətlərini ehtiva edən bir hadisə kimi işlənir, koheziya isə mətndə cümlələr arasında formal əlaqəliliyi bildirir.

Formal əlaqələr mətnin komponentləri arasında müəyyən semantik münasibətlərin göstəriciləridir. Mətn komponentləri semantik struktura malikdir və bu struktur məntiqi strukturlardan ibarətdir. Mətn daxili əlaqələr mətn komponentlərinin mövcud olduğu kontekstin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir.

Qeyd edildiyi kimi, mətn daxili əlaqələr, onların strukturu, semantik parametrləri mətn dilçiliyi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Diskurs strukturunda vacib olan məsələlərdən biri də seqment vahidlər arasında əlaqəliliyin öyrənilməsidir. Bu əlaqəliliyin öyrənilməsi də müəyyən amillərlə şərtlənir. Belə ki, diskurs strukturunun formalaşmasında da dil vasitələrinin seçimi ilə yanaşı, sosio-lingvistik, müxtəlif funksional üslubların xüsusiyyətlərinin təsiri bir tələb kimi qarşıya çıxır, ümumi forma və məzmun planında dil vasitələrinin əlaqəliliyi iki əsas amilə əsaslanır. Onlardan biri koheziya, digəri isə koherensiyadır. Koheziya cümlələri və cümlələrin ayrı-ayrı hissələrini birləşdirən formal elementlərin (bağlayıcılar, artikkelər, anafora, katafora, ellipsis, söz sırası), inversiyanın yaratdıqları mexanizmlər anlamında başa düşülür. Koherentlik isə dil elementlərinin istifadə olunduqları mexanizmi deyil, semantik münasibətləri işarə edir.

Mətn daxili əlaqəliyə dair müxtəlif yanaşmalar vardır. T.Nikolayeva mətn yaradıcı vasitələrə aşağıdakıları daxil edir: 1) intonasiya; 2) söz sırası; 3) eksplisit seqment göstəriciləri. O, sonuncuya, yəni üçüncü vasitəyə işarə əvəzliliklərini, bağlayıcıları, artikkeləri və s. aid edir [74, s. 3].

İ.R.Qalperin isə mətn yaradıcı vasitələrə formal-qrammatik əlaqə vasitələrini, bağlayıcıları, təkrarları və deyktik elementləri, retrospeksiya və prospeksiyanı, anafora və kataforanı aid edir [47, s. 73].

Qeyd edək ki, mətn daxili əlaqə vasitələrinə müxtəlif yanaşmalar içərisində mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin geniş inventarına A.Y.Məmmədovun araşdırmalarında rast gəlinir. O, mətnin yaranmasında iştirak edən formal əlaqə

vasitələrini altı qrupa bölür və hər bir qrupa daxil olan vasitələri ayrı-ayrılıqda qeyd edir. Həmin formal əlaqə vasitələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) fonetik təkrar (buraya alliterasiya, anonans kimi bədii üslubi üsullar daxil edilir);

2) morfoloji təkrar (buraya cins, zaman, hal kateqoriyası əlamətlərinin təkrarı aid edilir);

3) leksik təkrar (buraya söz sırasının tam, natamam, yəni müxtəlif formalarda olan təkrarlar aid edilir);

4) sintaktik təkrar (söz sırasının tam və natamam təkrarlar);

5) leksik-qrammatik vasitələr (buraya bağlayıcılar. Ön sözlər, determinativlər aid edilir);

6) deyktik elementlər (buraya müxtəlif tipli əvəzlilər, artikllar və s. vasitələr aid edilir) [27, s. 27].

Deyktik elementlərə işarə əvəzliləri, şəxs əvəzliləri, artikllər, zaman və yer anlayışlarını göstərən zərflər aid edilir. Deyktik elementlərə aşağıdakı leksik-qrammatik sözlərin birləşmələrini göstərmək olar:

1) *this, that, this man, that girl, those men, these people;*

2) *I, my, you, your, he, his, she, her;*

3) *now, then, this time, that time, two days from now, tomorrow two weeks ago, next June, last week;*

4) *here, there, this city, this place, these parks, those books.*

Diskursda uzun ifadələr əvəzlilərlə və digər qısa formalı ifadələrlə əvəz edilir ki, bu da anafora adlanır. Anaforanın bir mənası da diskursda və mətndə əvvəlcə deyilənlərə istiqamətlənən, onları əvəz edən sözlər və ifadələrdir. Məsələn, anaforik funksiyada çıxış edən sözləri bir diskursda nəzərdən keçirək:

Jack: They say that the match will be cancelled.

Mary: Who said that? (... that the match will be cancelled).

Jack: Tom did (Said that the match will be cancelled).

Mary: I don't believe it (... that the match will be cancelled).

Jack: Well, so he said (... that the match will be cancelled).

Yuxarıda yazılı formada olan diskursda *that, did, it, so* sözləri hər dəfə təkrar ola biləcək “*that the match will be cancelled*” ifadəsini yerinə işlənmişdir.

Anaforik ifadələrə digər nümunələr də göstərmək olar. Məsələn:

I am ill now and my being ill makes me'sad.

I am ill now which makes me sad.

Jack: I am tired.

Bill: So am I.

Araşdırmalar göstərir ki, struktur-kompozision baxımdan mətn-diskurs müəyyən dərəcədə oxşar olsa da, yəni hər ikisinin strukturu üç fazadan (başlanğıc, asta və son) təşkil olunsa da, onların ifadə tərzinin formalarında (yazılı-şifahi) sosial, kontekst, situasiya kimi parametrlər daha çox diskurs üçün səciyyəvidir.

Diskursda, əsasən söhbətdə başlanğıc cümlə – salamlaşma, ayrılma, hava haqqında fikir, kiçik söhbət və s. sözləmlərdən ibarət olur. Məsələn:

- *Good afternoon, Mr. White, how are you?*

- *Very well indeed, thank you, and how are you?*

- *Quite well, thank you. Won't you sit down?*

-... *Well, what's the news Mr. White? How is your business?*

- *Pretty good, thank you. And how are things with you?*

- *Well, not too good, I am afraid and going from bad to worse. In fact, it is the worse year we have had far a long time.*

- *I am sorry to hear that. I hope things will soon improve.*

- *Yes, let's hope for the best...*

Və yaxud:

- *Hallo, Martin! How are you? So glad to see you again.*

- *And so am I. I am sure. It's awfully good of you to meet me.*

- *That's all right. You are looking jolly well.*

- *Yes, thanks. I am feeling very bit. And how are you?*

- *Well, I am not feeling quite the thing. I have had a bit of cold last day or two.*

- *Have you? How did you manage to get that? Are you doing anything for it?*

- *No nothing particular ...By the way, I was afraid, I should be late. This watch of mine has started losing lately...*

Orta mərhələ əsası başlanğıcda qoyulmuş mətn-diskursun ümumi məzmununun açılışına xidmət edir. Bu mərhələdə mətnin ən mühüm informasiyasının ötürülməsi onun abstrakt girişini konkretləşdirməyə xidmət edir.

Mətnin son mərhələsi isə ikili xarakterə malik ola bilər: belə ki, son hissə özünü bir tərəfdən ötürülən informasiyanın dəqiqləşdirilməsinə, digər tərəfdən informasiyanın məzmununu abstraktlaşmış şəkildə xarakterizə edə bilər.

Əgər biz ikinci söhbətin – diskursun mətninə nəzər yetirsək mətn-diskursun son hissəsinin məzmun bitkinliyi və konkretliyini təmsil edən bir hissə kimi çıxış etdiyini görə bilərik.

...By the way, I was afraid, I should be late. This watch of mine has started losing lately. I set it by Dent's this morning, and when I came past West minister just now, Big Ben was striking five and it was only a quarter to by me.

- *Well, after all you hade lots of time, as it happened.*

- *Lucky, wasn't it ... you have got your luggage through?*

Did you have much trouble with it (To a porter).

- *I say, porter, put these on a taxi, will you? (To Martin)*

- *Shall I stick the Kit-bag inside?*

- *Thanks if you don't mind?*

- *Are you all right?*

- *Quite all right, thanks.*

Qeyd edək ki, söhbət zamanı iştirakçılar informasiya mübadiləsini asan və rahat yola vermək üçün müəyyən prinsiplərə riayət etməlidirlər. Bu, söhbət prinsipi, hikməti adlanır (maxims of conversation H.P.Grays). Söhbət prinsipinə aşağıdakıları daxil edir:

1) Kəmiyyət prinsipi. Bu prinsip lazım olan informasiyanı verməyə, artıq şeylərdən kənar olmağı nəzərdə tutur.

2) Keyfiyyət prinsipi. Bu prinsip inandığın, əsas və həqiqət olan şeyləri söyləməyi nəzərdə tutur.

3) Uyğunluq prinsipi. Bu prinsip məsələyə aid olanları əsas məsələdən kənara çıxmadığı nəzərdə tutur.

4) Davranış prinsipi. Bu prinsip aydın və yığcam danışmağı anlaşılmayan şeylərdən uzaq olmağı nəzərdə tutur [123, s. 41-58].

Ç.Lakoff isə bu prinsiplərin sayını ikiyə endirir. O göstərir ki, müsahiblər, yəni söhbət iştirakçıları diskurs söhbəti zamanı fikirlərini aydın izah etməli və nəzakətli olmalıdırlar. Ç.Lakoff nəzakətli olmağın üç qaydasını verir: 1) müsahibinə güclü təsir etmək; 2) müsahibinə imkan, seçim vermək; 3) müsahibinlə dostyana hərəkət etmək, qoy o özünü yaxşı hiss etsin.

Qeyd edək ki, söhbətlərin sonunu tamamlayan müəyyən ifadələr vardır ki, bu da söhbəti – diskursu nəzakətcəsinə tamamlanmasına xidmət edir. Belə ki, söhbətin son sərhəddində, yəni bağlanışına beş qayda müəyyən edilir:

1) Qarşılaşdığın bir kəsə söhbətin sonuna çatmasına dair səbəb göstərmək. Məsələn, *Well, I shall really have to get on my way.*

2) Qarşılaşdığın bir kəsin keyfiyyətini qiymətləndirmək. Məsələn, *It has been nice talking to you.*

3) Qarşılaşdığın şəxsin salamatlığına qayğı ifadə et. Məsələn, *Take care now.*

4) Əlaqələri gələcəkdə yenidən bərpa etməyə münasibət göstər. Məsələn, *See you next week.*

5) Qarşılıqlı tamlığa münasibət göstər. Məsələn, a) *Give my best regards to your father.* b) *Say hello to kids.*

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar. Makro- və mikromətnlərdə iki cəhətdən təhlil aparmaq olar. Onlardan biri mətn təhlili, digəri isə diskurs təhlilidir. Mətn təhlili onu nəzərdə tutur ki, sadə və mürəkkəb cümlələr ehtiva təşkil olunur ki, onların özlərindən böyük olan sintaktik vahidlər – mürəkkəb sintaktik bütövlər, frazafövqü birləşmələr mətnə çevrilir.

Diskurs təhlili isə insanların dildən necə istifadə etmə üsullarını öyrənir. Diskurs təhlili dilin üslubi, əlaqəlilik, yazılı və şifahi diskurs arasında fərqləri öyrənir. Diskurs təhlilində bir dilin ünsiyyət prosesində yerinə yetirdiyi funksiyalarını nəzərə

çatdırır. İnsanlar dilin hər hansı xüsusi bir seqmentini işlətməklə ümid etdiyi müəyyən bir şeyi soruşur, ətrafdakılardan ona reaksiya, qiymətləndirmə gözləyir.

Mətn-diskurs strukturunun yaranmasında intonativ vasitələrlə yanaşı, bir sıra formal əlaqə vasitələri də iştirak edir. Belə formal əlaqə vasitələrinə fonetik təkrarlar (alliterasiya, assonans), morfoloji təkrarlar (cins, zaman, hal əlamətlərinin təkrarı), leksik təkrarlar (sözün tam, natamam, müxtəlif qrammatik formalarda olan təkrarı və sıfır təkrar) sintaktik təkrarlar (söz sırasının tam və natamam təkrarı), leksik-qrammatik vasitələr (bağlayıcılar, determinativlər) və deyktik elementlər (əvəzlilər, artikllər) daxildir.

Beləliklə, birinci fəslin məzmununa uyğun deyilənləri aşağıdakı kimi xülasə etmək olar. Mətn-diskurs münasibətlərində mətni dilin qrammatik strukturları kimi dil daşıyıcılarının hamısı üçün eyni olan emik səviyyənin abstrakt konstruksiyaları kimi başa düşülür və biz də bu fikirlə bölüşürük. Diskurs anlayışının məzmununa gəlincə, onu qeyd etmək olar ki, diskurs anlayışının ilkin kəsb etdiyi məzmun və çağdaş anlamlar bir-birindən fərqlənir. Belə ki, ilkin mənada “cümlədənənar” “cümlədən böyük” vahid kimi linqvistik dövriyyəyə daxil olmuş “diskurs” anlayışının məzmunu sonralar bir sıra komponentlər (sosial, kontekst, kommunikativ situasiya, niyyət, məkan, zaman və s.) və aspektlər (psixoloji, mədəni, koqnitiv və s.) daxil edilmişdir. Bu baxımdan diskurs mətnlə müqayisədə daha geniş, çoxşahəli və mürəkkəb bir məzmunu kəsb etdiyi qeyd edilir. Diskurs dilin şifahi və yazılı formalarında işlənməsi halları olub, fərdi dil daşıyıcılarının niyyətini, məqsədini, münasibətini, hiss və emosiyalarının digərlərinə ötürmək, onlarla bölüşmək üçün təqdim olunan nitq parçaları kimi nəzərə gəlir. Mətn isə abstrakt konstruksiyalar kimi daha çox ümumi, diskurs isə sosial, psixoloji və ekstralingvistik amillərdən asılı olaraq daha çox fərdi xarakterli nitq hadisəsi olduğunu söyləmək olar.

FƏSİL II

İNTONASIYA DİSKURSUN KOMPONENTİ KİMİ

2.1. İntonasiyanın ünsiyyət prosesində yeri

Qeyd edək ki, linqvistik mənbələrdə “prosodiya” termini müəyyən hallarda intonasiyaya sinonim kimi işlədilir [37]. Bu da onunla əlaqədardır ki, hər iki termin dilin supraseqment elementlərinin həm fiziki, həm də funksional cəhətlərini ehtiva edir. Bununla belə, bu terminlər arasında fərqli cəhətlər vardır. Bu fərq ilk öncə bu sözlərin lüğəvi mənasında özünü göstərir. “Prosodiya”nın lüğəvi mənası “söz vurğusu”, “nəqarət” mənasını verirsə, “intonasiya”nın lüğəvi mənası “söyləmək”, “demək” feilindən törənmişdir. Fonetik planda bu terminlərin fərqli cəhətinə qəlincə, qeyd etmək olar ki, prosodiya termini hecadan tutmuş mətnə kimi olan vahidlərə şamil edilsə, intonasiya müxtəlif kommunikativ tipli və digər növ cümlələrə şamil edilir [96, s. 152]. Başqa sözlə, birinci termin supraseqment vasitələr kimi müxtəlif nitq seqmentlərinin (heca, ritmik qrup və s.) fiziki və perseptiv xüsusiyyətlərindən, ikincisi isə funksional kateqoriyalar kimi müxtəlif kommunikativ tipli və digər növ cümlələrdən və onların intonativ xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Prosodik ünsürlərin (ton, uzunluq, intensivlik, şkala və tonların səviyyələri və s.) məcmun intonasiyanı təşkil edir. Bu baxımdan prosodiya statik, intonasiya isə dinamik kateqoriya kimi başa düşülə bilər.

Ünsiyyət prosesində nitqin elə əhəmiyyətli əlamətləri tərahür edir ki, onların hər biri dilin leksik tərkibinə, qrammatik quruluşuna məxsus olmur. Bu baxımdan söyləmələrdə səs tonunun yüksəkliyində, səsin ucalığında, nitqin sürətində, tempində, səsin tembirində baş verən dəyişmələr və digər prosodik əlamətlər, bir qayda olaraq, intonasiyaya aid edilir. Rabitəli nitqdə bir-biri ilə zəncir həlqələri kimi bağlı olan vahidlər forma və məzmun baxımından bir bütövün təmsilçisi kimi çıxış edir. Nitqi fəaliyyətdə bu vahidlərin birləşməsi və parçalanması başlıca olaraq intonasiya vasitəsilə reallaşır, həyata keçirilir. İntonasiya bütün dillərə xas olan bir hadisədir və

elə bir səsli dil yoxdur ki, onun danışığı monoton olsun və həmin dildə intonasiyanın parametrlərində, o cümlədən səs tonunun yüksəkliyində, istiqamətində, səsin ucalığında, nitqin sürətində, tonal şkalanın diapazonunda səsin registrində və s. dəyişmələr baş verməsin. Bu baxımdan intonasiya dil universalı hesab edilir [169, s. 135].

Bununla belə, araşdırmalar göstərir ki, intonasiya anlayışının məzmununa və izahına müxtəlif yanaşmalar vardır. Belə ki, ingilis və Amerikan fonetistləri (D.Counz, R.Kingdon, O'Konnor, P.Rouç və b.) intonasiya anlayışını dar mənada izah edirlər. Məsələn, D.Counz yazır: *“İntonasiya rəbitəli nitqdə səs tonu baş verən dəyişmələr kimi izah edilə bilər”* [133, s. 275]. Amerikan dilçisi K.Payk intonasiyaya linqvistik aksioma kimi yanaşır. O, yazır: *“Danışq məqamında hər bir cümləyə, sözə, hecaya müəyyən səs tonu verilir... Səs tonsuz cümlə yoxdur”* [158, s. 20].

Digər ingilis fonetistləri intonasiyanın izahına qismən fərqli yanaşma nümayiş etdirir. A.C.Qimson intonasiyanı səs tonunun dəyişmələri ilə yanaşı, sözlərdə müxtəlif dərəcəli vurğunun intonasiya vasitəsilə siqnal edildiyi qeyd edir [122, s. 266].

D.Kristal isə intonasiya anlayışının səs tonunun dəyişməsi ilə yanaşı, intensivliyi-ucalığı, ritmi də intonasiyaya daxil edir [107, s. 189].

İngilis və Amerikan fonetistlərindən fərqli olaraq, digərləri intonasiya anlayışını geniş mənada izah edirlər. Belə ki, post-sovet germanistləri (Q.P.Torsuyev, V.A.Vasilyev, A.M.Antipova, M.A.Sokolova və b.) intonasiyanı nitq melodiyasından, cümlə vurğusundan, nitqin tempindən, tembrindən, ritmindən ibarət olan mürəkkəb bir hadisə kimi izah edirlər [174, s. 110].

Azərbaycan fonetistləri (A.Axundov, S.Babayev, F.Veysəlli, F.H.Zeynalov, F.Ə.Aslanov) intonasiya anlayışını daha geniş anlamda izah edirlər. Intonasiyadan bəhs edərkən A.Axundov yazır: *“Fövqəlxətti fonetik vahidlərin, başqa sözlə, prosodik ünsürlərin (melodiya, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olub, müxtəlif sintaktik məna və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər idarə etməyə xidmət göstərən fonogrammatik vasitəyə deyilir”* [7, s. 292].

F.Veysəlliyyə görə, intonasiya fiziki nöqtəyi-nəzərdən səs registrinin dəyişməsi kimi müəyyəm edilə bilməz, çünki o, tək cə səs tonunun qalxıb-enməsi deyil, həm də səsin gücündən (intensivliyindən), danışq səslərinin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrindən və fasilədən ibarət olan mürəkkəb bir hadisədir [31, s. 149].

Beləliklə, intonasiyanın izahına dair söylənilən fikirləri, ənənəvi olaraq, fikrimizcə, iki (dar və geniş) deyil, dörd yanaşmada qruplaşdırmaq olar: dar, qismən geniş, geniş və daha geniş. İntonasiyanın izahına dar yanaşma (D.Counz, R.Kinqdon, O'Konnor, K.Payk), qismən geniş yanaşma (A.Qimson, D.Kristal, M.A.Sokolova), geniş yanaşma (Q.P.Torsuyev, V.A.Vasilyev, F.Veysəlli), daha geniş (A.Axundov, A.M.Antipova) xas olduğunu demək olar. Biz isə öz tədqiqatımızda intonasiyanın izahında daha geniş yanaşmaya üstünlük veririk.

Dillər müxtəlif olduğu kimi, intonasiya da ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif xüsusiyyətlərə və funksiyara malikdir. Bununla belə, bütün dillər üçün ümumi olan intonasiyanın iki əsas aspekti fərqləndirilir [57, s. 268]. Onlardan biri kommunikativ, digəri isə emosional aspektdir. Bu aspektlərdən birincisi söyləmin bitkinliyini, qeyri-bitinliyini, söyləmin xüsusi, ümumi sual, əmr, nida, cavab xarakterli olmasını nəzərdə tutur. İkincisi isə söyləmin məzmunu ilə, yəni obyektiv faktla əlaqəsi olmasa da, bu və ya digər hadisəyə danışanın emosional münasibətini (sevincini, kədərini) və s. ifadə edir. Bu baxımdan söyləmin emosional aspekti modallıq kateqoriyası ilə bağlı olduğundan müasir dilçilikdə ona çox əhəmiyyət verilir.

Qeyd edək ki, bəzən linqvistik mənbələrdə intonasiyanın, xüsusilə onun əsas komponenti olan melodiyanın fərdi dil daşıyıcılarından asılı olduğunu və bununla da subyektiv səciyyə daşması qeyd edilir [57, s. 268]. Melodiyaya bu soyuq münasibət bir tərəfdən, intonasiyanın dildəki funksiyası, digər tərəfdən, əşya və hadisələrin obyektiv mövcudluğ ilə ziddiyət təşkil edir. Əgər intonasiya subyektiv, yaxud sosial amillərdə şərtlənsəydi, bu halda o, başadüşülməz olardı. Əgər dil daşıyıcıları melodiyanın hərəkət istiqamətini (enən və qalxan və s.) başa düşürlərsə və onun müəyyən məna ilə əlaqəndirsə, deməli, o, ünsiyyətdə obyektiv linqvistik mənaya malikdir. Araşdırmalar göstərir ki, sözlü (verbal) ünsiyyətdə əsas aparıcı vasitə intonasiyadır. Nitqin mənasının təşkil edən, gücləndirən, hətta onu alt-üst edən

intonasiya, intuitiv qəbul olunaraq özündə müəyyən informasiya daşıyır. Bu baxımdan heç də təsadüf deyildir ki, məşhur dilçi O.Yespersen intonasiyanı hissiyatın “termometri”, əhval-ruhiyyənin “barometri” və fikrin “skalpeli” adlandırır. Bu məşhur dilçinin intonasiyaya verdiyi yığcam tərifə münasibət bildirən F.Veysəlli qeyd edir ki, *“O.Yespersen bu yığcam tərifdə nitqin emosionallığını və müxtəlif çalarlığı üstün tutmuşdur. Lakin intonasiya dildə müəyyən funksiya daşıyan, fikrin ifadə olunması üçün cümləni aktuallaşdıran fonoloji bir vahiddir”* [31, s. 149].

Qeyd edək ki, O.Yespersen intonasiyanı “termometr”, “barometr” və “skalpel”lə müqayisə etməsi ingilis fonetistlərinin müəyyənləşdirildiyi intonasiyanın funksiyaları, o cümlədən münasibət (modal-emosional), qrammatik və diskurs funksiyalarla yaxından səsləşir. Belə ki, “hissiyatın barometri” intonasiyanın diskurs funksiyasına, yəni şifahi diskursda köhnə və yeni olan informasiyanın hiss edilməsinə, “əhval-ruhiyyənin barometri” intonasiyanın münasibət (modal-emosional) funksiyasına, cümlənin mənalı, yaxud sinteqmatik üzvlənməsi isə qrammatik funksiyaya uyğun gəldiyini söyləmək olar.

İngilis yazıçısı Bernard Şounun fikrincə, “bəli” deməyin 50, “yox” deməyin 500 üsulu vardır. Ancaq onların yazıda bircə üsulu vardır. N.İ.Jinkin eksperiment üsulu ilə “Bunun qiyməti neçədir? cümləsinin müxtəlif situasiyalarda altı diktörün ifasında oxutdurmuş və hər dəfə də eyni bir cümlənin “ucuzdur”, “bahadır” mənasında səsləndiyi müşahidə etmişdir [8, s. 7]. İntonasiyanın elementlərindən biri, demək olar ki, əsas tonlardır. Fiziki əsas malik olan əsas tonun tezliyinin ünsiyyət prosesində dəyişməsi, nitqin melodik quruluşundan, səs tonunun mütəmadi olaraq enməsi və qalması kimi qavranılır.

Qeyd olunmalıdır ki, səs tonunun dəyişməsindən dillər müxtəlif formalarda istifadə edilir. Bu baxımdan dillər tonal və intonasiya dilləri olmaqla iki qrupa bölünür. Tonal dillərdə tonlardan leksik vahidlərin mənacə fərqlənməsi kimi istifadə olunur. Məsələn, Çin dilində tonlar yeni sözlərin, leksemlərin yaranması məqsədi ilə işlədilir. Bu dildə səviyyəsinə və istiqamətinə görə dəyişən dörd ton vardır və onları hər biri ayrılıqda müxtəlif əşyaları adlandırır.

Məsələn, ma – düzxətli neytral tonal ifadə edildikdə “ana”, enən-qalxan tonal ifadə edildikdə “at”, yüksəkdən enən tonal ifadə edildikdə “söyüş”, alçaqdan qalxan tonlu ifadə edildikdə isə “cətənə” mənasını verir: $\bar{m}a, \check{m}a, \grave{m}a, ,ma$.

İntonasiya dillərində isə tonlar cümlə-söyləm səviyyəsində distinqtivdir, fərqləndirici əlamətə malikdir. Məsələn, *I don't, no və I don't know* söyləmələrdə birinci iki sintaqmdan, ikinci söyləm isə bir məlumata qarşı qoyulur. Digər bir nümunədə sintaqmatik üzvlənmənin yeri dəyişdikdə söyləmin məzmunu tamamilə dəyişmiş olur. Məsələn: “Onu öldürmək olmaz buraxmaq” – cümləsində sintaqmatik üzvlənmə və sintaqmatik vurğu “*mək*” hecasında reallaşarsa və fasilə edilərsə bu halda söyləm bir məna, əgər sintaqmatik üzvlənmə və sintaqmatik vurğu “*maz*” hecasında reallaşarsa və fasilə edilərsə bu halda söyləm digər bir məna kəsb edəcək və bu hallarda intonasiyanın fikri alt-üst etməsi fikri özünü doğrultmuş olur.

Eyni söyləm variantlarına ingilis dili materiallarında da rast gəlmək olar. Məsələn, *She didn't die happily* cümləsi iki müxtəlif söyləmlə ifadə edildikdə neqativ və pozitiv mənalara ifadəsi özünü göstərir. Müqayisə edək: a) */She 'didn't 'die ,happily//*. b) */She 'didn't ,die happily//*.

Birinci (a) söyləm iki statik cümlə vurğusu və bir kinetik (enən ton) tonla ifadə edildikdə söyləmin “O, xoşbəxt halda ölmədi” mənasını ifadə edir. İkinci (b) söyləm bir statik və iki kinetik + fasilə ilə ifadə edildikdə söyləm “O, xoşbəxtlikdən ölmədi, sağ qaldı” mənasını ifadə edir.

Avropa, o cümlədən ingilis dili intonasiya dillərinə mənsubdur. Bununla belə, bu dillər ton baxımdan bir-birindən fərqlənir. Belə ki, alman, rus və Danimarka dillərində enən-qalxan ton baş vermir, lakin ingilis dilində bu ton ünsiyyət prosesində ən işlək tonlardan biri hesab edilir.

Digər tərəfdən, ingilis dilində işlənən qalxıb-enən ton Danimarka dilində ingilis dilinə nisbətən daha çox işlənmə tezliyində malikdir. Fransız dilində taktönü struktur elementə uyğun gələn elementə yer yoxdur. Alman dilində isə münasibət mənalara ədatlarla ifadə edilir [111, s. 159]. Bu dildə tonun qalxıb-enməsi, bütövlükdə şkalanı və nüvəni əhatə edir və bütöv söyləm qalxan-enən tonu ehtiva edir [152, s. 246].

Qeyd edilməlidir ki, ingilis dili intonativ elementlərin, o cümlədən tonların, şkalaların, struktur elementlərin çoxluğu və onların konfigurasiyası baxımından digər Avropa dilləri ilə müqayisədə spesifikliyə malikdir və həmin dillərdən məzmunca fərqlənir.

Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, ingilis dilində modal-emosional və münasibət mənaları əsasən intonativ-prosodik vasitələrlə reallaşdırılır və intonasiyanın münasibət ifadə etmə funksiyası ön plana çəkilir. Bu dildə intonativ vasitələrlə eyni bir kommunikativ cümlə tipi situasiyadan və kontekstdən asılı olaraq danışanın müxtəlif çalarlı münasibət mənalarını ifadə etmə gücünə malikdir.

Qeyd edək ki, heç bir canlı nitq materialı fonetik planda artikulyator (fizioloji), akustik və perseptiv (danışığın qavranılması) parametrlərin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində aktuallaşaraq kommunikativ xarakter alır.

Nitq prosesində bu üçtərəfli mexanizm (artikulyasiya, fonasiya və persepsiya) vasitəsilə ünsiyyət prosesində vacib olan kommunikativliyi yaradır. Rabitəli nitqdə diskursun (mətnin) aktuallaşmasında, ayrı-ayrı mənə seqmentlərə bölünməsi və bununla da onların dəyişmələrə uğraması artikulyator-akustik vasitələr variativlik yaratma qabiliyyətinə malik olur. Bunlar da dilin səs materiyasının rəngarəng akustik əlamətlərin daşdığı fərdi xüsusiyyətlərlə reallaşır. Mətn daxilində əsas struktur vahid cümlədir. Belə ki, cümlə həm formaca, həm də məzmunca nisbi müstəqilliyə malikdir. Rabitəli nitqdə cümlənin və mətnin mənəli üzvlənməsi onun sintaktik-semantik bölgüsü əsasında baş verir. Bu baxımdan fasilə vasitəsilə bir-birindən seçilən sintaktik vahidlər öz forma və məzmun cəhətdən müəyyən kommunikativ mənə ifadə edir. Bu zaman həm fonetik, həm də semantik cəhətdən bütövlüyü (bölünməzliyi) təmsil edən aksent-ritmik qrupları, sintaqmları, cümlələri söyləmə və nitq vahidləri kimi müəyyən etməyə imkan verir. Cümlə ritmik-sintaktik baxımdan bir və ya bir neçə ritmik qrupdan, sintaqmdan ibarət olan və müəyyən intonasiya quruluşuna malik bütöv bir kommunikativ nitq vahididir.

Qeyd edilməlidir ki, hər bir dildə cümlə intonasiyası həmin dilin daxili qanunları əsasında formalaşır və perseptiv baxımdan həmin cümlənin ifadə forması olan söyləmələrdə xalqın milli manerizmi əks olunur. Bu fikir daha dəqiq ifadə

edilərsə, belədə dilin müxtəlif sintaktik-semantik quruluşları milli koloritə müvafiq olaraq nitqin prosodik vasitələri ilə qabarıq şəkildə təzahür edir. Belə ki, hər hansı bir mikromətn, sintaktik bütöv fonetik vasitələrlə aktuallaşarkən, sintaqmatik planda həmin mətnin məzmunundan və ya məna quruluşundan asılı olaraq müəyyən informasiya verir, ötürür. Bu deyilənlər onunla şərtlənir ki, ünsiyyət prosesində nitq melodiyasına persektiv cəhətdən diqqətlə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, hər bir milli dildə mövcud olan melodik tiplər həmin dil daşıyıcıların nitqində daima təkrar olunub eşidilir; bu proses onların eşitmə qabiliyyətlərini tərbiyə edir və həmin melodik modellər nitqin qavranılması üçün bir növ həmin dil üçün intonasiya modellərinə çevrilir. İngilis dilində belə modellər çoxluq təşkil edir və hər bir model bu və ya digər formada struktur quruluşu ilə bir-birindən fərqlənir. Bu fərqli cəhətlər söyləmələrdə də müxtəlif münasibət mənalarını aktuallaşmasına gətirib ıxarır. Məsələn, ingilis dilində eyni leksik tərkibli, qrammatik quruluşlu cümlə eyni tona, lakin müxtəlif istiqamətli şkala ilə aktuallaşdıqda neqativ və pozitiv mənalı söyləmələr formalaşır. Müqayisə edək:

I am afraid I failed my exam (S).

a. You must try 'working a 'bit' harder (R) neqativ (etiraz).

b. You must try 'working a 'bit' harder (R) pozitiv (səmimi).

Birinci (a) söyləmə qalxan şkala və yüksəkdən enən tonla ifadə edildikdə “kəskin etiraz”, “məzəmmət” münasibəti, ikinci (b) söyləmə enən şkala və yüksəkdən enən tonla ifadə edildikdə “səmimi”, “istiqlanlı” münasibət ifadə edir.

Qeyd edək ki, ingilis dilində münasibət mənalarının (pozitiv, neqativ) aktuallaşmasında intonasiya ən başlıca vasitə kimi çıxış edir. Bu dildə cümlənin bir kommunikatip tipində müəyyən qədər yarım-kommunikativ tipli söyləmələr formalaşır. Məsələn, Shut the door – cümləsi enən tonla ifadə edildikdə “əmr”, qalxan tonla “xahiş”, enən-qalxan tonla – “xəbərdarlıq”, yüksək qalxan tonla – “etiraz” mənaları ifadə edir.

Bu baxımdan mətnin vahidi olan cümlənin, sintaktik bütövlərin öyrənilməsində struktur-semantik təhlillə yanaşı, onların struktur-intonasiya təhlili həm nəzəri, həm də praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edilməlidir ki, sözlü (verbal) ünsiyyət prosesində informasiyanın məzmununu özündə ehtiva edən dil vahidləri və onların birləşmələri təbii olaraq mənalı hissələrə üzvlənir. Rabitəli nitqdə bu proses birtərəfli deyil, ikitərəfli, bəzi hallarda üçtərəfli baş verir. Belə ki, mətn-diskurs təşkilində və onların üzvlənməsində bir-biri ilə qırılmaz, eləcə də vəhdətdə olan birləşmə və bölünmə prosesləri baş verir.

Nitqi fəaliyyətdə bu proseslər əsasən sintaqmlar – intonasiya qrupları, bəzən də ritmik qruplar arasında baş verir, bu hal o zaman baş verə bilər ki, quruluşca bu sintaqm, yaxud intonasiya qrupu bir ritmik qrupa uyğun gəlir. Sintaqmdan kiçik, hecadan böyük olan ritmik qruplar və onların növləri sintaqmların tərkibində aksent-ritmik quruluşda bir növ bloklar şəklində təmsil olunur. Mətn və diskursun aktuallaşması zamanı dil daşıyıcıları kimi ünsiyyətə girənlər əsasən mətnin cümlələrə və sintaqmlara bölünməsinə müşahidə edirlər ki, bu da həmişə kommunikativlik, informativlik meyarı kimi qəbul edilir.

Qeyd edək ki, sintaqmatik üzvlənmə kommunikativlik və informativlik üçün tam meyar deyil. Belə ki, aktuallaşmada ritmik qruplar intonasiya qrupları daxilində ritmik vurğu, sintaqm cümlə daxilində sintaqmatik vurğu ilə, cümlə isə mətn-diskurs daxilində və müvafiq kontekstdə cümlə vurğusu kimi dinamik, melodik, temporal və delimitativ vasitələrə ümumi kontekstdən seçilir və qeyd edilən parametrlərin hər biri kommunikativ prosesdə müəyyən məzmun daşıyıcıları kimi çıxış edir. Belə ki, ritmik vurğuların yerinin düzgün müəyyənləşdirilməsi bir tərəfdən, ingilis ədəbi dilinin şifahi danışığ normalarının düzgün reallaşmasını şərtləndirirsə, digər tərəfdən, ritmik norma sait və samit səslərin düzgün tələfüzünü nizamlayır, normaya uyğun onların variantlarını formalaşdırır. Sintaqmatik vurğu söyləmin məzmununda qarşıya çıxan biləcək ambiqutivliyi (iki mənalılıq) aradan qaldırılmasına, cümlə vurğusu isə mətnin məzmunununun bir bütöv kimi anlaşılmasına, qavranılmasına, xüsusilə mətndaxili kontrastiv və modal-emisional mənalara üzə çıxarılmasını qabardır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, verbal (sözlü) ünsiyyət prosesində, o cümlədən şifahi diskursda (hərçənd ki, yazılı formada olan diskurs da durğu işarələri formasında intonasiyanı təmsil edir) intonasiya və onun komponentlərinin mühüm rolu, yeri vardır. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki,

V.Çeyf diskurs strukturundan bəhs edərkən intonasiyanı bir struktur vahid kimi ön plana çəkir və vurğulayır ki, hər bir intonasiya vahidində, adətən, yeni informasiyanın bir elementinin yerləşdiyi və köhnə/yeni informasiya qarşıdurmasının diskursda referentlərin prosodik (vurğulu/vurğusuz) və leksik (əvəzlik/ad) gerçəkləşməsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi göstərilir [105, s. 91]. Bununla yanaşı, ingilis fonetistləri intonasiyanın şifahi diskursda vacib bir komponent olduğunu nəzərə alaraq, bu dildə intonasiyanın bir funksiyasını da “diskurs funksiyası” kimi adlandırırlar [159, s. 156].

Beləliklə, ünsiyyət prosesində, o cümlədən şifahi diskursda və mətnlərin üzlənməsində intonasiyanın əhəmiyyətini və yerini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. İntonasiya rabitəli nitqdə cümlələrin kommunikativ tipini müəyyən edir, uzun cümlələrin sintaqmlara (intonasiya qruplarına) bölməklə fonoloji bir vasitə kimi çıxış edir.

2. İngilis dilində intonasiya cümlənin yarım-kommunikativ tiplərinin müəyyənləşdirməsində iştirak edir və eyni leksik tərkibli və qrammatik quruluşlu cümlədən müxtəlif məzmunlu söyləmlər formalaşdırır.

3. İntonasiya cümlənin aktual üzlənməsində bir vasitə kimi çıxış edir.

4. İntonasiya rabitəli nitqdə hansı sintaqmın bitkinlik (terminal), yaxud qeyri-bitkinlik (proqrediyent) və sual (introqativ) mənalar ifadə etdiyini siqnal edir.

5. İngilis dilində intonasiya diskursda hansı informasiyanın “köhnə” və hansının “yeni” olmasını nəzərə tonlarla çarpdırır.

6. İngilis dilində intonasiya ünsiyyət prosesində danışanların münasibət (neqativ, pozitiv) mənalarının ifadə edilməsində əsas vasitə kimi çıxış edir.

7. Bir təşkiledici mexanizmi kimi intonasiya mətnin, diskursun strukturunu təşkil edir və onları kiçik hissələrə bölür, səddini nişanlayır, və onu bir bütövə çevirir.

8. İntonasiya vasitəsilə ikili mənaya (ambiqutivliyə), yaxud qrammatik formaya malik olan cümlələri bir-birindən fərqləndirir.

9. İntonasiya şifahi nitqin xüsusi üslubi formalarını yaradır.

10. İngilis dilində intonasiya situasiyanın açıq, yaxud qapalı olmasını siqnal edir.

İngilis dilində intonasiya “aksentual” və “diskurs” funksiyasına malikdir. Aksentual funksiyasının mövcudluğu onunla şərtlənir ki, bu dildə cümlə/söyləm vurğusunun distribusiyası semantik və ritmik amillərə əsaslanır. Diskurs funksiyasının mövcudluğu isə onunla şərtlənir ki, bu dildə “köhnə” və “yeni” informasiyalar ünsiyyət prosesində siqnal edilməsi kinetik tonların reallaşması ilə həyata keçirilir. Bu dildə alçaqdan qalxan və enib-qalxan ton “köhnə” (şərik) informasiyanı, enən ton isə yeni informasiyanı ötürücüsü kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, diskurs strukturunun komponentləri ilə intonasiyanın prosodik komponentləri və struktur elementləri arasında sıx əlaqə vardır.

2.2. İntonasiyanın komponentlərinin nitqdə reallaşma xüsusiyyətləri

İntonasiya müəyyən komponentlərinin, tərkib hissələrinin, mürəkkəb birliyindən, toplusundan ibarət olan bir dil-nitq hadisəsidir. Araşdırmalar göstərir ki, intonasiyanın komponentləri, yəni tərkib hissələri barədə çox müxtəlif fikirlər vardır. Linqvistik mənbələrdə intonasiyanın əsasən altı komponentdən – tərkib hissədən ibarət olduğu göstərilir: 1) səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi (melodiya); 2) cümlə vurğusu; 3) temp; 4) tembr; 5) fasilə; 6) ritm [38, s. 7].

İngilis dilçiləri, o cümlədən D.Counz, L.Armstrong və L.Uard, R.Kinqdon, O’Konnor, A.Gimson intonasiyanın bir komponentdən – səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsindən – melodiya ibarət olduğunu göstərirlər [115, s. 131].

Amerikan dilçiləri də, o cümlədən K.Payk, H.Treyser, H.Smit intonasiyanın bir komponentdən, yəni səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi olan melodiya ibarət olduğunu vurğulayırlar. Bunlarla yanaşı, digər dilçilər, o cümlədən A.Hill, L.Hultzen, D.Kristal intonasiyanın bir deyil, daha artıq komponentdən ibarət olması fikrini irəli sürürlər [173, s. 291]. İngilis dili ilə məşğul olan rus dilçiləri intonasiyanın dörd komponentdən – səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi (melodiya), cümlə vurğusu, temp və tembrdən ibarət olduğunu qeyd edirlər.

O.Dikuşına intonasiyanın dörd komponentdən ibarət olduğunu göstərir, lakin o, Q.P.Torsuyevdən fərqli olaraq [82, s. 212] tembr deyil, ritmi intonasiyanın komponenti kimi qeyd edir [115, s. 130]. V.A.Vasilyev intonasiyanın beş komponentdən (melodiya, cümlə vurğusu, ritm, temp, tembr) olduğunu [174, s. 101], A.M.Antipova isə altı komponentdən (melodiya, cümlə vurğusu, temp, tembr, ritm, fasilə) komponentdən ibarət olduğunu göstərir [37, s. 21].

İntonasiyanın komponentlərinə dair deyilənlərlə yanaşı, bəzi dilçilər (məsələn, P.Rouç) paralingvistik hərəkətləri, o cümlədən üzün ifadələrini, əl-qol və bədən hərəkətlərini, səslə ifadə olunan gülüşü, hönkürtünü, hıçqırığı intonasiyanın (mimika) komponenti kimi verilməsini təklif edir və öz fikrini onunla əsaslandırır ki, insanın bu davranışı ancaq nitq aktı prosesində baş verdiyindən, nitq fəaliyyətini müşayiət etdiyindən paralingvistik elementləri intonasiyanın komponenti kimi hesab etmək olar [159, s. 150]. Bununla əlaqədar qeyd etmək olar ki, paralingvistik elementlərlə nitqin müşayiət olunması əsasən danışmaq dili üçün səciyyəvi olduğundan norma baxımından qeyri-standart hesab edilir..

İngilis dilində intonasiyanın komponentlərinə gəlincə, biz intonasiyanın altı komponentdən ibarət olması fikrinə şərik çıxırıq. Fikrimizi onunla əsaslandırma bilirik ki, ingilis dilinin “vurğulu ritm” tipinə mənsub olması, onun rabitəli nitqin mühüm bir aspekti kimi dəyərləndirilməsi ingilis dilində, ritmin intonasiyanın komponenti kimi götürülməsinə əsas verir.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, intonasiyanın komponentlərinə dair dilçi alimlər arasında yekdil fikir yoxdur. Bununla belə, intonasiyanın komponentləri içərisində əsas komponentlər kimi melodiya və cümlə vurğusuna, tempə önəm verilir.

Qeyd edək ki, intonasiyanın komponentlərindən bəhs edən dilçilər birinci komponent kimi melodiya bəhs edirlər (D.Counz, A.Kinqdon, A.Gimson, K.Payk, L.R.Zinder və b.), ancaq səs tonunu, onun yüksəkliyini dəyişməsi fizioloji-akustik baxımdan müəyyən enerji ilə həyata keçirilir. Bu baxımdan intonasiyanın komponentlərinin nitqdə reallaşması əsasında müəyyən enerji, güc, fonasiya dayandığını demək olar ki, bu da cümlə vurğusuna sərf olunan hava axınının enerjisi, fonik nəfəs gücü ilə şərtlənir.

İngilis dilində ünsiyyət prosesində nitq səslərinin və melodiyanın dinamikliyi akustik planda onun intensivlik dərəcəsi ilə ölçülür. Perseptiv baxımdan intensivliyin artması onun eşitmə orqanlarına təsirini də artırır.

Qeyd edək ki, intensivlik həm söz vurğusunu, həm də cümlə vurğusunu müşayiət edir. Söz vurğusu prosodik bir vasitə kimi sözün lüğəvi mənasını bir səs kompleksində ifadə etdiyindən, söz vurğusu statikdir, cümlə vurğusu hərəkətli olduğundan o, dinamikdir [53, s. 55]. Söz vurğusu söz və söz formalarına bağlı olduğu halda, cümlə vurğusu müəyyən qrammatik struktura, ifadə formasında isə sözləmə bağlıdır. Belə ki, melodiyanın təzahürü, hərəkəti cümlə vurğusunun intensivliyi, dinamikliyi ilə reallaşır. Bu baxımdan cümlə vurğusunda baş verən dəyişiklik, melodik strukturda dəyişikliyə gətirib çıxarır. Məsələn:

'Don't call, Jack (xitab)

'Don't call Jack (tamamlıq).

Rabitəli nitqdə dinamiklik səs cihazının energetik və maneə mexanizmlərinin qarşılıqlı hərəkətindən və işindən yaranır. Nitqin dinamik ünsürlərinin quruluşunu, ardıcılığını aşağıdakı kimi təsvir edilir: tənəffüs generatoru → tənəffüz enerjisi → maneə mexanizmi → dinamik fonasiya → səsli nitq [8, s. 141]. Ünsiyyət prosesində nitq axını zamanı bəzi sözlərdə (hecalarda) artikulyator-akustik enerjinin artması müstəqil semantik yük daşıyan sözlərin intensivliyini artırır və bu da dinləyicidə müvafiq semantik-informativ təəssürat yaradır, digər sözlərdə isə artikulyator-akustik enerji zəifləyir. Bu proseslər, yəni müəyyən sözlərdə enerjinin artması mənə “zirvələri”, azalması isə zəif mənə “çökəklər” yaradır. Bu iki proses, bir tərəfdən, sözlərin məzmununu, digər tərəfdən isə onun ritmini təşkil edir.

İngilis dilinin rabitəli nitqdə cümlə vurğusu statik və kinetik vurğular kimi reallaşır. Statik cümlə vurğusu melodik şkalanı [137, s. 5-7] formalaşdırır, kinetik cümlə vurğusu nüvədə ton vahidi kimi çıxış edir və cümlələrin kommunikativ tipini müəyyənləşdirir. Məsələn: *'How did you manage to do that* cümləsində “how”, “manage”, “to do” sözlərindəki vurğular statik cümlə vurğularıdır və onlar ənənəvi istiqamətli melodik şkalanın struktur elementlərini təmsil edir. Ancaq “that”

sözündəki vurğu tonik (kinetik) vurğu hesab edilir və istiqamətinə görə cümlənin kommunikativ tipi müəyyənləşdirir.

İngilis dilində statik cümlə vurğusu tonal səviyyəsinə görə iki formada özünü göstərir: 1) yüksək səviyyəli statik ton; 2) alçaq səviyyəli statik ton. Statik cümlə vurğusu eyni zamanda yüksək səviyyəli və alçaq səviyyəli melodik şkalaları, eləcə də istiqamətinə görə - aşağı, yuxarı istiqamətli melodik şkalaları təmsil edir.

Funksional planda ingilis dilində cümlə vurğusu rabitəli nitqdə sintaktik, sintaqmatik, ritmik, emfatik (emosional nitq) və kontrastiv (məntiqi) vurğu növləri ilə reallaşır.

Sintaktik vurğu cümlədə (söyləmdə) bütün sözlərin deyil, müstəqil leksik-semantik mənası və sintaktik funksiyası olan sözlərin cümlə vurğusu ilə reallaşmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan söyləmdə köməkçi yaxud funksional sözlər vurğu qəbul etmir, onlar leksik mənalı sözlərlə bərişik şəkildə realizə olunur. Məsələn: *'Nick 'asks his 'group-mate where the 'lecture on psyc'hology will bə held.*

Sintaqmatik vurğu rabitəli nitqdə uzun cümlələri sintaqmlara, yaxud intonasiya qruplarına bölməklə delimitativ (ayrıcı) funksiya yerinə yetirir.

Başqa sözlə, sintaqmatik vurğu nitq axınıni mənalı hissələrə, intonasiya qruplarına bölünməsinin səddlərini qeyd edir və perseptiv baxımdan məna qruplarını nişanlayır. Sintaqmatik vurğu sintaqmlar daxilində sununcu mənalı vahidin artikulyator-akustik baxımdan gücləndirilməsi ilə reallaşır. Məsələn: My 'dear, Robert | 'have you 'made your ,mind yet | what you 'want to, do |when you 'leave, college? Verilən nümunədə cümlə vurğusu dörd məqamda (Robert, mind yet, to do, college) sintaqmatik vurğu kimi reallaşır.

Ritmik vurğu bir vurğulu leksik vahidin və onun ətrafında gələn köməkçi, yaxud funksional sözlərin birliyindən təşkil olunur, formallaşır. Struktur baxımdan ritmik qrup enklitik, proklitik, yaxud enklitik-proklitik ola bilər: It'll be un, fair (proklitik); ,look at it (enklitik); I am, coming with you (proklitik-enklitik).

İngilis dilində ritmik bölgü əsasən qrammatik və semantik amillərə əsaslanır. Məsələn: a) You 'mustn't | 'let him| 'cross | the' street | al,one. b) You 'mustn't let him| 'cross the street | al,one.

Verilən cümlə (söyləm) nümunələri leksik-qrammatik baxımdan eyni olsa da, ritmik qrup bölgüsü müxtəlifdir. Birinci (a) cümlə beş ritmik qrupla realizə olunduğu halda, ikinci (b) cümləsində üç ritmik qrupda reallaşır. Bu sözləmlərdə ritmik qrupların fərqi, ikinci (b) cümlədə tempin birinci (a) cümləyə nisbətən sürətli olması ilə izah edilə bilər.

Bununla yanaşı, ritm söz və cümlə vurğusuna təsir edə bilər. Belə ki, cümlədə qüvvətli vurğu daşıyan söz arasında gələn vurğulu söz ritmin təsirindən vurğusunu itirə bilər. Müqayisə edək: She is a 'good ,actress. She is a 'very good, actress. Oxşar səs ardıcılığı tərkibinə malik olan sözləmlərdə ritmik qrupun düzgün bölgüsü semantik amilə əsaslanır:

a) Some adresses were asked far (Bəzi ünvanlar soruşuldu).

b) Summer dresses were asked (Yay geyimləri soruşuldu).

Nitqi fəaliyyətdə cümlə vurğusunun reallaşmasının bir formasını da emfatik vurğu növü təşkil edir. Emfatik vurğu növü, əslində, sintaktik cümlə vurğusunun müəyyən situasiyalarda emosionallığın, ifadəliyin təsirini artırmaq məqsədi ilə reallaşan cümlə vurğusunun bir növüdür. Emfatik vurğunun funksiyası onunla ifadə olunur ki, o, danışanın emosional durumunu, subyektiv-modal münasibətlərinin (neqativ, pozitiv) ifadə edilməsini reallaşdırır.

Bununla belə, emfatik vurğu sözləmin məzmununda yeni məna çaları yaratmır, ancaq sözləmin məzmununun emosional, ifadəlik baxımdan qüvvətləndirir və danışanın münasibətini ifadə edir. Emfatik vurğu növünün reallaşması iki formada özünü göstərir: 1) qüvvətləndirmə emfazası; 2) qarşılaşdırma emfazası. Emfazanın qüvvətləndirilməsi əsasən sözləmdə adi vurğuların gücləndirilməsi, şkalanın genişlənməsi və daralması, şkalanın sınıması ilə reallaşır. Məsələn:

Can I speak to Helen, please – I am 'afraid you've 'got the 'wrong ,number (adi, neytral nitq).

I am 'afraid you've 'got the 'wrong `number (emfatik).

Qarşılaşdırma emfazası nüvədə tonların, o cümlədən yüksəkdən enən ton, yüksəkdən enən-qalxan ton və yüksəkdən qalxan tonlarla reallaşır [137, s. 43].

'This is the 'latest 'book I've `read.

Bu söyləmdə “ro read” “oxumaq” feili “to glance” “nəzərdən keçirmək” (glance) feili ilə qarşılaşdırılır.

“This is the latest `book I’ve read” söyləmində kitab (book) sözü jurnalla (magazine) qarşılaşdırılır və s.

Cümlə vurğusunun bir növü də məntiqi vurğudur. Dilçilikdə məntiqi vurğu ənənəvi olaraq cümlənin aktual üzvlənməsinin reallaşmasında bir vasitə kimi iştirak etdiyi qeyd edilir [57, s. 275]. Başqa sözlə, cümlədə remanın, məntiqi predikatın göstəricisi kimi funksiya yerinə yetirir. Bununla yanaşı, son dövrlərdə məntiqi vurğu, sintaqmatik planda kontrastiv vurğu kimi verilir [13, s. 362]. Kontrastiv vurğu dil vahidlərinin vurğu ilə qarşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Kontrastiv vurğu ilə cümlədə vurğu daşımayan şəxs əvəzlilikləri, sözləri və s. qarşılaşdırıla bilər. Kontrastiv vurğu söyləmdə statik və kinetik vurğular vasitəsi ilə reallaşır.

Məsələn,

‘You are ,many, ‘they are, few. ‘Say your ,alphabet – ‘I `know my ,alphabet söyləmlərində kontrastiv vurğu statik vurğu növü ilə, lakin “I have ‘won your `bet for you – `You won my ,bet! `You `I,won it” söyləmlərində kinetik (tonik) vurğularla reallaşır.

İngilis dilində intonasiyanın melodik komponenti cümlə vurğusu ilə sıx əlaqədə reallaşır. Belə ki, cümlə vurğusu söyləmlərin enerji daşıyıcısı olduğundan o, melodik komponentə, bir növ, bələdçilik edir. Melodiya intonasiyanın mühüm bir komponenti kimi ifadənin tələffüzü zamanı səs tellərinin titrəməsindən əmələ gələn əsas tonun daim olaraq qalxıb enməsi kimi qəbul edilir. Əsas tonun qalxıb enməsi müəyyən səs diapazonunda baş verir. Bu baxımdan səs tonunun minimal və maksimal səviyyəsi müəyyən məna ifadə edir. İngilis dilində münasibət mənalarının ifadəsində səs diapazonunun genişlənməsi və daralması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, diapazonun genişlənməsi əsasən xoş, pozitiv münasibət, daralması ilə, əsasən, neqativ, mənfi münasibət mənaları ifadə edilir.

Kommunikativ istiqamətinə görə melodiyanın üç növü fərqləndirilir: enən, qalxan və düzxətli (neytral). Bunların hər birinin özünəxas xarakterik xüsusiyyətləri və vəzifələri vardır. Məsələn, enən istiqamətli melodiya əsasən bitkinlik ifadə edir.

Bununla belə, enən melodiya intonasiya qrupunun (sintaqmın) leksik məzmunundan və qrammatik quruluşundan asılı olaraq eyni kommunikativ istiqamətin daha xırda növlərini (nəqlilik, qətilik, məlumat, təsdiq və inkar cavab, nida, bəyanat, əmr və s.) ifadə edə bilir [8, s. 151].

Qalxan melodiya adətən sonuncu sintaqmdan əvvəl gələn ora və yaxud proqrediyent sintaqlarda işlənir. Bu melodiya qeyri-bitkinlik, natamamlıq, məzmun asılılığı, implikasiya, nəzakət formalarını ifadə edir.

Bununla yanaşı, qalxan melodiya linqvistik planda bitişdiricilik, ayrıcılıq, sadalama, sual funksiyası ifadə edir.

Düzxətli neytral melodiya enən və qalxan melodiyadan fərqli olaraq, qəti və aydın bir kommunikativ istiqamət bildirmir. Bu melodiya sintaqmın son vurğulu hecasında və ondan sonra gələn vurğusuz hecalarda tonal səviyyənin dəyişməzliyi ilə xarakterikdir. Bu melodiya əsasən lirik şeirlərdə bir üslub vasitəsi kimi işlədilir, kommunikasiya prosesində isə tərəddüd ifadə edir.

İngilis dilində enən, qalxan melodiya və onların nüvədə variantları vurğulu hecalarda (sözlərdə) reallaşır, kommunikativ xarakterə malik olur.

Melodiya, cümlə vurğusu və fasilə ilə birlikdə nitqin sintaqmatik üzvlənməsinə xidmət edir. Nitqin sintaqmatik üzvlənməsində melodiya, sintaqmatik vurğu ilə birlikdə reallaşır. Melodiya yalnız nitq axınının üzvlənməsinə deyil, həm üzvlənən hissələrin bir-birinə bağlayır, bu halda melodiya bitişdirici funksiya yerinə yetirir.

In 'stead of ,waiting | she 'went to the, wardrobe | 'look out of her' best, clothes | 'dressed with 'great, care | and 'went out for a ,walk ||.

Digər komponentlərdən fərqli olaraq, melodiya cümlənin kommunikativ tipinin ifadəsində daha çox hiss edilən və müşahidəyə gələn bir komponent kimi çıxış edir. Cümlənin sonunda tonun enməsi, yaxud qalxması cümlənin kommunikativ tipini signal edir.

İngilis dilində enən və qalxan melodiya ünsiyyət prosesində şkalalarla və şkalasız da işlənə bilər. Bu halda enən və qalxan tonun ifadə etdiyi münasibət mənalarında bu dəyişmə özünü göstərir. Məsələn, enən melodiya əsasən bitkinlik, qətilik ifadə edir, bununla belə o, sakit, təmkinli münasibət bildirən nəqli cümlələrdə,

sakit, ciddi, təmkinli bəzən də rəğbətsiz münasibət bildirən, xüsusi sual cümlələrində, sakit, ciddi, neytral (ehtiyatsız) münasibət ifadə edən əmr cümlələrində, sakit, təəccübsüz, təmkinli münasibət ifadə edən nida cümlələrində işlənir. Bu intonasiya modeli öz müsahibinə sakit, ciddi, təmkinli, ehtirazsız, təəccübsüz, bəzən də rəğbətsiz münasibət mənaları ifadə edir. Məsələn:

/What is your name – ,Smith: Tell him – ,What?

/I am cold. ,Pity! It is my book – ,Take it then//.

Alçaq enən ton şkala ilə işləndikdə münasibət mənaları da dəyişir. Belə ki, enən ton enən pilləri və yüksək şkalalarla işləndikdə münasibət mənaları da müxtəlif olur. Belə ki, əgər xüsusi sual cümləsi yalnız nüvə tonu ilə (alçaqdan enən) işləndikdə sakit, ciddi, təmkinli və bəzən də rəğbətsiz münasibət ifadə edirsə, şkala ilə işləndikdə gərgin, qızgın, etibarlı, ciddi, bəzən də əsəbilik, səbirsizlik münasibət ifadə edir və s.

Alçaq qalxan ton şkalasız işləndikdə, yəni yalnız nüvədən ibarət olduqda nəqli cümlələrdə qeyri-qətilik, qeyri-bitkinlik ifadə edir, müsahibəni, söhbəti davam etdirməyə ruhlandırır və s.

Bu nüvə tonu xüsusi sual cümlələri ilə işləndikdə təəccüblü, çaşdırıcı münasibət mənaları ifadə edir. Ümumi sual cümləsi ilə işlənən alçaq qalxan ton mənfi, şübhəli münasibət ifadə edirsə, şkala ilə işləndikdə maraq ifadə edir.

Əmr cümlələri alçaq qalxan tonla işləndikdə sakit, xəbərdarlıq, sakitləşdirici münasibət ifadə edirsə, həmin cümlələr şkala ilə işləndikdə ruhlandırıcı, dəstəkləyici münasibət ifadə edir. Enən-qalxan ton cümlənin müxtəlif kommunikativ tipləri ilə işləndikdə maraq, məzəmmət, düzəliş, ziddiyyət, qələbə toxunan hisslər və s. münasibət mənaları ifadə edir və s.

Nəqli cümlənin məzmununda müsahibin fikrinə qarşı rəğbətsizlik, soyuqluq, biganəlik kimi münasibətlər ifadə edildikdə cümlə alçaq səviyyəli şkala və alçaq enən tonla reallaşdırılır. Məsələn:

You could have my book – I ,didn't, think about it be ,fore.

Alçaq şkala qalxan tonla ifadə edildikdə isə cümlənin məzmununa etinasızlıq, töhmət, mühafizəedicilik kimi münasibət mənaları gətirəcək.

I am just back from seeing my mother – I ,trust you, find her , well.

İntonasiyanın temp komponenti nitqin aramla, yaxud sürətli tələffüzü əks etdirir və bu da cümlə vurğusunun kəmiyyətindən asılı olur. Belə ki, sintaqmlar daxilində vurğulu sözlərin (hecaların) sayı çox olduqda, temp əsasən aramlı, ahəstə formada reallaşır, vurğulu sözlərin sayı az olduqda nitqin tempi də sürətli, iti olur.

İntonasiyanın tembr komponenti rabitəli nitqdə əsasən cümlə vurğusu və melodiya ilə təzahür edir. Belə ki, emosional, yaxud qəmli, kədərli münasibətlərin ifadəsində tembr cümlə vurğusu, melodiya, o cümlədən səs diapazonunun genişliyi, daralması, səs tonunun enməsi ilə reallaşır.

Rabitəli nitqdə fasilələr əsasən sintaqmatik vurğular və melodiyanın istiqaməti ilə reallaşır.

İngilis dilində ritm intonasiyanın bir komponenti kimi formalaşması və reallaşması cümlə vurğusu ilə həyata keçirilir. Bu baxımdan ingilis dilində ritm bir ritmik qrupun bir qüvvətli vurğu ilə digər qüvvətli vurğularla müəyyən zaman intervalında növbələşməsi ilə reallaşmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, sintaqm daxilində neçə qüvvətli vurğu varsa, bir o qədər ritmik qrup vardır. Ritmik qruplar ritmik vurğu ilə, sonuncu ritmik qrup isə sintaqm vurğusu ilə reallaşır.

Qeyd edək ki, məzmunundan asılı olaraq cümlədə vurğu daşıyan sözlər ritmik amili təsirindən vurğusunu itirə bilər. Məsələn:

'He went by ,train | 'I went by bus | so 'he got there ,earlier | but 'I saw 'more of the ,country ||.

Bu cümlədə dörd sintaqm vardır, üç sintaqmın hər birində iki ritmik qrup, dördüncü sintaqmda isə üç ritmik qrup vardır. Sintaqmlarda birinci ritmik qruplar fonetik baxımdan ritmik vurğu, məzmunca kontrastiv vurğu ilə, ikinci ritmik qruplar isə sintaqm vurğusu, melodiya və fasilə ilə reallaşır.

Aparılan təhlildən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilində intonasiyanın komponentlərinin şifahi nitqdə reallaşmasının əsasında tənəffüz enerjisi ilə müşayiət olunan dinamik fonasiyanın dərəcələrini özündə ehtiva edən dinamik cümlə vurğusu dayanır. Nitq səslərinin dinamikliyi akustik baxımdan intensivliyin dərəcəsini artırır. Səsin intensivliyinin dərəcəsi artdıqca onun eşitmə orqanlarına təsirini də artırır. Cümlə vurğusunun nitqdə yaratdığı “zirvələr” və “çökəklər” nitq axınının dinamik-

ritmik və melodik ahəngini formalaşdırır və bu əsasda intonasiyanın digər komponentləri də onlarla qarşılıqlı əlaqədə reallaşır.

2.3. Diskursun intonativ təhlili

a) *Dinamik komponent.* Dil daşıyıcıları, yaxud bu və ya digər dildə danışanlar fonemləri morfemlərdə, morfemləri sözlərdə, sözləri isə cümlələrdə birləşdirmək bacarığına malik olduqları kimi, cümlələri də bir-biri ilə birləşdirmək və daha böyük sintaktik vahidlər yaratmaq bacarığına malikdirlər. Dili bilmək daha mürəkkəb fikirləri və ideyaları əlaqəli cümlələrlə ifadə etmək bacarığını da özündə birləşdirir. Cümlədən nisbətən böyük olan linqvistik vahidlər diskurs adlanır. Mətn və diskurs təhlilinə gəldikdə onu demək olar ki, mətn təhlili cümlələrin özündən böyük sintaktik vahidlərdə necə qurulduğunu təşkil olunduğu məsələsi ön plana çəkilir. Diskurs təhlil isə insanlar dildən necə istifadə edirlər onu necə işlədirlər məsələsi ön plana keçir. Diskurs təhlil daha çox üslubi məsələləri, dilin funksiyalarına, danışanın niyyəti, ümüdi, marağı və s. diqqət yetirməyi nəzərdə tutur. Diskurs təhlili daha çox danışıq aktlarına – təsvir etmə, soruşma, tərifləmə, izah etmə, üzr istəmə, rədd etmə və s. cəhətləri ön plana çəkir.

Danışıq aktının yerinə yetirdiyi funksiyalar eksplit və implisit ola bilər. Məsələn:

/I advise you to see a doctor// (məsləhət, eksplit).

/I would see a doctor if I were, you// (implisit).

Mətnin – diskursun daxili əlaqələrinin formalaşmasına xidmət edən amillər içərisində leksik, qrammatik, fonetik vasitələrlə yanaşı, intonasiya da mühüm rol oynayır. Diskurs (söhbət) zamanı uzun sözləmlər şəxs və işarə əvəzlilikləri və digər əvəzedicilərlə əvəz olunur. Belə əvəzedici formaların məcmusu ümumi formada anafora adlanır ki, bu da həm leksik, həm də intonasiya baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İndi isə aşağıdakı diskursa diqqət yetirək.

Danışiq zamanı bütün dillərdə nitq axını kiçik səs kəsiklərində təzahür edir. Burada səs kəsikləri dedikdə heca və ritmik qrup deyil, bu fonetik vahidlərdən böyük olan mənalı nitq vahidləri sintaqmlar, söyləmlər nəzərdə tutulur. Danışiq zamanı təzahür edən kiçik səs axınları, kəsikləri bir klozdan (cümlədən) uzun olmur. Kloz isə bir sintaqm və bütöv bir söyləmə uyğun gəlir. Məsələn, “*Mary left the party because she was tired*”. Bu cümlədə iki kloz vardır və iki sintaqm təşkil edir. “*Mary intended to leave the party*” cümləsində də iki kloz vardır: a) *Mary intended*, b) *to leave the party*. Burada ikinci kloz (*to leave the party*) birinci cümlənin üzərində, ona əsasən müəyyən edilir. Lakin bu iki kloz bir-birilə elə möhkəm bağlıdır ki, onu bir səs kəsiyi, axını kimi götürmək olar, [119, s. 99-100] daha doğrusu onları bir söyləmə kimi götürmək olar.

Diskursun təhlilində bəzi alimlər, məsələn, Ceymz Paul Gii, danışiq aktında baş verən səs axınının kəsiklərini stənzə (şeyirin bənd forması) formasında verməyə və təhlil etməyə üstünlük verir. Belə ki, o, bir uşağın söylədiyi hekayənin yazılı diskurs formasını aşağıdakı kimi verir və hər bir misranı (səs axınının kəsiklərini) əlifba sırası ilə qeyd edir.

Başqa sözlə, o, bu hekayəni danışarkən dil vahidlərinin danışiq aktında üzvlənməsini, o, yəni səs kəsikləri formasında – klozlar formasında təzahürünü aşağıdakı şəkildə verir:

I_a there was a hook.

I_b on the top of the stairway.

I_c and my father was pickin me up.

I_d and I got stuck on the hook.

I_e up there.

I_f and I hadn't had breakfast.

I_g he wouldn't take me down.

I_h until I finished all my breakfast.

I_i cause I didn't like oatmeal either [119, s. 100]

Bu səs axını kəsiklərinin, yaxud sintaqmların, söyləmlərin ingilis dilinə necə işlənməsini başa düşmək üçün bir-biri ilə çox yaxın və daxili əlaqədə olan bir dəst

lingvistik anlayışları, o cümlədən funksional sözlər, məzmun sözləri, informasiya, vurğu, intonasiya, misralar və stənzələr (bəndlər) kimi anlayışları nəzərdən keçirməyə ehtiyac vardır.

Qeyd edək ki, məzmun sözlərə (*content words*), o, bəzən leksik sözlər mənasında, daha doğrusu ayrılıqda işlənən və özlərinin leksik-semantik mənası olan sözlər daxildir ki, bunlar da əsas nitq hissələrindən ibarətdir: isimlər, sifətlər, feillər, zərflər. Bu kateqoriyadan olan sözlər “açıq kateqoriyaya daxildir o mənada ki, onların dildə çoxlu üzvləri vardır və onlar yeni mənaların yaradılmasında, yeni sözlərin formalaşmasında, eləcə də başqa dillərdən alına bilinən sözlərdir.

Funksional sözlər (onlar bəzən qrammatik sözlər adlanır) nisbətən kiçik kateqoriyalara daxildir və onlara “qapalı” kateqoriyalar deyilə bilər, o mənada ki, onlar dildə kəmiyyətə azdır və yeni sözlər yaratmır və onların başqa dillərdən alınması məhduddur. Bu qəbildən olan sözlərə determinantlar (artikllər, işarə əvəzlilikləri) müxtəlif tipli əvəzliliklər (*he/him, she/her, himself/herself*) və s. sözləri, bağlayıcılar aid edilir [119, s. 100]. Qrammatik sözlər göstərir ki, leksik-semantik sözlər söz birləşmələrində, klozda, yaxud cümlələrdə biri digəri ilə necə əlaqəyə girir və ünsiyyət prosesində bu sözlərin əlaqəsilə bir parça informasiya məzmunla necə uyğunlaşdırılır.

Məsələn, söyləmlə determinant (kimi çıxış edən “*the*” müəyyən artikl sonra gələn informasiyanın artıq məlum olduğunu siqnal edir. Əvəzliliklər isə onların reference haqqında əvvəlcədən məlumat verir. Sözləri isimləri və ismi birləşmələrini başqa sözlərə bağlayır və s.

Leksik və qrammatik sözlərə xas olan səciyyəvi və fərqli xüsusiyyətlər özünü vurğu və intonasiya baxımından da fərqli göstərir. Belə ki, mətn-diskurs daxilində leksik sözlər vurğu və intonasiya baxımından qrammatik sözlərdən fərqlənir. Belə ki, leksik sözlər mətn-diskurs daxilində qrammatik sözlərə nisbətən vurğu və tonlarla daha qarşılıqlı sıx münasibətdə olur. Başqa sözlə desək, leksik-semantik sözlər diskursda vurğu daşıyır və yeni informasiyaların daşıyıcısı kimi çıxış edir. Belə ki, leksik sözlər semantik vahidlər olaraq vurğu və intonasiya baxımından da özlərini fərqli göstərir. Vurğu və ton bu qəbildən olan sözlərin semantikasına informativlik

dərəcəsinin tutumuna bələdçilik edir. Ancaq qrammatik sözlərin vurğu və intonasiya ilə qarşılıqlı münasibəti zəifdir və əsasən situativ-kontrastiv səciyyəvidir. Məsələn:

I w'ant to 'know where he is, traveling to.

Bu söyləmədə (cümlədə) “to” sözünü, yəni qrammatik söz olub, vurğu daşımır.

I 'don't want to 'know where he is' travelling from.

I ,want to ,know where he is, travelling` to.

Bu söyləmələrdə qrammatik sözlər situativ-kontrast səciyyəli olduğundan “from” və “to” vurğu daşır və tonik vurğu ilə xarakterizə olunur.

İngilis dilində informasiyanın gözəçarpan cəhəti vurğu vasitəsilə qeyd edilir. Öz növbəsində də müxtəlif vurğu modelləri nitq axını kəsiklərinin intonasiya konturunu formalaşdırır.

İngilis dilində intonasiya konturları (modelləri) intonasiyanın struktur elementlərindən; söyləmin vurğusuz və vurğulu hecalarından formalaşır. İntonasiya konturları (modelləri) əvvəldə qeyd edilən dörd əsas elementdən təşkil olunur: taktönu, şkala, nüvə və taktardı.

Bu konturlar şkalalara və nüvə tonlara görə bir-birindən fərqlənir. İntonasiya konturlarında şkalaya və nüvə tonlara görə fərqlənən konturlar danışanların birinin digərinə, situasiyaya, onun predmetinə və modal-emosional münasibətləri ifadə edir. İngilis dilində informasiyanın gözəçarpan cəhəti, qabarıqlığı nüvə tonlarının və onların istiqamətlərinin dəyişməsi ilə də siqnal edilir.

b) Melodik komponent. İndi isə kiçik bir diskurs nümunəsini intonativ baxımından nəzərdən keçirək:

Speaker A: 'Have you r'ead any g'ood b'ooks ,lately?

Speaker B: Well, I have read a 'shocking, book ,recently.

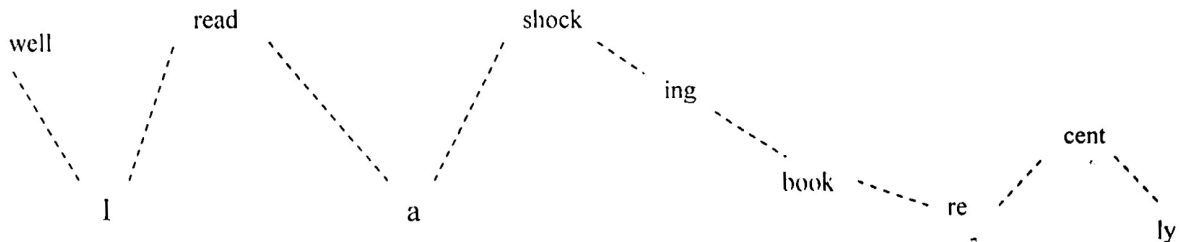
[Goes on to describe – the book].

Qeyd edək ki, ingilis dili daşıyıcıları şüursuz olaraq danışmada bir neçə vurğu dərəcələri işlədir və eşidir. Vurğu fiziki baxımından bir sıra keyfiyyət və kəmiyyət elementlərin, o cümlədən səsin ucalığının və uzunluğunun artması, səs tonunun aşağı yuxarı istiqamətdə dəyişməsi, tempin azalması və s. kombinasiyasından ibarətdir ki, bunlarda sözün əsas vurğu daşıyan hecasında baş verir.

Vurğu ton baxımından “Speaker B”-in cavabına nəzər saldıqda aşağıdakıları müşahidə etmək olar. “B”-in cavabından birinci söz olan “*well*” leksik mənalı söz deyil, bu söz burada danışan “B”-i, danışan “A” ilə bağlayır. Bu o demək deyildir ki, “*well*” başqa formada vacib deyildir. Belə sözlərin maraqlı diskurs funksiyası vardır. Bu söz cümlələr arasında informasiyaların əlaqələndirməyə kömək edir. Odur ki, burada “*well*” sözü digər leksik sözlərə nisbətən az vurğu dərəcəsinə və alçaq səs tonuna və səs ucalığına malikdir.

“B”-in cavabında ikinci söz “I” əvəzliyidir. Bu söz “A”-ın verdiyi sualdan tamamilə aydındır və o, qrammatik söz olduğundan informasiyada gözəçarpan deyil, odur ki, bu söz çox zəif vurğu, kifayət qədər az səs ucalığı və alçaq tonla səciyyəvidir. Cavabda “*read*” və “*book*” sözləri verilən sualda olduğundan onlar dinləyiciyə artıq məlumdur və az informasiya daşdığından aşağı dərəcəli vurğuya malikdir. Bununla belə onların vurğu dərəcəsi qrammatik sözlər olan “*well*”, “*I*” və “*a*” sözlərdən daha çoxdur. Bu cavabda “*shocking*” artıq məlum olmayan yeni informasiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu söz cümlədə yeni informasiya daşdığından danışan şəxs onu vurğu və ton baxımından daha qabarıq verir. Bu sözə qüvvətli vurğu dərəcəsi verilməsilə yanaşı, səsin ucalığı da artır, səsin tonu hərəkəti və sürüşkən olur. Belə ki, “*shocking*” sözündə səs tonunun sürüşkənliyi intonasiya qrupunun, vahidinin fokusunu, məna mərkəzini qeyd edir.

“B”-in cavabında leksik mənalı söz olan “*recently*” o qədər də gözəçarpan deyil, baxmayaraq ki, o, “*-in*” sualında qeyd edilməmişdi, amma “*recently*” sözü A-in sualında işlənən “*lately*” sözü kimi nəzərdə tutulmuşdur. Odur ki, bu söz də “*read*” və “*book*” sözləri kimi vurğu dərəcəsinə malikdir, ola bilsin ki, qədər çox. Qrafik və görümlü formada “B”-in verdiyi cavabın intonasiya quruluşunu aşağıdakı kimi vermək olar.

Bir çox hallarda intonasiya fokusu məna mərkəzi sonuncu leksik məna daşıyan sözün üzərinə düşür. Məsələn: “*This summer, Mary finished fifteen assigned books*”. Söyləmi bir neçə formada verilən suala cavab ola bilər və burada suallara verilən cavablarda intonasiya fokusu “*book*” sözün də olacaq. Müqayisə edək:

- 1) *Mary finished fifteen assigned 'what's? – Books.*
- 2) *What has Mary finished? – Fifteen assigned, books.*
- 3) *What has Mary done? – Mary finished fifteen assigned, books.*
- 4) *What happened? –* sualında da eyni cavabı vermək olar.

Ünsiyyət prosesində intonasiya fokusunun hansı sözün üzərində olması qoyulan sualların məzmununa aid kontekstdən asılı olur. Məsələn, yuxarıda qeyd edildi ki, əvəzlilər qrammatik sözlər olub, gözəçarpan informasiya daşıyırlar. Onu da qeyd edək ki, bu qəbildən olan sözlər kontekstdən asılı olaraq söyləmin intonasiya fokusunu – mərkəzini öz üzərinə götürə bilər. Məsələn:

A: Did Mary shoot her husband?

V: No, she shot your husband!

Bu kontekstdə yeni və gözəçarpan informasiya daşıyan söz “*Your*”-dur. Bu söz kontrastiv məna daşdığından – *yours not hers* – güclü vurğu dərəcəsi ilə deyilir və o, həm də intonasiya qrupunun fokusunu təşkil edir. Danışan şəxs bir şeyi digəri ilə qarşılaşdırdıqda, yaxud qabarıq nəzərə çatdırdıqda əlavə vurğu dərəcəsindən (daha güclü vurğudan), daha dramatik səs dəyişməsindən və səs ucalığından istifadə edir ki, belə fonetik vasitə də emfatik vurğu adlanır. İndi isə əvvəldə uşağın söylədiyi diskursu vurğu, ton və məzmun baxımından nəzərdən keçirək. Diskursun yazılı forması stənzə (şeyir bəndi) formasında verilir. Burada vurğulu sözlərin altından xətt çəkilir. Qeyd edək ki, uşağın söylədiyinə bu variantda bəzi əlavə məlumatlar daxil edilir.

2^a *last yesterday.*

2^b *when my father.*

2^c *in the morning.*

2^d *and he ... .*

2^e *there was a hook.*

2^f *on the top of the stairway.*

2^g *and my father was pick in me up.*

2^h *and I got stuck on the hook.*

2ⁱ *up there.*

2^j *and I hadn't had breakfast.*

2^k *he wouldn't take me down.*

2^l *until I finished all my breakfast.*

2^m *cause I didn't like oatmeal either.*

Burada altından xətt çəkilən sözlər qrammatik sözləri çıxmaqla, hərçənd ki, onlar birləşmələr arasında yapışqan rolunu oynayır, yeni informasiya daşıyır və onlar eləcə də vurğu, ton daşıyıcıları kimi çıxış edir. Burada birinci xətt 2^a hadisənin baş verdiyi zaman haqqında məlumat verir. İkinci xətt 2^b hadisənin başlıca obrazı olan atanı təqdim edir. Üçüncü xətt 2^c birinci hadisənin baş verməsi haqqında məlumat verir. Dördüncü xətt 2^d uşağın danışığında ləngiməni, tərəddüdü göstərir. Beşinci xətt 2^e qarmağı təqdim edir. Altıncı xətt 2^f qarmağın harada olduğunu göstərir. Yeddinci xətt 2^g qarmağa ilişən hərəkəti göstərir. Sonrakı xətlər də bu qaydada müəyyən gözəçarpan informasiya daşıyıcıları kimi çıxış edir. Burada uşağın danışığında səs axını bir kloza uyğun gəlir və yaşlı adamların danışığından fərqlənir. O mənada fərqlənir ki, yaşlı adamların kodaçma qabiliyyəti uşaqlara nisbətən şüurlu olduğundan onların danışığındakı səs axınının kəsikləri nisbətən uzun olur. Odur ki, üslubi baxımdan, üslubu amillərdən asılı olaraq səs axınının kəsikləri diskursda fərqli ola bilər [119, s. 107].

Aparılan təhlil göstərir ki, leksik sözlər mənə yükü və informativliyinin dərəcəsinə görə qrammatik sözlərdən fərqlənir. Bu fərq də onların cümlədə (söyləmələrdə) vurğulu və vurğusuz olması, eləcə də intonasiya qrupunun mərkəzini (fokusunu) öz üzərinə götürməsi ilə şərtlənən amil kimi özünü göstərir. Qrammatik sözlərin isə ünsiyyət prosesində leksik sözlər arasında əlaqə yaratmaqdan daha doğrusu, onları bir-birinə yapışdırmaqdan ibarətdir. Digər tərəfdən, qrammatik sözlər ünsiyyətdə tez-tez təkrar olunduğundan onlar bir növ köhnə, artıq dinləyiciyə məlum olan informasiyaların daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyət də onların ünsiyyət prosesində vurğu və tonal elementlərin distribusiyasına təsir göstərir. Qeyd edək ki,

leksik sözlərin də ünsiyyətdə təkrarına yol verilir, bu halda onlar da köhnə məlumatın daşıyıcısı kimi vurğu və tondan kənar qalır. Məsələn, yuxarıda uşağın söylədiyi mətn-diskursda ata sözü “*my father*” 2^b və qarmaq “*hook*” 2^e sözü yeni informasiya daşıyıcıları kimi çıxış edirsə və vurğu-ton elementləri ilə səciyyələnirsə, onlar diskursun sonrakı hissələrində, o cümlədən “*and my father pick in me up*” 2^g, “*and I got stuck on the hook*” 2^h sıralarında vurğu və tondan kənar qalır. Digər bir nümunəyə nəzər salaq:

/-Is this your 'first visit to ,London, Mr. Thomson?

/-It's my 'wife's, ,first ,visit / but 'I have been ,here/'several' times b,efore//.

Verilmiş nümunənin birinci söyləməndə “*first visit*” bir dəfə işləndiyindən ikinci söyləməndə (cavabda) təkrar olunduğundan, köhnə məlumat kimi vurğu dərəcəsi zəifləyir. Digər tərəfdən, ikinci söyləmin birinci və ikinci intonasiya qruplarında qarşılaşdırma olduğundan “*I*” şəxs əvəzliyi güclü vurğu qəbul edir. Birinci intonasiya qrupunda isə güclü vurğu və geniş diapazonlu yüksəkdən düşən ton “*wife's*” sözündə realizə olunur.

Bunlarla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, adi neytral danışıqda sözlərdə cümlə vurğusunun, onun dərəcələrinin və tonların cümlə vurğusunun, onun dərəcələrinin və tonların distribusiyasını şərtləndirən bir sıra amillər vardır. Bu amillər aşağıdakılardır: semantik, sintaktik-mövqe, qrammatik, ritmik, situativ və üslubi amil.

Semantik amil ünsiyyət prosesində leksik sözlərin vurğulu olmasını, onların statik və kinetik (hərəkət) tonlarla səciyyəvi olmasını nəzərdə tutur:

- 'What did the 'doctor d,ecide?

- The, 'doctor d,ecided to 'treat the 'patient, surgically.

Sintaktik mövqe amili ünsiyyət prosesində xitabların, ara sözlərin və s. müəyyən mövqedə (söyləmin əvvəlində) vurğulu olmasını nəzərdə tutur.

- ,Children, 'why are you 'so ,noisy?

- 'Stop ,talking.

Qrammatik amil modal və köməkçi feillərin müəyyən mövqedə və formada vurğulu olmasını nəzərdə tutur.

- 'Do you 'read 'newspapers 'every morning?

-Of ,course, I ,do.

Ritmik amil ingilis danışığı üçün səciyyəvi olan bir amildir. Bu amilin tələbinə görə çoxhecalı sözlərdə (bir əsas, bir ikinci dərəcəli) vurğulardan biri, leksik sözlər isə vurğusunu itirə bilir.

- *'Why was he 'late yesterday*

- *He had a long conversation with his friend.*

Yaxud:

- *'When did they stop conversation?*

- *When I entered / the conversation stopped.*

Yaxud:

- *How do you like the house?*

- *Oh, the house is well-planned ('well planned.*

Yaxud:

- *How does she look?*

- *She still looks very attractive.*

Yuxarıda verilən nümunələrdə, *conversation', well-planned* sözləri ritmik amillərin təsirindən vurğularından birini itirir, cümlədə (söyləmədə) adətən vurğulu olan *“still”* sözü müəyyən kontekstdə vurğusunu itirir.

Situativ amilin təsiri ilə konkret, situasiyadan asılı olaraq, danışanın niyyətindən, məqsədindən və emosional vəziyyətindən asılı olaraq cümlədəki sözlərdən bir neçəsi vurğusunu itirə bilər. Məsələn:

a) *Where is my book? – 'Mary took it for you.*

b) *What was the party like? – The food was terrible, I am sorry to say.*

Üslubi amil iki formada özünü göstərir: danışiq və oxu üslubu.

Danışiq üslubu əsasən ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Bu amillərdən asılı olaraq ton üslubi variativlik, o cümlədən intonasiya baxımdan da variativlik baş verir. Fonoüslubi variativliyə səbəb olan amillər aşağıdakılardır:

- 1) söyləmin məqsədi və danışanın niyyəti;
- 2) danışanın münasibəti (dinləyənlə və situasiyaya);
- 3) ünsiyyətin forması (monoloq, dialoq, poliloq);
- 4) ünsiyyətin rəsmilik dərəcəsi (rəsmi söhbət, qeyri-rəsmi söhbət);

5) söhbətin hazırlıq dərəcəsi (rəsmi söhbət).

Əvvəlcədən hazırlanmış danışıq ingilis dilində semantik və sintaktik vurğu ilə yanaşı, iki vurğu növü də işlədilir; onlardan biri emfatik, digəri isə kontrastiv vurğudur. Emfatik vurğu daşıyan sözlər həmin sözün məzmununu qüvvətləndirir. Emosional baxımından onu dolğunlaşdırır, danışanın ifadə etdiyi münasibət (modal) mənaları dolğun nəzərə çatdırır. Məsələn:

- *“What the devil have I” done with my 'slippers.*

- *'There are your slipper. And `there. 'Take your `slippers and “may you” never have a “day` luck with them”.*

Kontrastiv vurğu isə söyləmdə bir sözün, bir fikrin digəri ilə qarşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Kontrastiv vurğu ton ilə birlikdə söyləmdə yeni məlumatın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Kontrastiv vurğu məqamında həm də leksik, həm də qrammatik sözlər qarşılaşdırıla bilər. Biz yuxarıda qrammatik sözlərin qarşılaşdırılmasına aid nümunə vermişik (*from, to*). İndi isə leksik sözlərin qarşılaşdırılmasına aid nümunəyə baxaq:

A: I 'hear you are 'paiting the 'bathroom `blue.

B: `No, I am 'painting the 'living room blue.

Bu nümunədə *bathroom* ⇔ *livingroom*-la qarşılaşdırılır.

Danışıq aktına geniş mənada yanaşdıqda görmək olar ki, söyləmdə leksik sözlərin, müəyyən hallarda qrammatik sözlərin ton daşıyıcıları kimi çıxış etməsi dinləyiciyə “yeni” və “köhnə” məlumatı siqnal edir.

İntonasiya söyləmdə yeni məlumatı göstərməklə, qarşılaşma yaratmaqla bərabər həm də intonasiya qruplarını bir-birilə əlaqələndirir. Digər tərəfdən, söhbət zamanı, xüsusilə diskursda intonasiya dinləyicinin hansı cavabı gözlədiyini də siqnal edir. Bu qeyd edilən funksiyalar, yəni “yeni”, məlumatların ötürülməsi, intonasiya qrupları arasında əlaqə yaratma və dinləyicinin hansı cavabın olacağını siqnal edilməsi intonasiyanın diskurs funksiyası adlanır [159, s. 184].

Əgər nüvə tonu söyləmin sonuncu leksik sözün üzərinə düşərsə, bu halda mənə mərkəzi neytral olur. Yeni məlumatın üzə çıxarılmasına dair bir diskurs nümunəsini nəzərdən keçirək.

- *What is on to day? We are going to the 'Races.*

İkinci söyləmdə intonasiya mərkəzi neytraldır. Burada bütün cümlə yeni informasiya daşıyıcısı kimi çıxış edir.

- *Where are we going to day? – We are going to the 'Races.*

Burada isə “going to the races” yeni informasiyadır.

- *Where are we going to day? – We are going to the 'Races.*

Bu söyləmdə isə “to the races” yeni məlumatı daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Who is going to the races? – We are going to the races.

Bu söyləmdə isə “we” yeni məlumatın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Qeyd edək ki, mətn-diskurs öz məzmununa görə fərqləndiyi kimi, intonasiya baxımından da fərqlənir. Belə ki, bəzən elə hallar olur ki, diskursda müəyyən intonasiya qrupları intonasiya baxımından ikinci dərəcəli olur.

Bununla əlaqədar tipik bir söhbətin intonasiya quruluşunu nəzərdən keçirək:

1) *As I expect you have` heard / they are 'only admitting emergency , cases.//*

2) *The Japa ,nese / for ,some ,reason or ,other| 'drive on the ,left / like ,us.//*

Bu söyləmin birinci intonasiya qrupunun birinci sintaqmı, ikinci söyləmin dördüncü sintaqmı intonasiya baxımından ikinci dərəcəlidir. Burada səs diapazonu alçaq olur, sürət artır, səsin ucalığı aşağı olur və s.

Funksional üslub baxımdan danışıqları, diskursu nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, hər bir danışıq üslubunda (məlumat, akademik, publisistik, natiqlik, danışıq) üslubunun intonasiya – ton, fasilə, ritm, diapazon, ucalıq, ton səviyyələri, temp və s. baxımdan bir-birindən fərqlənir.

Məsələn, məlumat xarakterli dialoqlarda vurğu leksik-semantik sözləri səciyyələndirir, düşən tonlar daha çox işlənir, fasilə hər hansı uzunluqda ola bilər, sürət alçaq, yaxud normal olur və s.

Publisistik üslubi danışıqda əsasən emfatik tonlar işlənir, fasilələr daha uzun olur, sürət aşağı olur və s. Danışıq üslubunda yarımçıq cümlələr, kiçik fasilələr, orta səviyyəli və alçaqdan düşən tonlar daha çox işlənir. Başqa sözlə, danışıq üslubunda fasilələrin uzunluq dərəcəsi, danışıqın sürəti, ritm, səs tonunun diapazonu, səsin səviyyələri, səsin ucalığı, daha çox variativ olur.

Beləliklə, intonasiyanın diskursa münasibəti baxımından öyrənilməsində iki əhəmiyyətli cəhət özünü göstərir. Bunlardan biri intonasiyanın informasiya mərkəzini – fokusunu qeyd etməsi və bununla da dinləyicinin diqqətini nəzərdə tutulan məlumata yönəldilməsi; ikinci isə intonasiya danışanlar arasında əlaqə yaratmaqla söhbət davranışını nizamlamaqdan ibarətdir.

c) *Temporal komponent*. İntonasiyanın temporal komponentinə temp, fasilə və ritm aid edilir. Şifahi diskursun tempi əsasən linqvistik və ekstra-linqvistik amillərlə müəyyənləşir. Belə ki, temp intonasiyanın bir komponenti kimi, diskursun mövzusunda (topikdən), onun növündən, sosial xarakterindən (müəllim/tələbə; həkim/xəstə və s.), dil materialının təkhecalı, iki və çoxhecalı sözlərdən, sadə və mürəkkəb cümlələrdən ibarət olmasından, nitq situasiyasından, ötürülən informasiyanın məzmunundan (pozitiv/neqativ) və s. asılı olaraq asta, orta və sürətli ola bilər. İngilis dilində linqvistik amil kimi tempin sürəti sintaqmlarda və söyləmələrdə vurğulu və vurğusuz sözlərin kəmiyyətindən, ritmik və semantik amillərin təsirindən, nitqin emfatik və qeyri-emfatik xarakterli olmasından, melodik şkalaların genişlənməsi və daralması məqamlarından və s. asılı ola bilər. Bu baxımdan temp tələffüz üslubunun müəyyənləşdirməyin ən yaxşı daşıyıcısıdır. Danışığın sürətindən asılı olaraq ləng, asta danışiq, lam, tənənəli danışiq və iti danışiq tələffüz üslubları fərqləndirilir [38, s. 107]. Məsələn, şkalanın genişlənməsi məqamında emosionallıq güclü olur və bu da tempin sürətli olmasına təsir göstərir. Lakin şkalanın daralması məqamı əsasən neqativ, xoş olmayan (qəm, kədər və s.) münasibətləri ifadə etdiyindən tempin asta, ləng olmasına təsir göstərir.

Temporal komponentin bir elementini fasilə təşkil edir. Diskurs şifahi nitq, danışiqqla birbaşa bağlı olduğundn fasilə məlumatı ötürənlə onu qəbul edən arasında anlamı təmin edən intonativ vasitələrdən biridir. Odur ki, ünsiyyət prosesində diskursun mənalı üzvlənməsi və məzmunun qavranılması fasilə ilə reallaşır. Nitqi fəaloyyətdə fasilə nitq vahidlərinin, o cümlədən sintaqmların (intonasiya qrupların), söyləmələrin səddini qeyd etməklə, bir növ, struktur funksiya yerinə yetirir.

Şifahi diskursda edilən fasilələr kəmiyyət baxımından müxtəlif dərəcəli ola bilər. Uzunluq (zaman) baxımından fasilənin üç növü fərqləndirilir: uzun, orta və

qısa. Yazılı diskursda bu fasilə dərəcələri qrafik formada vergül, nöqtə və s. işarə edilir. Bununla yanaşı, fasilə dərəcələri qrafik və fonetik yazıda şaquli xətlərlə qeyd edilir. Bir şaquli xətt qısa fasiləni göstərir və sintaqmlar arasında, iki şaquli xətt orta fasiləni göstərir və sözləmlər arasında qoyulur. Üç şaquli xətt uzun fasiləni göstərir və suprafraza vahidlərinin sonunda qoyulur.

Qeyd edilməlidir ki, fasilə kontekstdən asılı olaraq, semantik funksiya yerinə yetirməklə iki mənalılıqı (ambiqutivliyi) aradan qaldırılmasında mühüm bir intonativ vasitə kimi çıxış edir. Məsələn: “*There was no love lost between them*” söyləmində fasilənin “*lost*” sözündən əvvəl, yaxud sonar edilməsi söyləmin mənasını (mənfi, müsbət mənada) tamamilə dəyişdirmiş olur.

Fasilə tərəddüd, şübhə, qeyri-müəyyənlik kimi münasibət funksiyası ifadə edir ki, bu da səsli fasilə ilə signal edilir. Səsli fasilələr orta sıra sait səs [ɜ:] çalarında ifadə olunur. məsələn:

A. Do you want your hair short or just trimmed?

B. Er [ɜ:] – not too short.

Temporal komponentin bir elementi də danışıqın ritmidir. İngilis dili danışıqında ritm yaradan vasitə cümlə vurğusudur. Səslənən hər bir nitq parçasını vurğu müşayiət edir. Nitqdə hər bir məna, emosional təsir cümlə vurğusunun və onunla sıx əlaqədar olan melodiya, temp, fasilənin varlığında aşkar olur, dəyişir və anlaşılır. İngilis danışıqında ritm vurğulu hecaların müəyyən zaman intervalında bir-birini əvəz etməsindən yaranır.

Qeyd edək ki, temporal komponent funksional üslublardan asılı olaraq variativləşir. Belə ki, hər bir üsluba xas olan mətnlərdə temp, fasilə və ritmik formalaşma müxtəlif olur. Məsələn, dəbdəbəli, təmtəraqlı üslubda temp yavaş olur, fasilələr uzadılmış halda olur, ritm isə sabit olur. Qeyri-ritmik danışıq üslubunda, yəni söhbətdə, diskursda tərəddüd ifadə edən səsli fasilə, yəni qısa fasilələr ilə xarakterik olur, danışıqın sürəti, bəzən iti, bəzən yavaş olur, ritmi isə sabit olmur, dəyişkən olur.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, intonasiyanın diskursa münasibəti özünü əsasən iki cəhətdən göstərir. Birinci cəhət ondan ibarətdir ki, intonasiya vasitəsilə dinləyicinin diqqətini söhbətdə əsas olan cəhətə yönəldir. İkinci cəhət isə ondan ibarətdir ki, söhbət zamanı müsahiblərin davranışını nizamlayır.

III FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ İNTONASIYA VƏ DİSKURS STRUKTURU

3.1. Diskurs strukturunun eksplisit modeli

Məlum olduğu kimi, praqmatika sahəsində aparılan tədqiqatlarda diskursun strukturu, daha doğrusu, diskursda informasiyanın strukturlaşması məsələsi də ön plana çəkilir. Bu qəbildən olan tədqiqatlarda əsas diqqət mətni göndərən şəxsin üzərinə istiqamətlənir. Belə ki, mətni göndərən öz maraq və niyyətini dil vasitələrindən, o cümlədən əvəzlilər, zərflər, ədatlar, artikllər, söz sırası və s.-dən istifadə edərək diskursun informasiya strukturunu formalaşdırır. Diskursun informasiya strukturu Praqa dilçilik məktəbinin dilçiliyə gətirdiyi “tema” və “rema” anlayışlarının qarşılaşdırılmasına, oppozisiyasına əsaslanır. Bu anlayışlar daha sonra “köhnə” və “yeni”, vurğulu və vurğusuz terminlər kimi dilçilər tərəfindən işlədildi [23, s. 22].

Mətnə bu iki qütbün, yəni köhnə və yeni informasiyanın qarşılıqlı əlaqəsi mətn və diskurs strukturlarının dinamikasını müəyyənləşdirir. Belə ki, mətni göstərən şəxsin diskursda informasiyanın dil vasitəsilə bölüşdürməsi, bir tərəfdən diskursun özünün formalaşmasına, digər tərəfdən də onun inkişafına, dinamikasına təsir edir.

Diskursda informasiyanın strukturlaşması müəyyən prosedur qaydaların ardıcılığını özündə ehtiva edir. Belə ki, mətni göndərən şəxs, ilk növbədə, lüğət tərkibinin lazımı sözləri seçməli, sonra sintaktik səviyyədə söz birləşməsi və cümlə quruculuğu ilə məşğul olmalı və nəhayət, hər iki səviyyənin mətnə necə işlədilə bilməsini müəyyənləşdirməlidir. Bir çox linqvistik, psixoloji, sosial, mədəni və digər amillər həmin seçimə təsir edir [23, s. 24]

Araşdırmalar göstərir ki, informasiyanın strukturlaşması diskurs prosesində anlamın uğurlu amilini müəyyən edir. Yaxşı (well-formed), məntiqi struktura malik olan diskurs daha yaxşı anlaşılıb başa düşülür. Odur ki, bu və ya digər informasiyanın ötürülməsində cümlələrin ardıcılığının düzgün sıralanmasının mühüm əhəmiyyəti

vardır. Bu baxımdan bir diskurs daxilində cümlələrin müxtəlif ardıcılıqla sıralanmasına diqqət yetirək:

a) *Sue won't go out with John unless he shaves off his beard and stops drinking.*

/He still has beard this morning//.

/He hasn't bought a razor in three months//.

/Also, he was at bar last night with his old college buddies//.

/His friends had to drive him home at the end of the evening//.

b) */At the end of the evening, John was driven home by his friends//.*

/In the last three months, John has not bought a razor//.

/Sue won't go out with John unless he shaves off his beard and stops drinking//.

/John has his beard this morning//.

/John was at a bar last night with his friends from college//.

Yuxarıda verilən diskurslarda (a) bəndindəki cümlələrin sırası, cərgələnməsi (b) bəndinə nisbətən daha əlaqəli və təbii səslənir, baxmayaraq ki, onların hər ikisinin məzmununu eyni informasiya təşkil edir. Belə ki, (a) bəndində cümlələrin sıralanma cərgəsi oxucu üçün informasiya daha asan qavranıla bilər, nəyin ki, (b) bəndində, çünki (b) bəndində cümlələrin quruluşca sıralanması yoxdur. Bəs (a) bəndində oxucuya nə kömək edir ki, (b) bəndi ilə müqayisədə, məntiqi quruluşu daha hazır şəkildə aşkara çıxarmağa imkan verir?

Burada linqvistik siqnal kimi “*he*” əvəzliyi və bağlayıcı söz olan “*also*” söz sırasında işlənməsi təqdim olunan informasiyanın asan qavranılmasına əyham, işarə verir. Birinci nümunənin (a) linqvistik səviyyədə quruluşu vardır və o, ikinci nümunəyə (b) nisbətən daha əhatəli, məntiqi struktur nümayiş etdirir. Belə ki, (a) bəndində linqvistik forma fərqləri hadisələrin geniş sırasını əhatə edir. Orada əvəzlilərdən tutmuş, söz sırasına və cümlələrin sıralanmasına qədər genişlənir.

Belə ki, mətni göndərən şəxs tərəfindən formalaşmış informasiya strukturu mətnin mənasını ehtiva edir və mətni qəbul edənə istiqamətlənmişdir. Bu fikrə istinadən A.Məmmədov və M.Məmmədov yazırlar: “*Biz istiqamətlənmişdir*

(istiqlamət sosial psixoloji anlamda dərkin istiqaməti deməkdir, diskurs da sosial psixoloji hadisədir) dedikdə informasiyanın dərkinə nəzərdə tuturuq” [23, s. 26]

Diskursda informasiyanın strukturlaşması məsələsinin psixoloji və psixolinqvistik tərəflərini təfsir edən “Diskurs tədqiqi” əsərinin müəllifləri (A.Məmmədov və M.Məmmədov) yazırlar ki, diskursda informasiyanın strukturlaşması şəxsiyyətin strukturunun verbal təsbit edilməsidir. İnformasiyanın strukturlaşması diskurs prosesində anlamının uğuru amilini müəyyən edir. İnformasiyanın strukturlaşması onu yaradan tərəfindən ya diskursun uğuruna, ya da yaradıcı düşüncə bacarığının nəticəsi kimi strateji idrak fəallığına hesablanır. Buna görə də mətni göndərən fərdi şüurunun psixoloji xarakteristikası informasiya strukturunun formalaşmasında subyektiv amillərə əsaslanır. İnformasiyanın strukturlaşmasında söz seçimi və onun yerləşdirilməsi təfəkkür proseslərinin assosiativ quruluşuna əsaslanır. İnformasiyanın dayanıqlı strukturlaşması görmə obrazlarının hesabına baş verir, hər hansı aktivləşdirilmiş ideal təxəyyül obraz əyani görmə qabiliyyətinin hesabına informasiya daşımaq gücünü artırır. İnformasiyanın fərdi şüurda dayanıqlığı “maddiləşir”. Belə ki, rəqəm, söz, adın hər bir seçimdə xüsusi psixoloji seçimlə şərtlənir. Koqnitiv psixologiya informasiyanın strukturlaşmasında psixolinqvistik törəmələrin təhrikedicisi olan sözün daxili quruluşu ilə yanaşı, şəxsiyyətin sosial-psixoloji durumuna da öz təsirini göstərir [23, s. 24].

Diskursda informasiyanın strukturu xüsusi ilə ümumi arasında qarşılıqlı əlaqə şəklində mövcud ola bilər. Burada digər maraqlı bir cəhət mətni göndərən şəxsin niyə bu və yaxud digər linqvistik vasitələrdən istifadə etməsidir. Belə ki, mətni göndərən dilin ən azı səviyyəsində linqvistik seçim qarşısındadır. Linqvistik vasitələrin seçilməsi aktiv hafizənin probleimidir. Seçim həm şəxsin keçmiş təcrübəsinin aktivləşməsi, həm də seçilmiş linqvistik vasitələrin təcrübəsi subyektin niyyətinə uyğun inikas etdirməsidir [23, s. 23-24].

Qeyd edilməlidir ki, verbal kommunikasiya zamanı mətn vasitəsilə göndərilən informasiyanın bir hissəsi həmin mətndə eksplisit, yəni gözə görünən şəkildə özünü büruzə verir. Həmin informasiyanın böyük bir hissəsi isə mətnin arzusunda qalır, yəni

implisit şəkildə verilir və mətnin başa düşülməsi qəbul edənin öhdəsinə buraxılır. Aşağıdakı iki nümunəyə diqqət yetirək:

1. */John banged his head. He fell over//.*

2. */John fell over. He banged his head//.*

Birinci diskursun şərhı, məzmunu belədir ki, *John's banging his head – //Conun başına vurması onun yıxılmasından əvvəl baş verir/.*

İkinci diskursun şərhı, məzmunu belədir ki, */John first fell over and then banged his head// – /Con əvvəlcə yıxıldı, sonra başına vurdu.* Bu iki diskursda temporal (zaman) ardıcıl qarşılaşdırılır və oxşar halda burada müxtəlif təsadüfi xarakterli əlaqələr özünü göstərir. Belə ki, birinci halda Conun başına vurması, görünür onun yıxılmasına səbəb olmuşdur. İkinci halda Conun yıxılması, oxşar halda, görünür, onun başına vurmasına istiqamətləndirilir. Araşdırmalar göstərir ki, təhlil olunan işlərdə implisit məqamlar, boşluqlar dinləyənin, mətni qəbul edənlərin öhdəsinə buraxılır. Bu qəbildən olan təhlillərdə implisit məqamlar, diskurs strukturunda leksik vasitələrlə signal edilir. Belə ki, bu diskursda hərəkətin temporal ardıcılığı «*then*» sözünün əlavə edilməsi ilə iki cümlə arasında olan əlaqəni eksplisit edir.

3. */John banged his head. Then fell over//.*

Qeyd edilməlidir ki, mətndə tam şəkildə ifadə olunmayan mənalara mətni qəbul edənin öz ton və ətraf aləm və yaxud situasiya haqqında bilikləri sayəsində aşkar edilir. Mətnin qəbulunda eksplisit və implisit biliklər görmə, eşitmə semantik obrazlara çevrilərək anlaşılır. Belə ki, mətnin elementlərdən maddiləşmiş eksplisit biliklər hafizənin köməyi ilə daha tez anlanılır. Semantik obrazlar adətən implisit biliklərdə səsləşir [23, s. 33].

Diskurs strukturunda implisit məqamların, boşluqların leksik vasitələrdə eksplisit edilməsi ilə yanaşı, yəni diskursun təşkil edən xümlələrin əlaqələndirilməsinin digər vasitələrinə dair dilçilər müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürmüşdür. Bir çox nəzəriyyəçilərin tam həmrəy fikrinə görə diskursun bir əlaməti ondan ibarətdir ki, o, iyerarxik (pilləli) struktura malikdir [150].

Məsələn, “Segmented Discourse Representation Theory” (Seqmentləşmiş diskurs təqdimatı nəzəriyyəsi) (SDRT) nəzəriyyəsi diskursun strukturunu seqmentlərə

bölməklə təhlil edir, seqmentlər arasında əlaqələri müəyyən edir, seqmentlərin və əlaqələrinin iyerarxiyasını qurur. Bu nəzəriyyənin ən əhəmiyyətli cəhəti ondan ibarətdir ki, o, diskursda iyerarxiyalıq formalaşdırır və bütün diskurs münasibətlərini tabesizlik və tabelilik əlaqələrinə görə təsnif edir. Tabesizlik əlaqələri diskurs seqmentlərini bərabər iyerarxik səviyyədə, tabelilik əlaqələri bir diskurs seqmentini digəri ilə asılılığını nəzərdə tutur [95, s. 598].

Diskursun strukturu məsələlərinə dair nəzəriyyələrdən biri də U.Mann və S.Tompsonun “Ritorik strukturlar nəzəriyyəsi”dir. Bu nəzəriyyə əsasən diskursun həmin diskursun digər bir vahidi ilə məna bitkinliyinə malik əlaqə vasitəsilə bağlıdır. Həmin əlaqələr ritorik münasibətlər adlanır. “Ritorika” termini şərti səciyyə daşıyır və hər bir diskurs vahidin özlüyündə deyil, mətn ötrücüsü tərəfindən müəyyən məqsədə nail olmaq üçün digərinə əlavə funksiyasını daşıyır.

Ritorik struktur nəzəriyyəsi də (Rhetorical Structure Theory) diskursu seqmentlərə bölünməsi çərçivəsində təhlil edir, seqmentlər arasında əlaqəni müəyyənləşdirir, diskursun iyerarxik strukturda qurulduğunu qeyd edir. Bu nəzəriyyə bütün diskurs seqmentlərinin nüvə və peykdən ibarət olduğunu israr edir. Bu iki termin arasındakı fərq seqmentlərin diskursa bağlılığının nisbi dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Bütün diskurs seqmentlərinin ya nüvədən, ya da peykdən ibarət olması üzrə aparılan diaqnostik testlərin nəticələri göstərir ki, peyksiz diskursun ötürdüyü xəbər heç bir zərər gətirmədən silinə bilər, ancaq diskurs strukturunda bir nüvənin silinməsi diskurs seqmentlərinin bağlılığını, əlaqəsini pozmuş olar. Digər tərəfdən, aparılan diaqnostik test ritorik struktur nəzəriyyəsinin tətbiqlərindən birini aşkara çıxarır. Belə ki, əgər mətnə bütün peyklər (ikinci əlaqə tipləri) silinmiş olsaydı, diskursun məzmunu da silinmiş olardı [150, s. 250].

Diskursun strukturuna dair digər bir nüfuzlu nəzəriyyə Gross və Sinder modelidir. Digər nəzəriyyələr kimi, bu nəzəriyyə də diskursu seqmentlərə bölməklə, seqmentlər arasındakı əlaqələri, diskurs strukturunu və onun iyerarxiyalı bir struktur olduğunu nəzərə almaqla təhlil edir. Əvvəldə qeyd edilən nəzəriyyələrdən fərqli olaraq, Gross və Sinder modeli diskursun təhlilində danışanın məramını, məqsədini və niyyətini nəzərə alır. Bu modelin digər bir cəhəti də ondan ibarətdir ki, o diskursun

seqmentləşdirilməsində mümkün üsullardan istifadə edilməsini önə çəkir. Bu modelə görə, bir nitq siqnallarına, söyləmələrə daha çox nişanlayırlar, nişanlayıcı elementlər daxil edəriksə, bu halda biz diskursun strukturu nədir, danışanlar və dinləyənlər bir-biri ilə necə ünsiyyətə girdiklərini daha yaxşı başa düşə bilərik [125, s. 190].

Diskurs strukturunun modelini təsvir edən tədqiqatçılar (Gross Barbaba, Sinder Candence, 1986) diskurs strukturunun üç komponentə malik olduğunu göstərir: 1) linqvistik struktur (mətnin özü, diskurs seqmentlərinin, yaxud diskursu təşkil edən cümlələrin aktuallaşma ardıcılığı; 2) intensional (niyyət) strukturu, yəni hər bir diskurs seqmentlərin məqsədi, onların iyerarxik (pilləvari) baxımdan bir-biri ilə necə əlaqələnməsi; 3) diqqət strukturu, yəni söhbət iştirakçılarının diskursun məzmun mərkəzini diqqətdə saxlanması.

Diskursun linqvistik strukturu sadəcə olaraq diskursun mətnidir. Məsələn:

Əvvəldə nümunə kimi verilən diskurs | *“Does John stand a chance with Sue?”* sualına cavab kimi işlədilə bilər. Verilən nümunədə diskursun özü bir bütöv olaraq bir vahid kimi nəzərə gəlir. Başqa sözlə, o, bir vahiddir və o daha kiçik vahidlərə, seqmentlərə bölünə bilər:

I. */Sue won't go out with John unless he shaves off his beard and stops drinkin//.*

II. */He still has beard this morning//.*

/He hasn't baught a raror in three months//.

III. */Also, he was at bar last night with his old college buddies//.*

/His friends had to drive him home at the end of the evening// [130, s. 20].

Bu bölgüdə diskursun iki komponentini linqvistik strukturu və diskursun seqmentləri ehtiva olunur.

Diskurs seqmentlərinin təşkilində iki cəhət özünü göstərir. Bunlardan biri diskurs seqmentlərinin təşkilində ikimənalılıq, digəri isə diskurs seqmentlərinin iyerarxik (pilləli) strukturudur. Seqment sərhədlərinin qeyd edilməsinə dair bəzi eksperimentlər aparılmışdır (J.Walker, Prince, 1998). Tədqiqatlar göstərir ki, diskurs seqmentlərin səddini müəyyənləşdirməsi müxtəlif mental təqdimatlardan qurulur, yaxud diskurs seqmentləri təbii olaraq biri digərinə məntiqi çıxış verir, biri

digərindən pilləli şəkildə hasil olur. Aşağıda verilmiş qısa bir diskurs seqmentlərinə nəzər yetirək:

A. */Her sister not being home, she hung up//.*

B. */Her sister came home a short time later//.*

C. */Heard her messages//.*

D. */Heard her sister calling for help//.*

Burada “B” bəndində olan seqment ikimənalıdır. Belə ki, bu seqmentin ikimənalı olması onda özünü göstərir ki, “B” seqmenti də “A” bəndində olan diskurs seqmenti kimidir. Bununla belə “B” seqmenti digər seqmentlər arasında bir növ yeni bir diskursun seqmenti kimi təşəbbüs göstərir. Baxmayaraq ki, diskursun seqmentlərə necə bölünməsinə dair aparılan eksperimentlərdə auditorlar arasında ümumi rəy, razılıq olsa da, elə hallar vardır ki, diskursun seqmentləşməsi onun müxtəlif cür başa düşülməsi və hissələrinin müxtəlif dərəcələrdən xırdalanması, qurulması sayəsində ikimənalılıq halları da baş verir [130, s. 21]. Bir neçə söyləmədən ibarət olan diskurs mətni diskurs seqmentlərinə bölünə bilər və mətnin seqmentlərə bölünməsi diskursun linqvistik strukturunu əhatə edir. Bununla yanaşı qeyd edilə bilər ki, diskurs seqmentləri iyerarxik şəkildə təşkil edilə bilər. Məsələn: əvvəldə qeyd edilən “*Sue won't go out with John unless he shave off his beard and stops drinking*” cümləsi ilə başlayan diskursun seqment bölgüsünə nəzər saldıqda məlum olur ki, bu diskursun seqmentlərinin ardıcılıqla sıralanmasında bir iyerarxiklik vardır və birinci diskurs seqmenti ikinci və üçüncü seqmentlərin dominantı kimi çıxış edir. İkinci və üçüncü seqmentləri, hərçənd ki, onlar məzmunca birinci seqmentə bağlıdır, bir-birinin dominantı deyildir. Diskurs seqmentləşməsinə, eləcə də diskurs seqmentlərinin iyerarxik struktura malik olmasına əsas səbəb, arqument kimi müxtəlif söyləmələrin müəyyən məqsədə malik olması ilə şərtləndirilir.

Bu baxımdan yuxarıda diskursun üç seqmentə bölünməsi birinci seqmentin məqsədindən irəli gəlir və məqsəd ondan ibarətdir ki, Syunun Con ilə gəzməyə getməsi şərtlərini özündə ehtiva edir. Odur ki, ikinci və üçüncü cümlələr birgə işlənir və birinci şərtin qurulmasına kömək etmək məqsədini güdür. Odur ki, bu iki cümlə diskursun bir seqmenti kimi qruplaşdırılır. Bu da diskursun seqmentlərə bölünməsinə

əsaslandırır. Diskurs seqmentlərinin müəyyən məqsədə xidmət etdiyindən diskurs mətnin seqmentlərə bölünməsinə zəruri edir.

Grozs və Sinderin diskursun struktur modelində intensional (niyyət, məqsəd) struktur ön plana çəkilir. Belə ki, intensional struktur hər bir diskurs seqmentinin məqsədini (hər bir seqmentin nə üçün tələffüz edildiyini), eləcə də diskurs seqmentləri arasındakı məqsəd əlaqələrinin iyerarxik təşkilini eyniləşdirir.

Diskursun intensional strukturu iki elementdən təşkil olunur: diskurs seqmentinin məqsədlərinin özlərindən və diskurs seqmentləri arasında iyerarxik əlaqələrdən. Diskurs seqmentlərinin əlaqələri də dominant və qeyri-dominant ola bilər.

G.Robertsona görə, diskursun intensional strukturu məntiqi struktur kimi dəyərləndirilə bilər. R.Herman isə diskursun intensional strukturuna ümumi halda diskursun məntiqi strukturu əks etdirən formal semantik vasitə kimi şərh edir [130, s. 23].

Diskursun iki struktur komponentindən linqvistik struktur (diskursun mətni və onun seqmentləşməsi), intensional struktur (diskurs seqmentlərinin məqsədi və hər bir seqment məqsədinin arasında qarşılıqlı iyerarxik əlaqəni ehtiva edən intensional struktur.

Diskursun eksplisit modelində üçüncü struktur diqqət (attentional) komponentidir. Diqqət komponenti söhbətin topikinə, məzmununa diqqət yetirmə, onu diqqətdə saxlama komponentidir. Belə ki, intensional komponent diskurs seqmentlərini “why” sual sözü ilə müşayiət edirsə, modelləşdirirsə, diqqət komponenti diskursun nə haqqında olmasını ehtiva edir, modelləşdirir. Başqa sözlə, diqqət komponenti söhbət anında diskursa daxil olan, münasib və uyğun olan nədir, söhbət iştirakçıları nəyi diqqət mərkəzində saxlayırlar, nəzərlərini nəyə yönəldirlər və söhbət iştirakçılarının söhbət anında gözəçarpan cəhəti nədən ibarətdir məsələsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, tədqiqatçılar (Grozs və Sinder, Roberts və b.) diskurs strukturunun diqqət komponenti söhbətin nəyə istiqamətlənməsi, nələrə aid olmasını diskursun refentləri kimi qəbul edirlər [130, s. 33].

Diqqət strukturu diskursu bir yığını, fokus yığını modelləşdirir. Bu fokus yığınında hər bir diskurs seqmentinin gözəçarpan fokus sahəsi, yeri vardır. Bu da söhbət iştirakçılarının nəzərinin yalnız söhbətin nə barədə olması deyil, həm də onların nə üçün söhbət etdiklərini əks etdirir.

Beləliklə, Grozs və Sinder tərəfindən təklif olunan diskursun struktur modeli üç struktur komponenti özündə birləşdirir, ehtiva edir: 1) linqvistik struktur; 2) intensional struktur; 3) diqqət (atensional) struktur.

Linqvistik struktur diskursun mətnini və diskursun seqmentləşməsinə ehtiva edir.

İntensional struktur diskurs seqmentinin məqsədini niyyətini və onlar arasında iyerarxik (pilləli) əlaqələri ehtiva edir.

Diqqət (atensional) strukturu fokus yığınının modelləşdirən və söhbət anında dominant əlaqələri realizə edən komponentləri ehtiva edir.

Məlum olduğu kimi, intonasiya, o cümlədən hər hansı fonetik hadisə dörd planda nəzərdən keçirilib tədqiq edilə bilər: 1) artikulyator (fizioloji); perseptiv; 3) akustik; 4) linqvistik (funksional). Bütün bu aspektlər arasında sıx əlaqə vardır. Bununla belə, bu aspektlər arasında əlaqə birplanlı və birbaşa olmur. “Prosodiya” termini danışığın (nitqin) supraseqment mahiyyətini əks etdirən ümumi termin kimi işlədilir. Belə ki, prosodiyanın akustik, perseptiv və linqvistik (funksional) aspektləri vardır.

Prosodiyanın aspektləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasına baxmayaraq, bir hadisəyə müxtəlif tərəflərdən yanaşıla bilər. Odur ki, hər bir aspekt özünə uyğun terminlərlə xarakterizə olunur. Belə ki, akustik aspekti nəzərdən keçirdikdə əsas tonun tezliyi, intensivlik və zaman terminləri işlədilir. Prosodik vahidləri perseptiv baxımdan nəzərdən keçirdikdə səs tonunun yüksəkliyi, ucalıq və uzunluq terminlərindən istifadə edilir. Linqvistik (funksional) aspekt nəzərdən keçirildikdə çoxkomponentli intonasiya anlayışından, yaxud sadəcə olaraq intonasiya anlayışından istifadə edilir. İntonasiya anlayışı melodiya, cümlə vurğusu, temp, tempr, ritm və fasiləni ehtiva edir.

Diskurs strukturunun prosodik korrelyatlarını araşdırmazdan öncə, “korrelyasiya” anlayışını və linqvistik vahidlərin, perseptiv vahidlərin akustik korrelyatlarını nəzərdən keçirməyi lazım bilirik.

Ümumi linqvistik planda “korrelyasiya” anlayışı iki və daha çox dil vahidinin asılılığını, semioloji asılılığını nəzərdə tutulur. Latın dilində “correlation” (qarşılıq) deməkdir. Başqası, digəri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan, qarşılıqlı şəkildə bir-birini şərtləndirən mənada işlədilir [13, s. 367].

İndi isə mövzunun məqsədinə müvafiq olaraq ümumi planda prosodiyanın aspektlərinin korrelyatlarını nəzərdən keçirək.

Suprasegmental səviyyədə prosodiyanın linqvistik vahidlərinə nitq melodiyası, cümlə vurğusu, temp, tembr, ritm daxil edilir. Perseptiv aspektdə bu vasitələrin hər biri müəyyən korrelyatlarda təmsil olunur.

Nitq melodiyası. Tonun yüksəkliyində dəyişiklik nitq melodiyası kimi başa düşülür. Ton yüksəkliyi nitq melodiyasının əsas korrelyatıdır və bir çox fonetik əsərlərdə melodiyanın öyrənilməsi ton yüksəkliyinin dəyişməsinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Lakin nitq melodiyasının qavranılmasında ucalıq böyük rol oynayır. Belə ki, daha çox uca səslər çox zaman daha yüksək nəzərə çarpır. Ucalıq çox vaxt ton tipini müəyyən etməyə kömək edir. Məsələn, yüksəkdən enən ton, orta və yaxud aşağı səviyyədə enən tonlara nisbətən daha uca səs kimi qavranılır.

A.M.Antipovanın araşdırmaları göstərir ki, nitq melodiyasının qavranılmasında uzunluq da müəyyən rol oynayır. Hazırda elm ton yüksəkliyi ilə uzunluğun qarşılıqlı əlaqəsi haqqında çox az məlumata malikdir. Lakin, məlumdur ki, tonun 20 m/sek. uzunluğa kimi dəyişikliyi ümumiyyətlə qavranılmır. Uzunluğun dəyişməsi ton hərəkətinin müəyyən istiqaməti ilə bağlıdır. Məsələn, mürəkkəb tonlarda sadə tonlara nisbətən uzanma çoxdur [38, s. 7].

Nitq melodiyasının korrelyatlarından biri kimi səs keyfiyyətini də hesab etmək olar. İ.Lexiste və Q.Petersonun işlərində əsaslı inandırıcı şəkildə göstərilir ki, heca yaradan səslərin fonetik strukturu əsas tonun tezliyinə və, beləliklə, ton yüksəkliyini qavranılmasına təsir göstərə bilər. Lakin bu sahə çox az tədqiq olunub və nitq melodiyası ilə səs keyfiyyətinin qarşılıqlı əlaqəsini yalnız təsdiq etmək olar [38, s. 7].

Nəticə etibarı ilə perseptiv səviyyədə nitq melodiyasının korrelyatları kimi ton yüksəkliyində, səs ucalığında, uzunluqunda və keyfiyyətində dəyişiklikləri hesab edilir.

Cümlə vurğusu. Cümlə vurğusu altında sözlərin cümlədə seçilməsi başa düşülür. Perseptiv səviyyədə ton yüksəkliyinin dəyişməsi, səs keyfiyyətinin ucalığı, uzunluğu və tembr vurğunun korrelyatları hesab edilir. Bu müddəə asanlıqla qulaqda eşidilmə vasitəsilə və bir xeyli sayda eksperimental işlərdə öz təsdiqini tapıb. Belə ki, vurğulu elementlər ton baxımından daha çox yüksək olurlar və ya kəskin

tonal dəyişiklər ilə səciyyələnilər. Vurğulu elementlər vurğusuz elementlərə nisbətən daha uca və uzun olur. Səs tembrinin sözlərin seçimində rolu o halda mümkün olur ki, səs keyfiyyətinin dəyişmələri hər bir kontrastiv dəyişiklik kimi tembrin dəyişdiyi və ya kontrastiv dəyişikliklərin sərhədində yerləşən sözlərin seçilməsinə səbəb olur.

Beləliklə, ton yüksəkliyində, ucalılığında, uzunluğunda və tembrində dəyişikliklər vurğunun korrelyatlarıdır. Hansı korrelyatın aparıcı olması haqqında mübahisələr aparılır. Bəzi tədqiqatçılar ton yüksəkliyini (D.Bolincer) aparıcı hesab edirlər, digərləri isə uzunluğun aparıcı rolunu sübut edirlər [D.Fry]. Bir çox tədqiqatlar ucalığın aparıcı faktor olduğuna əsaslanırlar. Belə ki, vurğunun bu cür anlaşılmasına ingilis dilinin fonetikasi dərsliklərində tez-tez rast gəlinir [338, s. 8]. Qeyd etmək lazımdır ki, vurğunun birtərəfli şərh edilməsi, yəni cümlə və söz vurğusu arasında fərq qoymayan əsərlərə də rast gəlinir [38, s. 8]. Vurğunun aparıcı korrelyat olmasını müxtəlif nəticəli eksperimentlərin aparılması, eksperimentin materiallarının seçilməsinə müxtəlif yanaşmalar ilə də izah etmək olar.

D.Frayın eksperimentinin materialına *'insult, in'suit* tipli söz cütlükləri cəlb edilirdi. D.Bolincerin sınaqları isə bütöv cümlə materialı əsasında aparılırdı.

M.A.Antipovaya görə, M.MakKlena və U.Tiffaninin araşdırmaları, vurğunun aparıcı korrelyatını, yuxarıda qeyd edilən komponentlərdən hər birinin, yəni ucalıq, ton yüksəkliyi və uzunluq ola biləcəyini düşünməyə əsas verir [38, s. 8]. Vurğulu elementin aparıcı korrelyat kimi çıxış etməsi onun səs zəncirindəki mövqesindən, tələffüzün ucalılığından, tempindən və digər faktorlardan asılı olduğu qeyd edilir. M.MakKlenanın və U.Tiffaninin araşdırmalarına əsasən, başlanğıc heca vurğulu olarsa, sakit tələffüzlə müşayiət olunan uzunluq, vurğunun əsas korrelyatı rolunu oynayır, əsas tonun tezliyi isə (ton yüksəkliyinin aparıcı korrelyatı) birinci yerə çıxır.

Nəticə etibarilə perseptiv səviyyədə ucalığı, ton yüksəkliyini, uzunluğu və, ola bilsin ki, tembrin vurğunun korrelyatları hesab etmək olar. Korrelyatın aparıcı rolunu sadalanmış faktorlardan hər biri icra edə bilər. Vurğunun mövqeyi, tələffüz ucalığı, sürət və danışanın fərdi tərzin aparıcı korrelyatı təyin edən şərtlərdən ola bilərlər [38, s. 8-9].

Zaman komponenti. İntonasiyanın zaman komponenti (temp, uzunluq, fasilə) əsasən uzunluqla təyin edilir. Əgər söhbət temp barəsindədirsə, zaman vahidində əsas korrelyat uzunluq olur [38, s. 9].

Ritm. Qavrama səviyyəsində ritmin korrelyatları kimi ton yüksəkliyini, uzunluğu, ucalığı, tembrli yəni vurğunun korrelyatları hesab edilən hadisələri hesab etmək olar, çünki ritm zaman içərisində seçilmiş elementlərin vaxtaşırı təkrarlanmasıdır [38, s. 9].

Tembr (səsin keyfiyyəti). Tembr ilk öncə ton yüksəkliyində və səsin keyfiyyətində dəyişikliklərlə təyin olunur. Təxmini hesab etmək olar ki, ucalıq və uzunluq səsin tembrli rənginin yaranmasında müəyyən rol oynayır [38, s. 9].

Beləliklə, perseptiv səviyyədə növbəti vahidləri seçmək olar: ton yüksəkliyi, ucalıq, uzunluq. Bütün bu hadisələr sıx qarşılıqlı əlaqədədir və birinci yerə bir və ya bir neçə vahid irəli sürülərək müxtəlif kombinasiyalarda iştirak edə bilər.

Akustik səviyyədə yuxarıda qeyd edilən vahidlərin hər birinin öz korrelyatları var.

Ton yüksəkliyi. Ton yüksəkliyinin əsas akustik korrelyatı ton tezliyidir (ƏTT). Nitq melodiyasını tədqiq edən zaman bir çox eksperimentatorlar əsas ton tezliyini öyrənmək ilə kifayətlənirlər. Lakin təkcə ton yüksəkliyinin dəyişikliyi əsas ton tezliyinin dəyişikliyinə təyin etmir. Eyni zamanda harmoniklik əlaqəsi də qavramaya təsir göstərir [38, s. 10].

Bəzi hallarda intensivlik ton yüksəkliyinin akustik korrelyatı ola bilər. Hər bir halda, eksperimental tədqiqatlar bu müddəanın sadə tonlarda doğruluğunu təsdiq edir. Mürəkkəb tonlarla əlaqədar bu sual açıq qalır. Pıçılıtlı tələffüz zamanı tonların qavranılması sahəsində araşdırmalar göstərir ki, səs tonunun tezliyi yeganə akustik korrelyatı deyil.

Digər tərəfdən, ton yüksəkliyinin qavranılmasına zaman da təsir göstərə bilər, bununla belə, zaman ton yüksəkliyinin qavranılmasında əhəmiyyətli rol oynamır.

Nəticə etibarilə ton yüksəkliyinin əsas akustik korrelyatı normal nitqdə əsas ton tezliyini və pıçılıtlı nitqdə intensivliyi hesab etmək olar [38, s. 10].

Səsin ucalığı. Ucalıq əsasən səsin intensivliyi ilə təyin olunur. Səs keyfiyyətini (spektr) təyin edən əsas tonun tezliyi ucalıq effektinin yaradılmasında iştirak edir, çünki

müxtəlif səslər ucılıq baxımından müxtəlifdir. Ucalığın qavranılmasına zaman da təsir göstərə bilər. Müəyyən edilib ki, 0,5 sek. içərisində səslənmənin zamanının artması eyni intensivlikdə ucılığın artmasına gətirib çıxardır. Bu məlumatlar zamanın ucılıq effekti yaratmasında müəyyən rol oynadığını düşünməyə əsas verir [38, s. 11].

Nəticə etibarilə ucılığın əsas akustik korrelyatı intensivlikdir. Zaman və tezliklər (səslərin spektri) ucılığın qavranılma təsir göstərə bilər.

Uzunluq. Ehtimal olunur ki, uzunluğun əsas və yeganə akustik korrelyatı zamandır. Səslənmə zamanının artırılması uzunluğun artırılması kimi qavranılır, lakin zaman şkalasının uzunluq şkalasına münasibəti bizə məlum deyil. Zaman neçə dəfə uzadılmalıdır ki, bizi maraqlandıran səs digər səsdən və s. iki dəfə uzun qavranılsın. Tezlik və intensivliyin uzunluğa təsiri haqqında məlumatların olmaması verilən akustik hadisələri uzunluğun mümkün korrelyatlarının sayına daxil etməyə imkan vermir. Bütün səs hadisələrinin səsin üç xarakteristikasına, yəni tezliyə, intensivliyə və zamana əsaslandığı fikirdən çıxış edərək belə güman edilir ki, tezlik və intensivlik də müəyyən şərait və hədudda uzunluğa təsir göstərə bilər [38, s. 11].

Qeyd edək ki, son illər çağdaş linqvistik mənbələrdə intonasiyanın funksiyalarından biri də diskurs funksiyası olduğu qeyd edilir [159, s. 156-159]. Diskursda intonasiyanın funksiyası ondan ibarətdir ki, danışmaq aktında intonasiya hansı informasiyanın yeni və hansının artıq məlum olduğunu dinləyiciyə siqnal edir. Məsələn: *'When you 'get to the, office/, you'll 'see à tall man 'named ,John.* Bu cümlədə *"John"* yeni informasiya, məlumat daşıyır ənənə tonla ifadə edilir.

'When you 'see ,John, 'give him this ,letter. Bu cümlədə *"John"* isə danışanla dinləyənin məlum olan məlumatdır. Belə ki, diskursun müəyyən məlumat daşıyıcısı olaraq seqmentləri (cümlələri) və strukturu vardır.

Aparılan araşdırmalar və tədqiqatlar diskursun iyerarxik strukturunda prosodik abzas yaxud diskurs seqmentləri kimi korrelyatlar aşkar etmişdir. Belə ki, bu tədqiqatçılar diskursda fonetik korrelyatları aşkar etmək üçün iki tip eksperiment aparmışlar. Birinci tip eksperimenti dinləyənlər (auditorlar) üzərində aparmışlar. Burada əsas məqsəd diskursun təşkilində cümlələrin bağlılığı ilə onun intonasiyası arasında eyniliyi, uzlaşma və qarşılıqlı əlaqənin sabitliyini aşkara çıxarmaqdan ibarət

olmuşdur. İkinci tip eksperiment akustik təhlildən ibarət olmuşdur. Burada əsas məqsəd diskurs strukturunda abzasın və seqmentlərin sərhədinin qavranılmasında, signal edilməsində akustik faktorların rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Aşkar edilmişdir ki, fonetik (akustik) bir faktor kimi abzasın birinci cümləsi əsas tonun tezliyinin yüksəkliyi ilə nişanlanır, qeyd edilir [143, s. 121].

Digər bir faktor kimi abzasda fasilənin uzunluq dərəcəsi qeydə alınmışdır. Belə ki, abzas sərhədlərində fasilələr, cümlənin sərhədi arasında olan fasilələrə nisbətən uzun olur. Bundan əlavə, terminal tonda əsas tonun tezliyi aşağı olması diskurs vahidlərinin sonunda digər fonetik faktorlar kimi özünü göstərir [130, s. 5].

Bir faktor da seqment sərhədinə bərabər olan sərhəd-əvvəli uzunluqdur (Lehiste, 1979). Digər tədqiqatçılar (J.Kerman) intonasiya konturunda düzxətli melodiyanın, tonun müşahidə edilmədiyini, B.Gross və C.Hirscherberq (1992) səs diapazonunun dəyişməsinə fonetik faktor kimi qeydə almışlar. C.Hirscherberq və K.Nakataninin (1996) araşdırmalarına görə diskursun ilkin cümləsi nisbətən yüksək və orta səviyyədə əsas tonun tezliyi ilə, cümlənin sonu isə əsas tonun tezliyinin aşağı olması ilə nişanlanır [130, s. 5-6].

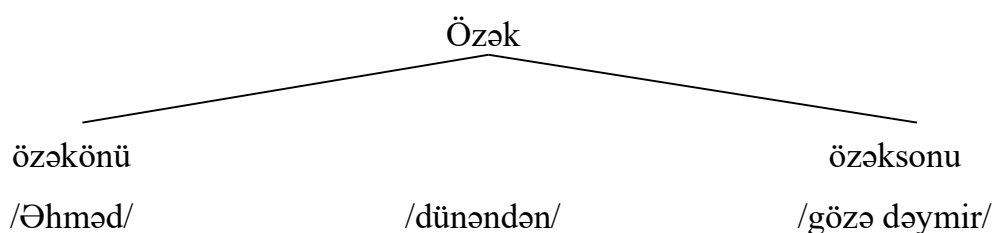
Yuxarıda adları qeyd edilən tədqiqatçıların diskursun fonetik korrelyatlarına dair apardıqları eksperimentlərin nəticələrinə münasibətini ifadə edən, avtoseqmental yanaşmaya üstünlük verən R.Herman qeyd edir ki, belə tədqiqatların çatışmayan cəhəti ondadır ki, bu tədqiqatçılar intonasiyanın fonologiyasından bəhs etməmişlər, halbuki, bu qəbildən olan tədqiqatların bir sahəsini də intonasiyanın fonologiyası təşkil edir [130, s. 10].

Bu tədqiqatçıya görə intonasiyanın tədqiqində şkalanı tonlardan kənar etmək lazımdır. R.Herman intonasiyanı birmənalı olaraq qrammatikanın bir komponenti kimi qəbul edir. Onun fikrincə, intonasiyanın struktur modelləri kommunikativ prosesdə danışanın modal-emosional və hissələrinin ötürücüsü deyil, qrammatikanın bir komponenti kimi qəbul edilməlidir və aydındır ki, intonasiya bir linqvistik hadisədir və bu səbəbdən də və o, qrammatikanın bir hissəsi kimi modelləşir. Bu fakt da ondan irəli gəlir ki, onun formayaratma funksiyası tonlar arasında fərq yaradır, onun praqmatik funksiyası ixtiyaridir [130, s. 10].

R.Herman diskursun və intonasiyanın eksplisit modelini də qəbul etmir və o, intonasiyaya avtoseqmental baxımından yanaşır və öz tədqiqatında iki tonu (High, Low) əsas götürür və ToBI (Tones and Break Indices) transkripsiyasından istifadə edir [159, s. 143-144; 130, s. 47-48].

İntonasiya və diskurs münasibətlərinə dair F.Veysəllinin də maraq doğuran fikir və mülahizələri vardır. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Diskurs təhlilində intonasiya daha geniş mənada başa düşülməlidir. İntonasiya deyəndə elə bir fonoloji vasitə başa düşürük ki, onun köməyi ilə ayrı-ayrı sözlər kontekst və situasiyadan asılı olaraq məlumatı müstəqil vahidlərə çevirirlər və dilin qrammatik qaydalarına uyğun birləşərək elə bir bütöv yaradırlar ki, onda (bütövde) möhkəm əlaqə əmələ gəlir və onunla birlikdə kommunikasiyanın həyata keçməsinə xidmət edir. İntonasiya diskursun forma substional təşkilinin əsas göstəricisidir. Diskurs səviyyəsində intonasiyanın konturları bir-birilə əlaqəyə girərək onun prosodik qəlbini yaradır. Diskurs təhlilində onu təşkil edən elementlər, parçalar olur ki, onların başlanğıcı və sonu intonasiya əlamətləri ilə daha qabarıq ifadə olunur. Bu əlamətlər, tonun gücü (intensivliyi və səslənmə zaman (tempi) aiddir [32, s. 68].

F.Veysəlli diskurs mətndəki söyləmləri (seqmentləri) başlanğıc, orta və son olmaqla üç yerə bölür və onu qrafik şəkildə aşağıdakı kimi təsvir edir [32, s. 69]:

F.Veysəlli diskursun strukturu və intonasiya baxımından üzvlənməsinin yeganə, mümkün olan yolunu onun sintaqmlara bölünməsinə görə. G.Braun və G.Yula tənqid edərək o yazır ki, bu yol ondan ibarətdir ki, şifahi diskursun faktiki olaraq struktur vahidləri danışq paraqrafları formasında olur və onlar paratonlar adlandırılıla bilərlər: “Danışq paraqrafları”nın sərhədlərinin göstərilməsi yollarından biri kimi intonasiya əyrisini göstərmək olar. Belə ki, intonasiya əyrisi yeni paraqrafın

başlanması üçün bir siqnaldır. “Danışiq paraqrafı” və ya “paraton” orfoqrafik paraqrafdakı sərhəd əlamətləri ilə tanınır. Paraton başlanğıcı göstərir, sonra danışan öz danışığında topik dəyişikliyi edir. Başlanğıcda danışan nə demək istədiyini ifadə edir. Bu, qalxan tonla baş verir. Paratonun sonu diskursun proses kimi bitdiyini bildirir. Bu bitkinlik çox aşağı tonda amplitudanın zəifləməsində və fasilənin uzanması ilə ifadə oluna bilər [32, s. 77-78].

F.Veysəlli diskursun struktur və intonasiya baxımdan üzvlənməsində sintaqmın yeganə yol olduğunu əsaslandıraraq yazır ki, paraton diskursun üzvlənmə vahidi kimi götürülə bilməz. Çünki ton intonasiyanın bir komponenti kimi üzvlənmə vasitə ola bilər, heç vaxt üzvlənmə vahidi ola bilməz. Belə ki, istənilən diskursun daxili üzvlənməsində həm fonetik bütöv təsiri bağışlayan, həm qrammatik cəhətdən formalaşmış struktur olan, həm də semantik baxımdan konkret bir məna bildirən vahid olaraq sintaqm ola bilər [32, s. 78]. Sintaqmın dil və nitq vahidlərinə münasibətindən bəhs edən F.Aslanov qeyd edir ki, danışiq prosesində danışiq aktının sintaktik və fonetik xüsusiyyətlərinin təsiri altında bölünməsindən alınan sintaqmlar bəzən digər dil və nitq vahidləri (söz, söz birləşməsi, cümlə) ilə izomorf olsalar da, bunu qanunauyğunluq kimi qəbul etmək qeyri-mümkündür. Ona görə də sintaqmın digər vahidlərə olan münasibəti aşağıdakı formulalarda göstərilə bilər:

söz = sintaqm	söz < sintaqm
sintaqm > söz birləşməsi	söz birləşməsi sintaqm
sintaqm = söz birləşməsi	sintaqm = cümlə sintaqm < cümlə [9, s. 87].

Beləliklə, araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, diskurs strukturunun fonetik korrelyatlarına dair tədqiqatçıların arasında yekdil bir fikir yoxdur. Digər tərəfdən, terminoloji baxımdan da tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı vardır. Onların bəziləri “fonetik” [130], digərləri isə “prosodik korrelyat” [171] terminlərinə üstünlük verirlər. Biz də tədqiqatımızda “prosodik korrelyat” termininə üstünlük veririk. Belə ki, bu termin intonasiyanın prosodik komponentlərinin məzmununu daha yaxşı əks etdirir.

3.2. İntonasiya strukturunun eksplisit və implisit modelləri

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, ingilis dilçiliyinin nəzəri tədqiqatlarında intonasiyaya iki istiqamətdə yanaşma vardır. Birinci istiqamət intonasiyanın struktur vahidlərini və onların funksiyasını ehtiva edən kontur yanaşmasıdır.

İkinci istiqamət intonasiyaya qrammatik yanaşmadır. M.Həlidayə məxsus olan qrammatik yanaşmada intonasiya sisteminin əsas vahidi kimi cümlə (clause) götürülür və qeyd edilir ki, intonasiya vahidləri qrammatik kateqoriyaları formalaşdırır və ifadə edir.

İntonasiyanın təhlilinə üçüncü yanaşma avtoseqmental yanaşmadır. Son illər intonasiyanın təhlilinə müxtəlif üsulla yanaşma, xüsusilə Amerika tədqiqatçılarının içində geniş yayılmışdır [130]. İntonasiyaya avtoseqmental yanaşma bütün intonasiya hadisələrini iki əsas fonoloji elementlərə malik olduğunu iddia edir.

Avtoseqmental yanaşmada iki ton – yüksək və alçaq tonlar əsas götürülür. Belə ki, yüksək ton “H” və alçaq ton “L” hərfləri ilə simvollaşdırılır. Səs tonunun yüksəkdən alçaq səviyyəyə hərəkət ardıcılığına HL birləşməsi kimi yanaşılır. Fərdi vurğulu hecalar H, yaxud L simvolları kimi nişanlanır (marked), səs tonunun əlaqəli birgə hərəkəti ulduz işarəsi ilə (*) göstərilir. Əlavə olaraq H və L tonları cümlə, sözləm sərhədləri ilə birləşdirilir. Əsas, başlıca ton vahidinin sərhədi (tam fasiləyə ekvivalent olan //) faiz işarəsi olan % simvolla verilir və bu simvol da bir H, yaxud bir L tonla verilir. Bir misal nümunəsinə nəzər yetirək: *It is time to leave* cümləsi kontur yanaşması baxımdan aşağıdakı kimi vurğu-ton üsulu ilə transkripsiya edilir. *It is 'time to ,leave*. Bu cümlənin avtoseqmental baxımdan alternativ transkripsiyası aşağıdakı kimi olacaq:

H* H* L%

It is 'time to ,leave.

Belə ki, ənənə tonu “leave” sözündə nişanlamaq əvəzinə sözün yüksək ton hissəsi H və aşağı hissəsi isə L ilə və sözün səddi isə % işarəsi ilə göstərilir.

Qeyd edək ki, bu sistemdə yarım fasiləyə uyğun gələn digər bir sərhəd işarəsi vardır və bu işarə (–) ilə göstərilir və o həmişə H, yaxud L işarələri ilə işlənir. Yarım fasiləyə uyğun gələn bu işarə cümlə sərhəddin nişanlayan işarədən % əvvəl gəlir. Aşağıdakı cümlənin transkripsiya formalarına diqqət yetirək:

/We 'looked at the ,sky | and 'saw the ,clouds// (ənənəvi ton – vurğu transkripsiyası)

$L^* \quad L^* H- \quad H^* \quad H^* L - L\%$

/We looked ate the sky and saw the cluods// (avtoseqmental transkripsiya).

İntonasiyanın avtoseqmental təhlilinə münasibət bildirən P.Rouç qeyd edir ki, avtoseqmental təhlil bütün intonasiya hadisələrini ixtisara salaraq, azaldaraq onu iki ton çərçivəsində (yüksək və alçaq ton) analiz edir və digər tonlar, xüsusilə bir neçə heca üzərinə yayılan mürəkkəb tonlar analizdən kənar qalır. Bununla yanaşı, P.Rouç ingilis fonetistlərinin (A.Cruttenden, D.Ladd, İ.Roca və W.Johnson) avtoseqmental yanaşmaya tənqidi münasibətini öz əsərində (English Phonetics and Phology, 2009) qeyd edir. Biz də ingilis fonetistlərinin avtoseqmental yanaşmanın praktik baxımdan yararsız olduğuna şərik çıxırıq.

Qeyd edək ki, ingilis dilində tonlar quruluşca sadə, mürəkkəb və tərkibi olmaqla üç qrupa bölünür. Sadə tonlar bir istiqamətə hərəkət edən tonlardır. Sadə tonlara alçaqdan enən ton, alçaqdan qalxan ton, yüksəkdən enən ton, yüksəkdən qalxan tonlar daxil edilir. Mürəkkəb tonlar iki istiqamətə hərəkət edən, dəyişən tonlardır. Mürəkkəb tonlara enən-qalxan ton, qalxıb-enən ton, qalxıb-enən-qalxan ton aid edilir. İngilis dilində yeddi nüvə tonu vardır. Onların qrafik işarəsini “*man*” sözü üzərində aşağıdakı kimi göstərmək olar: 1. $\dot{\text{m}}\text{an}$ (The Low Fall); 2. $\dot{\text{m}}\text{an}$ (The Low Rise); 3. $\dot{\text{m}}\text{an}$ (The High Fall); 4. $\dot{\text{m}}\text{an}$ (The High Rise); 5. $\dot{\text{m}}\text{an}$ (The Fall-Rise-); 6. $\dot{\text{m}}\text{an}$ (The Rise-Fall); 7. $\dot{\text{m}}\text{an}$ (The Rise-Fall-Rise).

Bu tonlarla yanaşı, ingilis dilində düzxətli neytral ton da vardır. Bu tonun registrə görə üç növü fərqləndirilir: 1) yüksək düzxətli ton; 2) orta düzxətli ton; 3) alçaq düzxətli ton.

Bəzi tədqiqatçılar, xüsusilə A.M.Antipova ingilis dilində 16 nüvə tonun olduğunu tədqiqatında qeyd edir [38, s. 28, 31].

İngilis dilində yuxarıda qeyd edilən nüvə tonlarının hər biri müəyyən funksiya yerinə yetirir və danışıq prosesində çoxlu sayda modal-emosional münasibətlər ifadə edir.

Məsələn, enən ton adətən cümlənin sonuncu intonasiya qrupunda, sintaqmında işlənir və əsasən bitkinlik signalı verir. Belə ki, enən tonlu sintaqmların əksəriyyəti xüsusiləşmə və məzmun müstəqilliyini ifadə edir. Bu kateqoriyaya nəqlilik, qətilik bildirən hökm və məlumat, təsdiq və inkar cavab, nida, bəyanat, əmr və s. şamil edilə bilər.

Ümumi linqvo-semantik planda qalxan ton müəyyən funksiyalar, o cümlədən natamamlıq, məzmun asılılığı, inamsızlıq, tərəddüd müxtəlif nəzakət formaları, linqvistik planda isə bitişdiricilik, ayrıcılıq (delimitativlik), sadalama, sual ifadə edir.

Yüksəkdən qalxan ton əsasən sual ifadə edir. Nəqli cümlələr bu tonla ifadə edildikdə mənfi münasibət, çaşqınlıq, inciklik, sual cümlələrində təkrar sorğu, fikrin yenidən təkrarlanması, əmr cümlələrində imtina, nida cümlələrində fikir ayrılığı, narazılıq münasibətləri ifadə edir.

Enən-qalxan ton implisit tondur. Bu ton danışıqda söhbət anlarında implisit olaraq nəyəyə işarə vurur, nəyəyə nəzərdə tutur. Modal-emosional planda bu ton narazılıq, məzəmmət, qarşılaşdırma, dəqiqləşdirmə (düzəliş) mənaları ifadə edir.

Qalxıb-enən ton ümumi planda müəyyənlik, bitkinlik ifadə edir. Bununla yanaşı, bu tonda işlənən sözlər danışanın həddindən artıq təsirləndiyini, müəyyən fikirdə barışmazlığını ifadə edir.

İngilis dilində tərkibi tonlara gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, bu tonlar ayrı-ayrı tonların birləşməsi olub, mürəkkəb tonlar kimi, bir söz (heca) daxilində deyil, cümlədə ayrı-ayrı sözlər üzərinə yayılır və həm formaca, həm də mənaca onlardan fərqlənir. Belə ki, eyni leksik tərkibli və qrammatik quruluşlu cümlələr mürəkkəb və tərkibi ton baxımından fərqli mənalar kəsb edir. Məsələn:

/They have ˘arrived// (mürəkkəb ton) (Mən bilmirəm sənə ondan məlumatın var).

/They have, arrived // (tərkibi ton) (Onlar gəlib çatdılar, ancaq digərləri yox).

/We pr ˘efer coffee // (mürəkkəb ton) (Əgər sizə əziyyət deyilsə).

/We préfer ,coffee// (tərkibi ton) (Sən bunu eləməkdə yaxşı iş gördün, çay, yox kofe dedin).

/I have' never 'meet them// (mürəkkəb ton) (Ancaq mən onlar haqqında eşitmişəm).

/I have, never, met them// (tərkibi ton) (Ancaq ola bilsin ki, sən rastlaşmısan) [137, s. 222-223].

Bu deyilənlərlə yanaşı, ingilis dilində tonlar eyni bir cümlənin müxtəlif modal-emosional mənalarını ifadə edə bilər. Məsələn:

/They have `arrived// (nəqli cümlə).

/They have ,arrived? (sual cümləsi).

/They have ˇarrived // (implikativ nəqli cümlə).

/They have ar,rived // (kontrastiv nəqli cümlə).

/They have ˇarrived // (tənə və səbirsizlik ifadə edən nəqli cümlə).

İntonasiyanın strukturunda ikinci tonal vahid şkaladır. Şkala cümlə vurğusu ilə sıx bağlı olub melodiyanın istiqamətinə bələdçilik edir. Ümumi melodik istiqamətdən asılı olaraq şkala üç qrupa bölünür: enən istiqamətli şkala, qalxan istiqamətli şkala və düzxətli şkala. Ritmik qruplarda melodiyanın hərəkətindən asılı olaraq şkala pilləli sürüşkən və skudent olmaqla üç yerə bölünür.

Melodiyanın ümumi istiqamətini ehtiva edən enən və qalxan şkalalar pilləvari, sürüşkən və skudent (vurğu və vurğusuz hecaları yuxarı istiqamətə sıçrayışı ilə xarakterik olan şkala) ola bilər.

Düzxətli şkala yüksək səviyyəli, orta səviyyəli və alçaq səviyyəli olmaqla üç formada özünü göstərir.

İntonasiyanın digər struktur elementlərini taktönü və taktardı vahidlər təşkil edir.

İlk vurğulu hecadan (sözdən) əvvəl gələn vurğusuz, yaxud ikinci dərəcəli vurğulu heca (söz) taktardı struktur elementlər adlanır. Taktönü element əsasən yüksək və alçaq səviyyəli olmaqla iki və daha artıq, taktardı isə qalxan və düzxətli olmaqla iki formada özünü təmsil edir [135, s. 88-89].

İngilis dilində intonasiyanın struktur elementlərinin ardıcılığını qrafik formada aşağıdakı kimi göstərmək olar:

/It's been a'very enjoyable evening for, all of us//.

taktönü | şkala | nüvə | taktardı

Verilən nümunədən görüldüyü kimi, intonasiyanın struktur komponentləri müəyyən elementlərin ardıcıl düzülməsi ilə baş verir, strukturlaşır və onlar heç vaxt eyni vaxtda baş verə bilmir. Bu elementlər aşağıdakılardır:

- 1) taktönü, şkala, tonik vurğular və taktartı;
- 2) fasilələr;
- 3) ton vahidinin yaxud sintaqm sərhədləri [159, s. 149].

Bununla yanaşı, intonasiyanın elə prosodik komponentləri vardır ki, danışığ aktında daimi olaraq mövcud olur və müşahidə edilir. Onlardan ən əhəmiyyətliyə aşağıdakılardır:

- 1) səs diapazonunun genişliyi, yaxud daralması;
- 2) səs tonunun səs diapazonunun yuxarı, orta və aşağı hissələrin işlənməsi;
- 3) səsin ucalığı;
- 4) danışığın sürəti;
- 5) səs keyfiyyəti.

P.Rouca görə, prosodik komponentlər və müəyyən ardıcılıqla sıralanan komponentlər intonasiyanın bir hissəsi kimi hesab edilsin [159, s. 150].

Araşdırmalar göstərir ki, tonların və şkalaların müxtəlif strukturda kombinasiyalarından xeyli sayda intonasiya konturları formalaşır [135, s. 109-110].

İngilis dili daşıyıcılarının nitqində prosodik baxımdan sözləmlərin kəmiyyəti praktik olaraq qeyri-məhdud olmaqlarına baxmayaraq, forma və məna baxımından sözləmləri və onların modal-emosional münasibət mənalarını bir-birindən daha aydın fərqləndirən əsas intonasiya konturları vardır ki, onlar da tonları və şkalaları əsas götürməklə aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Enən tonlu modellər (The Falling Tone Patterns):

1. High (Stepping) Head + Mid (or Low) Fall Contour.
2. High (Stepping) Head + High Wide Fall Contour.
3. Scandent Head + High Wide Fall Contour.
4. Sliding Head + Mir or Wide Fall Contour.

5. Ascending (Rising) Head + Wide Fall Contour.

II. Qalxan tonlu modellər (The Rising Tone Pattern):

1. High (Stepping) Head + High Narrow Rise Contour.

2. Ascending (Rising) Head + High Narrow Rise Contour.

3. High (Stepping) Head + Mid Wide Rise Contour.

4. Scandent Head + Mid Wide Rise Contour.

5. Sliding Head + Mid Wide Rise Contour.

6. High (Stepping) Head + Low Wide Rise Contour.

7. Scandent Head + Low Wide Rise Contour.

8. Sliding Head + Low Wide Rise Contour.

9. Low Head + Low Narrow Rise Contour.

III. Enən-qalxan tonlu modellər (The Falling-Rising Tone Pattern):

1. Sliding Head + Fall-Rise Contour.

2. High (stepping) Head + Fall-Rise Divided Contour.

3. Low Head + Fall-Rise Divided Contour.

4. Ascending (Rising) Head + Fall-Rise Divided Contour.

IV. Qalxan-enən tonlu modellər (The Rising-Falling Tone Patterns):

1. High (Stepping) Head + Rise-Fall Contour.

2. Sliding Head + Rise-Fall Contour.

3. Scandent Head + Rise-Fall Contour [135, s. 110-111].

Araşdırmalar və diskurs strukturunun fonetik korrelyatlarına dair aparılan eksperimentlərdən əldə edilən nəticələr, o cümlədən paraqrafın (abzasın) əvvəlində, yəni birinci cümlənin əsas tonun tezliyinin yüksək, sonda onun aşağı olması, söyləmin sərhədləri arasında fasilənin müxtəlif uzunluq dərəcələrində olması, diskurs vahidlərinin sonunda lərinqallaşmanın yer alması ilə nişanlayan diskurs strukturunun fonetik korrelyatlarının invertarları ingilis dili diskursu üçün, fikrimizcə, yetərli deyildir. İngilis dilinin intonasiyası üzrə linqvistik ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə (R.Kinqdon, O'Konnor və Arnold, Gimson, Crystal və b.) məlum olur ki, intonasiya strukturunun tonal vahidlərinin variativliyindən irəli gələn müəyyən qədər prosodik korrelyatlar özünü göstərir. Məsələn, ingilis dilinin taktönü mövqedə səs tonunun

alçaq, yüksək səviyyəli olması, şkala mövqeyində həm səviyyəsinə, həm də istiqamətinə görə müxtəlif şkalalar fərqləndirilir. Nüvə mövqeyinə sadə, mürəkkəb tonlar və onların diapazon variantları, diapazonun genişləməsi, daralması, şkalanın sınıması, cümlənin mənasının müxtəlif vasitələrdə intensivləşdirilməsi və mənanın müxtəlif tonlarla qarşılaşdırılması, tonların və şkalaların müxtəlif kombinasiyaları ilə müxtəlif modal-emosional münasibət mənalalarının ötürülməsi, cümlələrin emosional və empatik kimi realizə edən prosodik vasitələrdən və s. geniş istifadə olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilislərdə korlarda toxuma təmas hissi kimi, prosodik vasitələrlə eyhamlı və üstüörtülü danışmağa sayıqlıq son dərəcədə inkişaf etmişdir. Bəlkə də, bu səbəbdəndir ki, ingilis dili sayca çoxlu ton və ton birləşmələri, müxtəlif səviyyəli və müxtəlif istiqamətli melodik şkalalar, müxtəlif taktönu elementlərlə səciyyəvidir. Odur ki, ingilis dilində hər bir kommunikativ cümlə tipi vasitəsilə mümkün qədər modal-emosional məna çalarları və münasibətlər vermək, ötürmək və qəbul etmək mümkün olur. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, bu dildə nəqli cümlə vasitəsilə 60, ümumi sual cümləsi ilə 30, xüsusi sual cümləsi ilə 32, əmr cümləsi ilə 24, nida cümləsi ilə 24 modal-emosional məna və münasibət çalarları vermək olar [161] və bütün bu məna və münasibətlər danışq və ünsiyyət prosesində intonasiyanın prosodik komponentləri vasitələrlə mübadilə edilir, alınır və ötürülür.

Qeyd edək ki, danışq aktında intonasiyanın struktur elementlərində baş verən dəyişmələrin, variativliyin hər biri müəyyən funksiya yerinə yetirir və diskursun strukturunda nəyisə dinləyiciyə siqnal edir. Başqa sözlə, hər bir tonal vahidin danışq aktında prosodik baxımdan dəyişməsi danışanın niyyətinə, münasibətinə bir işarədir və bu halda tonal vahidlərdə baş verən hər hansı bir dəyişmə müəyyən məzmun daşıyıcılarına istiqamətlənir. Odur ki, ingilis dilində diskurs strukturunun fonetik korrelyatlarına daha geniş diapazonda yanaşılmasına ehtiyac duyulur.

Qeyd edilməlidir ki, nitq ünsiyyətinin müasir dinamik modeli bir sıra hissələrdən ibarətdir ki, onlarda nəinki dilin səsli (xarici) forması, həmçinin dilin məzmunlu (daxili) tərəfini nəzərə almağa imkan verir, bu isə nitq ünsiyyətin semantikasına daha da artan marağı izah edir. Bu iki tərəfin dialektik birliyi fikrin, danışanın modal münasibətlərin səs ilə ifadə olunmasının geniş variativliyinə səbəb

olur. Söyləmin tanınması onun semantikasına, o cümlədən modal-emosional mənalarına əsaslanır. Söyləmin semantikasının, münasibət mənalarının qavranılması isə söyləmin tərkibində olan seqment və supraseqment vahidlərin tanınmasına əsaslanır, bu da qarşılıqlı əlaqəli və bir-birindən asılı əlamətlər sistemini təşkil edir. Müəyyən mətnin, o cümlədən diskurs mətninin variantlarının şərh edilməsinin məzmun planı səviyyəsində əlamətlərin üzə çıxarmağa və bu əsasda şərh edilən mətnin ümumiləşdirilmiş modelini qurmağa imkan verir. Belə model mətnin prosodiya ilə birləşəndə nitqin qavranılmasını daha tam təsvir etməyə imkan verir. Şifahi nitqin yaranma prosesində ifadə planı ilə məzmun planının qarşılıqlı əlaqəsi ifadə edənə ifadə olunana tərsinə ümumi hərəkət prinsipi ilə ifadə olunur. Başqa sözlə, nitqin aktuallığının fokusu nitqin ifadə planından məzmun planına fasiləsiz hərəkət edir. Hər iki plan sərbəst variasiyalıdır, yəni ifadə planındakı dəyişikliklər məzmun planında dəyişikliklərə aparır.

Mətnin formal-substansional və məzmun tərəflərinin müəyyən edilməsi prosodik və struktur semantik əlamətlərə əsaslanır. Belə ki, mətnin məntiqi əlamətlərindən fərqli olaraq, dinamik əlamətlər və onların hər biri ünsiyyətdə hər hansı bir dəyişikliyi göstərir.

Mətnin ümumi enerjisinin dəyişməsi yeganə enerji forması olan – intensivliyin dəyişməsi ilə ifadə olunur. Bu da mətnin bir haldan digər hala keçməsinə şərtləndirir. Səslənən nitqin emosional yüklənməsinin artmasında akustik parametrlərin, xüsusilə intensivliyin qiymətinin dəyişməsi faktını əks etdirir. Mətnin mənaya uyğun olaraq hissələrə, sintaqmlara bölünməsi funksiyasını mətnin prosodiyası yerinə yetirir. Bu isə əsas semantik yük daşıyan sözlərin və inteqrasiya prosesində aparıcı rol oynayan predikativ blokların simasında mətnin struktur semantik vahidlərini ayırır. Bu baxımdan Y.Lepexinin mətnin enerji məzmununun fonoloji problemlərinə dair apardığı araşdırmalar və tədqiqat işi maraqlıdır [64]. Bu tədqiqatçı perseptiv səviyyədə ifadə planı və məzmun planının struktur bağlılığının variativliyinin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün mətnin prosodik və sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinin əlamətlər toplusunu araşdırıb təsvir etmişdir. Prosodik əlamətlərin seçilməsində o, əsas meyar kimi intonasiyanın emosional-modal (münasibət) funksiyasının reallaşmasına

yönlümlülüyünü götürmüşdür və nəticədə o, 18 ən əhəmiyyətli əlamət aşkar etmiş və onları bir neçə qrupa bölərək təsvir etmişdir. Əlamətlərin seçilmə və qruplaşdırması intonasianın struktur elementlərinin düzüm ardıcılığına uyğun sıralanmışdır:

- əlamətlərin birinci qrupuna terminal hissədən əvvəl melodik hərəkət kimi təyin olunan tonal vahid – şkala daxil edilir. O, ümumi melodik hərəkətin düz istiqamətini müəyyən edən yüksək şkalanın (1) və düz istiqamətli alçaq şkaladan (2); qalxan və düşən melodik hərəkətin pilləli istiqamətini və tədricən bu hərəkətin rəvan dəyişməsi ilə səciyyələnən tədricən düşən şkaladan (3) və tədricən qalxan şkaladan (4); melodik hərəkətin sınıması ilə pilləli düşən şkaladan (5) ibarətdir.

- növbəti qrup – axırncı vurğulu hecada və sonrakı vurğusuz hecalarda reallaşan terminal tonlar – tonal dəyişmələrdir. Analiz üçün növbəti əlamətlər göstərilir: sadə tonlara aid olan düşmənin olması (düşən ton) [7] və qalxmanın olması (qalxan ton) [8]; müxtəlif istiqamətlərdə dəyişikliklərlə xarakterizə olan sürüşmənin olması (mürəkkəb tonlar) [9]. Həmçinin bu qrupa bir birinin ardınca gələn qalxan və düşən tonların üstünlük təşkil etməsi ilə təyin olunan ton sinqarmonizmi [10] əlamətləri və ton qarşılışması [11], yəni tonların strukturunun qarşı-qarşıya qoyulması, məsələn: yüksəkdən düşən ton – alçaqdan düşən ton daxildir.

Bu qrupların hər ikisi nitq melodiyasını prosodiyanın komponenti kimi təyin edir:

- prosodiyanın başqa komponenti vurğu cümlə vurğusunun iki növündən ibarətdir: mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş. Bu əsaslarla seçilmiş əlamətlər bir və ya bir neçə fərdi şəkildə seçilmiş sözlərin və ya bütöv cümlə şəklində verilmiş məna mərkəzinin ayrılması ilə bağlıdır. Sonuncu tip iki variantda reallaşır – emfatik (ancaq vurğulu hecaların olması) [12] və emfatik olmayan (bir vurğulu hecanın olması) [13];

- növbəti əlamət – tembrli sinharmonizm – [14] prosodiyanın tembr komponentinə aiddir və qabaqcadan düşünülmüş səsin keyfiyyətinin dəyişməsinin varlığı və yoxluğu ilə səciyyələnir;

- sonuncu qrup temporal xarakteristikalardan, xüsusilə, müəyyən zaman ərzində nitqin yaranmasının sürəti kimi başa düşülən orta (normal) [15], sürətli [16] və asta templərin olmasından [27], həmçinin parselasiyalıq [24], yəni səslənmədə müvəqqəti fasilələrin (pauzaların) varlığından və yoxluğundan idarətdir.

Miqdarca prosodik [24] əlamətlər toplusuna uyğun olan struktur-semantik əlamətlər toplusu dörd qrupdan ibarətdir:

- birinci qrupun əlamətləri sintaktik səviyyəyə daxildir və burada sintaktik formalaşdırılma müvafiq intonasiya interpretasiyası ilə sıx bağlıdır:

(1) genişlilik – əsas və həmçinin ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin varlığı və yoxluğudur; burada yoxluq sintaktik reduksiyada aşkar olunur və bu da ellipsisin yaranmasına gətirib çıxara bilər;

(2) xüsusişmə əlavə məna yükü vermək üçün cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinin mənalı və intonasiyalı seçimi kimi başa düşülür;

(3) müraciət – cümlədə müraciət kimi işlənən şəxsi (və ya əşyanı) adlandıran sözlərin və söz birləşmələrin varlığı və yoxluğudur;

(4) suallılıq – mətndə intonasiya ilə formalaşan, səciyyələnən sual cümlələrinin varlığı və yoxluğudur;

(5) nidalılıq – fikrin məzmununun ifadəsində, danışanın hisslərinin ifadəsinin nida cümlələrinin nida, emosional ədatlar, sual intonasiyası kimi konstruktiv elementlərindən istifadə olunması ilə müşahidə olunan cümlələrin varlığı və yoxluğudur;

(6) inversiya, yəni az və ya çox dərəcədə sözlərin sırasını pozan, və ya cümlənin məntiqi məzmununu dəyişməsinə gətirən, ya da bütün sözləmə əlavə emosional çalar verən yer dəyişmə;

(7) sözlərin düz sıralanması inversiyanın əksi olaraq ingilis dili üçün ənənəvi söz sırasını təşkil edir və məlumatın hansısa əlavə məqsədini güdmür;

(8) bağlayıcısız əlaqə – həmcins üzvlərin və ya mürəkkəb cümlələrin hissələrinin bağlayıcısız, yəni intonasiyanın vasitəsi ilə əlaqəsinin varlığı və ya yoxluğudur;

- əlamətlərin növbəti qrupu danışanın münasibətini ifadə edən modallığın subyektiv kateqoriyasının mətndə reallaşmasına, danışanın obyektiv realıqla münasibətinin qiymətləndirməsinə aiddir – bunlar aşağıdakı əlamətlərdir:

(9) tərəddüd – danışanın əminliyini/geyri-əminliyini ifadə edir;

(10) imperativlik – söyləmin əmirənalıq və həvəsləndirmə xarakteristikalarını daxil edir;

(11) qiymətləndirici – danışanın deyilənə həm müsbət, həm də mənfi münasibətini bildirir;

(12) istehzalılıq – deyilən faktlara və hadisələrə yumoristik münasibət yaradılmasına əsaslanır;

- növbəti əlamətlərin seçilməsi söyləmədə olan müəyyən məzmunun analizini nəzərə alaraq söyləmin mənaya görə hissələrə ayrılması xassəsinə əsaslanır:

(13) tema-rematiklik – fikrin məlum olandan məlum olmayana (yeni və köhnə məlumat) hərəkəti kimi təhlil edilir və burada birinci (məlum olan) adətən söyləmin birinci hissəsində, ikinci isə (yeni məlumat) – onun son hissəsində ifadə olunur;

(14) monorematiklik – söyləm tək üzvlərdən ibarət olanda və onların sintaktik funksiyalarının prosodik vasitələrin istifadəsi xarakteri ilə təyin ediləndə;

(15) fabulalıq – mətndə göstərilmiş hadisələrin şəhr edilməsində məntiqli səbəb-zaman ardıcılığının varlığı və yoxluğu;

- əlamətlərin sonuncu qrupu nitqin müəyyən funksional-mənalı tiplərini səciyyələndirir:

(16) düşüncə anlayışlar – fikirlər arasında məntiqli əlaqələrin olması ilə təyin edilir;

(17) təsvir edilmə – mətndə verilmiş faktların, hadisələrin, sadalanması və xarakteristikasıdır;

(18) nağıletmə – əvvəlkilərdən fərqli olaraq, cümlənin (söyləmin) dinamik dəyişməsi ilə səciyyələnən hadisəni, prosesi, hərəkəti ötürür.

Beləliklə, mətnin enerji məzmununun fonoloji problemlərinə dair aparılan araşdırmalardan və eksperimentdən Y.Lepexin belə nəticəyə gəlir ki, təbii şəraitdə nitqin yaradılması və tanınması prosesini tam təsvir etmək üçün dilin yalnız səsli tərəfinin (formal aspekt) öyrənilməsi kifayət deyil, ünsiyyətinin semantikasını ilə (məna aspekti) bağlı məlumatın əhəmiyyətli hissəsi də tələb olunur. Bunların qarşılıqlı asılılığı fonetikadan semantikaya və əksinə, semantikadan fonetikaya keçid sintaqmatik ardıcılıqlarla hərəkətinin ümumi prinsipi ilə ifadə olunur.

Hər bir mətn sisteminin müəyyən bir halı kimi göstərilə bilər. Mətnin bir haldan digər hala keçməsi bilavasitə prosodik və struktur-semantik əlamətlərin tam toplu-

sunun müəyyən tipoloji transformasiyaları ilə bağlıdır. Fiziki cəhətdən informasiya sisteminin bir haldan digər hala belə keçidlərinin yaxın analoqu mətnin enerji məzmununun parametrlərinin dəyişməsidir.

Səslənən nitqin realizasiyasının maddi vasitələrinə aid olan prosodiya, substansional anlayış kimi mətnin enerji məzmununun parametrlərinin dəyişməsinin əsas göstəricisidir. İfadə planında mətnin enerji məzmununun birbaşa fiziki ifadəsi var, xüsusi halda intensivliyin dəyişməsində, məzmun planında ona müvafiq mətnin vahidinin uzunluğuna düşən semantik qarşılaşmaların artması uyğun gəlir.

Mətnin enerji məzmununun parametrlərinin nəzərə alınması mətnin müəyyən sinfə, xüsusi halda mətnlərin emosiya ilə dolğun və ya emosiya cəhətdən neytral sinfə aid edilməsində əsas meyardır. Bundan başqa, mətnin entalpiyasının (enerji məzmunu) informasiya baxımından əhəmiyyətli qiymət olan məzmun məqamlarının seçilməsinin vacib göstəricisi kimi çıxış edir və bu da bütöv mətnin adekvat qavranılmasına səbəb olur.

Biz əvvəldə diskursun eksplisit modelini nəzərdən keçirərək bu modelin müəllifləri (Gross və Sinder) diskurs strukturunun üç komponentdən ibarət olduğunu qeyd etmişdir: 1) linqvistik struktur (mətnin özü və diskurs seqmentlər); 2) intensional struktur (hər bir diskurs seqmentinin məqsədi və onların bir-birilə iyerarxik əlaqəsi); 3) atensional (diqqət) strukturu (söhbət iştirakçılarının diqqət fokusu). Bu modelə intonasiya xüsusi bir komponent kimi qeyd edilməsə də, üçüncü komponentdə “söhbət iştirakçılarının diqqət fokusu” ifadəsində, intonasiyaya işarə edildiyi nəzərə çarpır. Bununla yanaşı, əvvəldə qeyd etdik ki, bəzi tədqiqatçılar (R.Herman) intonasiyanın modal-emosional, münasibət funksiyasını qəbul etmir. İntonasiyaya avtoseqmental bir hadisə kimi yanaşan tədqiqatçı iki ton əsasında (High, Low) linqvistikaya çoxdan məlum olan intonasiyanın fonologiyasından bəhs edir. Məsələn:

¿ *'Black 'suits you, best / 'Black 'suits you, best?* (korrelyasiya).

¿ *You 'mean its 'not, true? / It is 'not, true, you mean?* (variasiya) [8, s. 148].

Qeyd etmək lazımdır ki, yazılı və şifahi diskurslar müəyyən cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Yazılı formalı diskursda fasilələrin göstəricisi olan vurğu işarələri

ilə fikrin ifadəsinin ancaq bir variantı verilə bilirsə, şifahi formal diskursda prosodik ünsürlər vasitəsilə fikrin bir neçə variantı verilə bilər. Məsələn:

1. *He 'also translated the, article – O, məqalə ilə bərabər başqa bir şey də tərcümə etdi.*

2. *He 'also translated the, article – O, məqaləni nəyin ki, oxudu, həm də tərcümə etdi.*

3. *He 'also translated the, article – Başqaları kimi, o da məqaləni tərcümə etdi.*

Yazılı formada olan diskursda bir informasiya kanalı (mətnin yazılı, visual forması) fəaliyyət göstərir, şifahi diskursda iki, bəzən də üç informasiya kanalı fəaliyyət göstərir: 1) sözlərlə verilən informasiya; 2) prosodik ünsürlərlə verilən informasiya; 3) jestlərlə (body language) verilən informasiya.

Tədqiqatlar göstərir ki, dinləyənlər sözsüz kanalla (prosodik ünsürlər, jestlər) sözlü kanala nisbətən daha çox informasiya alırlar.

Sözlü (yazılı formalı diskurs) kanalla verilən informasiya əsasən koqnitiv (əqli, məntiqi) baxımdan xarakterik olursa, sözsüz kanallar informasiyanı modal-emosional mənə və münasibət baxımdan səciyyələndirir. Ancaq bu, o demək deyildir ki, prosodik ünsürlər cümlələri (söyləmləri) koqnitiv baxımdan xarakterizə edə bilmir. Belə ki, prosodik ünsürlər cümlənin yalnız xarici qabığı, tərəfini səciyyələndirmir. Onlar aktiv bir faktor kimi cümlənin məzmunu tərəfinə ciddi təsir göstərir və eyni leksik tərkibli və qrammatik quruluşlu cümlələrin müxtəlif variantlarını yarada bilər, yuxarıda verilən cümlələrə diqqət yetirmək deyilənlərə nümunə ola bilər.

Diskurs strukturunun birinci komponenti olan linqvistik komponent diskurs mətninin linqvistik vahidlərdən təşkil olunmasını, mətnin özünü və diskurs seqmentlərinin cümlələrin sıralanma ardıcılığını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, burada söhbət diskurs mətnini formalaşdıran kohezivə vasitələrindən gedir. Diskurs mətninin formalaşmasında iki kateqoriyadan olan söz seçimindən istifadə edilir: müstəqil mənalı sözlər və köməkçi sözlər.

Müstəqil mənalı sözlər (bəzən onlara “leksik sözlər” də deyilir) əsas nitq hissələrinə aid olurlar: isimlər, feillər və sifətlər. Bu kateqoriyalar “açıq kateqoriyalar” adlanır, çünki onların hər birinin çoxlu sayda üzvləri var və dillər bu

kateqoriyalara başqa dillərdən alınma sözlər şəklində və ya yeni sözlər ixtirası şəklində asanlıqla yeni üzvlər əlavə edirlər.

Köməkçi sözlər (bəzən onlara “qrammatik sözlər” də deyilir) kiçik, “bağlı kateqoriyalar” adlanan bu kateqoriyaların nisbətən az üzvləri var. Determinantlar (məsələn, “*the*”, “*a/an*”, “*this/that*”, “*these/those*” – bunlar həmçinin bəzən “artikllər” adlanırlar), əvəzlilər (məsələn, “*he/him*”, “*she/her*”, “*it*”, “*himself*”/“*herself*”), sözlönləri (məsələn, “*in*”, “*on*”, “*to*”, “*of*”), və kvantifikatorlar (məsələn “*some*”, “*many*”, “*all*”, “*none*”) köməkçi sözlər kateqoriyasıdır.

Köməkçi sözlər söyləmədə, cümlədə müstəqil mənalı sözlərin bir-birinə qarşı necə münasibətdə olmağını və ya informasiya parçalarının kommunikasiyada necə uyğunlaşmasını göstərir. Məsələn, müəyyənlik determinantı “*the*” göstərir ki, ondan sonra gələn informasiya danışana və dinləyəne artıq “məlumdur”. Əvəzlilər göstərir ki, onların referentləri əvvəl qeyd edilib və ya onlar kommunikasiyanın kontekstində ya da danışanın və dinləyənin qarşılıqlı biliklərinin əsasında asanlıqla seçilirlər. Sözlönlər isimləri və ismi birləşmələri digər sözlər ilə birləşdirir (Məsələn, “*lots of luck*”, “*of*” “*luck*”-ı “*lots*”-a birləşdirir; “*ideas in my mind*”-da, “*in*” “*my mind*”-dı “*ideas*”-a bağlıdır, “*look at the girl*”-də, “*at*” “*the girl*”-u “*look*” feilinə birləşdirir).

Zərflərin digər sözlərə münasibəti bir qədər qarışıq və çətindir. Onlar tez-tez köməkçi və mənalı sözlər arasında olan orta funksiyanı yerinə yetirirlər.

Köməkçi sözlər kommunikasiyada az real məzmun daşdığı üçün onlar müstəqil mənalı sözlərə nisbətən daha az informasiya yüklü olmağa meyillidir və odur ki, onlar cümlədə vurğusuz olur.

Linqvistik komponentin ikinci tərəfini diskurs seqmentlərinin sıralanması təşkil edir (bu barədə əvvəldə nümunələr verilmişdir).

Diskurs strukturunun ikinci komponentini intensional (niyyət) komponenti təşkil edir. Qeyd edək ki, son zamanların araşdırmaları göstərir ki, mətnin əlaqəliyi məsələsi ikinci planda və yaxud köməkçi funksiyada çıxış edir. Ön plana isə mətn və kontekst, mətni göndərəninin praqmatik niyyəti, informasiyanın eksplisit və yaxud implisit şəkildə təqdimi, mətni göndərəninin və qəbul edənin fon biliyi, mətnin mənası və yaxud şərhləri kimi çox mühüm məsələlər çıxarır. Praqmatika sahəsində mətni

göndərən öz maraq və niyyətini dil vasitələrindən (mənalı və köməkçi sözlərdən) istifadə edərək diskursun informasiya strukturu şəklində formalaşdırır [23, s. 21-22]. Şifahi diskursda dil vasitələri ilə yanaşı, söhbət iştirakçıları, intonasiya və prosodik ünsürlərdən istifadə edərək diskursun topikinə və qarşı tərəfə öz niyyətlərini və münasibətini ifadə edirlər. Diskursun eksplisit formalı komponentləri (linqvistik, intensional, attensional) rabitəli nitqdə prosodik-intonasiya vasitələri ilə reallaşır, eksplisit forma alır. Avtoseqmental yanaşma diskurs strukturunun implicit modeli kimi eksplisit modelinə qarşı qoyulur.

3.3. İntonasiyanın funksiyaları və onların diskurs strukturunun komponentlərinə münasibəti

Məlum olduğu kimi, intonasiya da dil universalilərindən biridir. Odur ki, elə bir insan dili yoxdur ki, o dildə intonasiya hadisəsi olmasın və danışıq aktında səs tonunda dəyişmələr baş verməsin. Bununla belə, intonasiya müxtəlif dillərdə müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. İntonasiya ilə məşğul olmaq sadəcə danışıq (nitqi) “kosmetik” yaxud “bəzəmək” vasitəsi kimi baxmaq doğru deyildir. İntonasiya kommunikativ səriştə kimi ünsiyyət prosesində bir dəyər kəsb edir. Danışıq aktında intonasiyanın dəyəri onun komponentlərinin əlaqəli birliyində və funksiyalarında təzahür edir, aktuallaşır. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, intonasiyanın izahına və funksiyalarına müxtəlif yanaşmalar vardır. Orada intonasiyanın funksiyaları öləri nəzərdən keçirildiyindən yarım-fəsilin məzmununun məqsədini nəzərə alaraq burada bir qədər onların sistemləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir dilçilikdə intonasiyanın öyrənilməsi əsasən iki istiqamətdə özünü göstərir. Birinci istiqamət intonasiyanın müxtəlif funksiyalarının bir dil, yaxud müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsi, ikinci istiqamət isə intonasiyanın digər elmlərlə (musiqi, tibb, biologiya və s.) əlaqəsinin öyrənilməsidir [36, s. 122].

Linqvistik baxımdan “intonasiya” anlayışının izahı iki əsas cəhəti ehtiva edir. Birinci cəhət intonasiyanın özünün izahı və komponentləri, ikinci cəhət intonasiyanın funksiyaları məsələsidir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Qərb, xüsusilə ingilis dilçiliyində, intonasiya danışq aktında səs tonunun dəyişmələri, qalxıb enməsi kimi izah edilir ki, bu da melodiya ilə eyniləşdirilir və belə də intonasiyaya birkomponentli hadisə kimi yanaşılır, intonasiyanın digər komponentləri (cümlə vurğusu, temp, tembr, ritm, pauza) nəzərdən kənar qalmış olur.

İntonasiyanın izahına ikinci yanaşma kompleks, yaxud geniş yanaşmadır. Bu yanaşmanın tərəfdarları intonasiyanı melodiya, cümlə vurğusu, temp, tembr, ritm və fasilənin mürəkkəb birliyi kimi izah edirlər. İntonasiyaya geniş prizmadan yanaşma postsovet dilçilərinə (L.R.Zinder, O.Dikuşina, G.P.Torsuyev, V.A.Vasilyev, M.A.Sokolova, A.M.Antipova, Y.A.Dubovski və b.), eləcə də Azərbaycan dilçilərinə (Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, F.Veysəlli, S.Babayev, F.Aslanov və F.Zeynalov) xasdır.

İntonasiyanın funksiyalarına gəlinəcə, burada yanaşmalar çox müxtəlifdir. Müasir dilçilikdə intonasiyanın funksiyalarına dair dilçilərin yanaşmalarını, fikir və mülahizələrini A.M.Antipova aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: 1) kommunikativ funksiya; 2) emosional-modal funksiya; 3) şəxsi-sosial funksiya; 4) estetik funksiya; 5) ritm təşkilədiçi funksiya; 6) təşkilədiçi funksiya; 7) üslub təşkilədiçi funksiya [36, s. 124-127].

İntonasiyanın kommunikativ funksiyası ingilis və amerikan fonetistləri (H.Suit, D.Counz, L.Armstronq və İ.Uord, A.Gimson, K.Payk, D.Bolincer və digərləri) tərəfindən geniş işlənmişdir. İntonasiyanın emosional-modal funksiyası onu nəzərdə tutur ki, intonasiya müəyyən emosional-modal mənaların ifadəçisi kimi çıxış edir. Bu qəbildən olan funksiyanın obyektə söyləmə istiqamətlənir, yəni eyni sintaktik quruluşlu cümlə intonasiya baxımından müxtəlif intonasiya modelləri ilə reallaşır və bu halda müxtəlif emosional-modal, münasibət mənaları ifadə edə bilər. İntonasiyanın emosional-modal funksiyasının məzmunu ingilis fonetistləri O’Konnor və G.Arnoldun tədqiqatında modelləşdirilərək geniş işıqlandırılmışdır [151].

İngilis dilinin amerikan variantında isə intonasiyanın emosional-modal funksiyasının məzmunu ifadə edən intonasiya modellərinin dəsti, çeşidi K.Payk tərəfindən verilmişdir [158].

Şəxsi-sosial funksiya müxtəlif yerli və sosial dialektlərdə intonasiyanın öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Burada, səsin prosodik xüsusiyyəti danışanın şəxsiyyətinin müəyyənləşdirməsinə istiqamətlənir [36, s. 125].

İntonasiyanın estetik funksiyası natiqlik sənəti ilə sıx bağlı olub, intonasiya və onun prosodik komponentlərinin dəyişməsi dinləyiciyə təsir vasitəsi kimi istifadə edilməsinə nəzərdə tutur. Hələ qədim dövrdə intonasiyanın bu xüsusiyyətinə Siseron, Kvitalian xüsusi diqqət yetirmişlər. Natiqlik sənəti üçün maraqlı cəhət kimi səsin quruluşu, ahəngdarlığı, diapazonu, səsin tonallığının xarakteri, səsin ucalığının variativliyi əsas götürülür. Başqa sözlə, natiqlik sənətində səsin o cəhətlərinə diqqət edilir ki, o, dinləyicilərdə maraq, estetik baxımdan hiss, duyğu, həcəyan, xoş təəssürat yaradır [36, s. 125].

İntonasiyanın ritm təşkilədiçi funksiyası danışığ aktından ritmik baxımdan təşkilini nəzərdə tutur. Bu baxımdan dildə iki ritm tipi fərqləndirilir: 1) hecalı ritm tipi; 2) vurğulu ritm tipi. Hecalı ritm tipində (fransız, ispan, Azərbaycan dilləri) danışan hecanın vurğulu və vurğusuz olmasından asılı olmayaraq, hecaların tələffüzünü bərabər zaman kəsiyində reallaşdırır. Odur ki, hecalı ritm tipində ritmin vahidi heca hesab edilir. Vurğulu ritm tipində ritmin vahidi hecanın böyük olan ritmik qrup götürülür. Bu ritm tipində (ingilis, alman, rus dilləri) vurğulu və vurğusuz hecalara sərf olunan zaman dəyişir. Belə ki, vurğusuz hecalara nisbətən vurğulu hecalara daha çox zaman sərf olunur. Vurğulu hecaların müəyyən zaman intervalında tələffüzü ingilis dili ritminin quruluşunu, əsasını təşkil edir.

İntonasiyanın təşkilədiçi funksiyası cümlə və mətnin təşkilini nəzərdə tutur. İntonasiyanın təşkilətmə funksiyası cümlə səviyyəsində geniş işlənsə də, mətn diskurs səviyyəsində az tədqiq olunmuşdur [36, s. 127].

İntonasiyanın üslub təşkilədiçi funksiyası funksional üslublarda (informasiya, akademik, publisistik, natiklik, danışığ üslubu) intonasiya vasitələrinin müxtəlif nitq situasiyalarında dəyişmələrini öyrənir, nəzərdə tutur.

Araşdırmalar göstərir ki, dilçilərin əksəriyyəti kommunikativ funksiyanı intonasiyanın əsas funksiyası hesab edirlər. Ünsiyyətdə sözləmin mənası yalnız cümlənin qrammatik quruluşundan, onun leksik tərkibindən və səs quruluşundan

deyil, o həm də intonasiyanın prosodik komponentlərindən törəyir. Bu baxımdan bəzi dilçilər intonasiyanın digər funksiyalarında kommunikativ funksiyaya daxil edərək onu ümumi bir başlıq altında (kommunikasiyanın funksiyası – function of communication) verməyi, qruplaşdırmağı üstün tuturlar [169, s. 149].

İntonasiya mətn vahidinin informasiya məzmununu strukturlaşdırır, hansı informasiyanın “yeni”, hansının “köhnə” (məlum olan) olduğunu göstərir.

İntonasiya cümlənin nitq funksiyasını (speech function of phrase) müəyyənləşdirir, onun bildiriş, (nəqli), sual, əmr olduğunu göstərir.

İntonasiya danışıq aktında münasibətini konnotativ mənalarını (təəccüb, sevinc, kədər, maraq, ehtiraz və s.) ötürülməsinə xidmət edir.

İntonasiya təşkiledici bir mexanizm olduğundan o, mətni strukturlaşdırır. Belə ki, intonasiya bir tərəfdən, mətni kiçik vahidlərə – fonetik hissələrə, cümlələrə, intonasiya qruplarına bölür, onların sərhədlərini qeyd edir, digər tərəfdəndə bu kiçik hissələri bütöv bir mətn formasında birləşdirir.

İntonasiya eyni qrammatik quruluşu və leksik tərkibə malik olan mətn vahidlərinin mənasını (intonasiya qrupların, cümlələrin, cümlədən böyük olan vahidlərin) fərqləndirir, bununla da o, fərqləndirici (fonoloji) funksiya yerinə yetirir.

İntonasiya şifahi nitqdə xüsusi bir üslubu, danışıq səciyyələndirir ki, bu da intonasiyanın üslubi funksiyası adlandırılabilir [169, s. 148].

Amerikan dilçiliyində intonasiya əsasən cümlənin sintaktik strukturuna uyğun, müvafiq olaraq tədqiq edilir. Belə ki, cümlənin sintaktik strukturunda intonasiya müxtəlif sintaktik funksiyalar yerinə yetirir. Belə sintaktik funksiyaları yerinə yetirən ünsür cənkçədir (cənkçə ixtiyarı pauza olub səsin kəsilməsini signal edir). Cənkçənin 4 müəyyən tipi mövcuddur: 1) üstəgəl, yaxud daxili cənkçə; 2) düzxətli (terminal) cənkçə; 3) yuxarı istiqamətli (terminal) cənkçə; 4) aşağı istiqamətli (terminal) cənkçə.

Üstəgəl, yaxud daxili cənkçə [+] üstəgəl işarəsi ilə simvollaşdırılır. Bu cənkçənin uzunluğu yarım mora bərabərdir (Bir mor orta hesabla bir qısa səsin uzunluğudur). Bu tip cənkçə söz birləşmələri qovşağında baş verir və heç vaxt cümlənin sonunda gələ bilmir. Bu tip cənkçə morfoloji baxımdan tipikdir. Məsələn, “*that stuff*”, “*that’s tough*” bu birləşmə arasında fərqləndirici əlamət birinci halda

[t], ikinci halda isə [s] səslərinin uzadılması ilə realizə edilir. Düzxətli (terminal) cəngəçə [/] bir maili xətlə simvolizə edilir. Bu tip cəngəçədə pauzanın uzunluğu bir mora bərabərdir. Məsələn:

1. /There was no love lost / between them// (Onlar bir-birin sevirdilər).

2. /There was no love / lost between them// (Onlar bir-birinə nifrət edirdi).

Yüksələn (terminal) cəngəçə iki maili xətlə [//] simvolizə edilir. Bu tip cəngəçədə pauzanın uzunluğu bir və yarım mora bərabərdir. Yüksələn terminal cəngəçəni simvolizə edən işarə əsasən sadalanan həmcins üzvlər və sadalanan miqdar saylarında baş verir.

Enən (terminal) cəngəçə cümlənin sonunda tonun enməsinə signal verir. Onun simvolu [#] düz kəsişən (double-cross) xətlə simvolizə edilir. Bu tip cəngəçə pauzanın uzunluğu iki mora bərabərdir. Bu tip cəngəçəyə sintaktik baxımdan müvafiq gələn xarakterik olan cümlələr aid edilir.

Düzxətli, yüksələn, enən terminal cəngəçələr sintaksisi xarakterizə edir və cümlələrin yazılı formasında qoyulan durğu işarələri – vergül, nöqtəli vergül, nöqtə bu üç tip cəngəçəni təmsil edir [116, s. 14-16].

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis, rus və Azərbaycan dilçiliyində intonasiyanın funksiyalarına müxtəlif prizmadan yanaşmalar vardır. Belə ki, ingilis və Amerika dilçiləri intonasiyanın 1) kommunikativ, 2) qrammatik, 3) emosional-modal, yaxud münasibət, diskurs və aksentual funksiyalara malik olduğunu göstərirlər. Bununla belə, bu funksiyalar mənənin növünə görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn: C.D.O'Konnor göstərir ki, intonasiyanın əsas funksiyası danışanın situasiyaya münasibətini ifadə etməkdən ibarətdir. Onlar bu mənəni intonasiyanın struktur elementlərindən (taktönü, şkala nüvə) ayrılıqda deyil, ton vahidinin tipləri ilə birlikdə götürürlər və onları cümlənin dörd kommunikativ tipinə (nəqli, sual, əmr, nida) şamil edirlər.

M.Həliday isə intonasiyanın funksiyasında üstünlüyü qrammatik kontrastlara verir və qeyd edir ki, ingilis dili intonasiyası qrammatik vahidlərin qarşılaşdırılmasına xidmət edir. Onun fikrincə, /“I don't know”/ nəqli cümləsi intonasiya mənaları belə ola bilər:

Alçaqdan enən ton – neytral.

Alçaqdan qalxan ton – qeyri-müəyyən.

Yüksəkdən qalxan ton – ziddiyyətli.

Enən-qalxan ton – nəyəsə işarə.

Qalxan-enən ton – razılaşıma.

O'Konnor və C.Arnolddan fərqli olaraq, M.Həliday nüvədən əvvəl gələn struktur elementləri ayrıca əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edir və onları neytral zonaya, nüvəni isə mənalı vahid kimi qarşılaşdırma yaradan tonal vahidə aid edir [169, s. 149-150].

D.Kristal isə taktönü və şkala vahidlərinin mənasını nəzərə almır, o, yalnız terminal tonlardan bəhs edir.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Amerika dilçiliyinin müasir tədqiqatlarında intonasiyanın qrammatik funksiyası ön plana çəkilir, intonasiyaya avtoseqmental baxımdan yanaşılır, intonasiyanın münasibət funksiyasına etinasızlıq göstərilir.

Qeyd edək ki, postsovet germanistlərinin də intonasiyanın funksiyalarına münasibəti müxtəlifdir. Belə ki, L.R.Zinder intonasiyanın iki əsas aspektini, funksiyasını (kommunikativ, emosional), Q.P.Torsuyev üç (sintaktik, kommunikativ, ekspressiv), O.Dikuşina dörd (delimitativ, semantik, qrammatik, emosional), V.A.Vasilyev üç (kommunikativ, distinktiv, rekoqnitiv), A.M.Antipova iki (məntiqi, emosional-modal), E.B.Karnevskaya və Y.A.Dubovski beş (delimitativ, sintaktik (qrammatik), aksentual, kommunikativ, münasibət yaxud modal), M.A.Sokolova və b. altı (kommunikativ, diskurs, nitq, münasibət, struktur, fərqləndirici, üslubi) funksiyasını göstərirlər.

Digər postsovet fonetistləri T.M.Nikolayeva intonasiyanın üç (delimitativ, integrativ, semantik), L.K.Tseplitis üç (semantik, sintaktik üslubi), N.V.Çeremisina yeddi (kommunikativ, distinktiv, delimitativ, ekspressiv, appellativ (müraciət), estetik, integrativ) funksiyalarını qeyd edirlər [169, s. 149].

Azərbaycan fonetistləri Ə.Dəmirçizadə intonasiyanın üç (kommunikativ, semantik, qrammatik) [12, s. 165-169], A.Axundov beş (semantik, məntiqi, emosional, kommunikativ, qrammatik) [7, s. 295], F.Veysəlli iki (frazadaxili, frazaxarici) [33, s. 248-254], S.Babayev dörd (kommunikativ, sintaktik, modal,

məntiqi) [95, s. 129], F.Zeynalov dörd (kommunikativ, sintaktik (qrammatik), aksentual, münasibət, yaxud modal) funksiyasını göstərirlər [179, s. 138].

Yuxarıda intonasiyanın funksiyalarına dair aparılan araşdırmadan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, intonasiyanın kommunikativ və qrammatik funksiyaları bu və ya digər formada dilçilər tərəfindən qeyd edilir. Fikrimizcə, burada bir təbii qanunauyğunluq, asılılıq özünü göstərir. Belə ki, bu iki funksiya mətn-diskurs səviyyəsində onlardan biri mətnə (qrammatik funksiya), digəri isə danışıq aktına (nitqə) (kommunikativ funksiya) istiqamətlənir.

İntonasiyanın digər funksiyaları, fikrimizcə, bu funksiyalardan törəmədir. Fikrimizcə dəstək olmaq üçün D.Kristalın mətn-diskurs münasibətlərinə dair fikirlərini burada qeyd etmək lazım gəlir. D.Kristal mətn-diskurs münasibətlərindən bəhs edərkən yazır ki, linqvistik təhlilin ənənəvi marağı cümlələrin qurulması olmuşdur, lakin son illər cümlələrin müəyyən ardıcılıq da əlaqəli təhlilinə maraq artmışdır. Bu baxımdan cümlələrin müəyyən ardıcılıqla sıralanmasının təhlilində iki əsas yanaşma inkişaf etmişdir. Onlardan biri mətnin, digəri isə diskurs təhlilidir. Diskurs təhlili təbii danışıq dilinin strukturuna, mətn təhlili isə yazılı dilin strukturuna istiqamətlənir. Diskurs söhbətlər, müsahibələr, şərhlər və nitqlər formasında, mətn isə esselər, qeydlər, yol işarələri, fəsillər formasında özünü büruzə verir. Bununla belə, onlar arasındakı fərqlər tam aydın deyildir. Belə ki, bəzi dilçilər “şifahi” və “yazılı” diskurs, digərləri isə “şifahi” və “yazılı” mətn haqqında danışırlar [107, s. 116].

Qeyd edək ki, dilçiliyin inkişafı son zamanlar mətn dilçiliyinin müstəqil bir linqvistik sahə kimi formalaşmasına təkan verdi. Belə ki, intonasiyanın cümlə səviyyəsində tədqiqi mətn-diskurs səviyyəsinə köçürüldü və bu da intonasiyanın yeni bir funksiyasının təzahürünə çıxış verdi. Odur ki, son linqvistik mənbələrdə intonasiyanın “diskurs” funksiyasına tez-tez rast gəlinir. Bu baxımdan ingilis dilçilərinin intonasiya funksiyalarına dair bölgüsünə (kommunikativ, qrammatik, emosional-modal (münasibət) funksiyalarına diskurs və aksentual funksiyaları da əlavə edilir. Hazırda ingilisdilli mənbələrdə intonasiyanın dörd funksiyası göstərilir: 1) intonasiyanın münasibət funksiyası; 2) intonasiyanın aksentual funksiyası; 3) intonasiyanın qrammatik funksiyası; 4) intonasiyanın diskurs funksiyası [159, s. 146].

İntonasiyanın münasibət funksiyası onda ifadə olunur ki, danışığ aktında intonasiya emosiyalarımızı və münasibətlərimizi ifadə etməyə imkan verir və bu, şifahi dilə xüsusi növ “məna” əlavə edir.

İntonasiyanın aksentual funksiyası cümlədə müəyyən sözlərin (hecaların) qabarıqlığını nəzərə çarpdırılmasına və onların qavranılmasına, habelə cümlənin məna mərkəzini müəyyən bir sözdə (hecada) diqqətə çatdırılmasına kömək edir.

İntonasiyanın qrammatik funksiyası onda ifadə olunur ki, o, dinləyiciyə cümlələrin sintaktik quruluşunu, cümlələrin səddinin, cümlənin kommunikativ tiplərini və s. daha yaxşı tanımaqda dinləyiciyə kömək edir.

İntonasiyanın diskurs funksiyası diskursun strukturunda hansı informasiyanın “yeni” və hansının “köhnə” (məlum) olduğunun siqnal edilməsini nəzərdə tutur.

Qərb dilçiliyində intonasiyanın qrammatik funksiyasına dair qeyd edilir ki, intonasiyanın ən mühüm qrammatik funksiyası ondan ibarətdir ki, o, cümlə daxilində bir proses kimi cümlələrin əsas hissələrini bir-birinə bağlayır, əşya və hadisələrin hansının bir-birinə yaxın olduğunu göstərir, cümlələrin səddinin, bölgüsünün haradan keçdiyini, nəyin nəyə tabe olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, intonasiya birisinin nə isə söylədiyini, digərinin nə isə soruşduğunu, başqa birinin kiməsə əmr etdiyini aşkara çıxarır [111, s. 155].

Qeyd edək ki, yazılı formada olan mətnlərdə intonasiyanın fiziki korrelyat vizual formada öz əksini durğu işarələrində əks etdirilsə də, şifahi nitqdə bunlar arasında dəqiq və tam uyğunluq yoxdur. Məsələn, *She didn't die happily* cümləsinə diqqət yetirsək, görürük ki, intonasiyanın prosodik komponenti cümlədə ifadə olunan məzmunu tamamilə dəyişir, onu alt-üst edir. Müqayisə edək:

a) /*She 'didn't 'die ,happily*//.

b) /*She 'didn't ,die ,happily*//.

Birinci (a) cümlənin aksent-melodik strukturunda belə bir fikir, məzmun ifadə olunur ki, “*O, xoşbəxt, məsud halda ölmədi, bədbəxt halda öldü*”.

İkinci (b) cümlənin aksent-melodik və temporal strukturunda belə bir fikir, məzmun ifadə olunur ki, “*O, xoşbəxtlikdən ölmədi, o, sağ qaldı, sağaldı*”.

Mürəkkəb cümlələr arasında fasilənin visual korrelyatını signal edən vergül işarəsinin olmasına baxmayaraq, müxtəlif qəbildən olan cümlələrdə ikimənalılıq müxtəlif tonların kombinasiyası ilə reallaşır. Məsələn:

a) *If he returns both of them, | refund the entire amount.*

b) *If he returns, both of them, | refund the entire amount.*

Birinci (a) cümlədə yüksək enən ton “both” sözünün, alçaqdan qalxan ton “them” sözü üzərində ifadə edilərsə, bu intonasiya strukturu danışan tərəfindən budaq cümləni yeni informasiya daşıyan hissə kimi başa düşüləcək. Həmin cümlə (b) sadə alçaq qalxan tonla ifadə edildikdə o, yeni informasiya daşıyıcısı olmayacaq və o, “*What do I do if he returns both of them*” sualına cavab kimi səslənəcək [111, s. 156].

Bu baxımdan P.Delatr intonasiyanın distinktiv (fərqləndirici funksiyasını önə çəkir. P.Delatra görə, düzgün olmayan intonasiyanın danışmaq aktında işlənməsi çaşqınlığa, ikimənalılığa gətirib çıxara bilər. Belə ki, “*Arrest the thief*” cümləsi (*Arrest him, you thief*) kimi başa düşülə bilər. Əgər danışan enən tonu sona kimi tələffüz etməsə, yaxud “*Are you calling him an idiot*” cümləsində qalxan ton sona kimi ifadə edilməzsə, dinləyicini incik sala bilər və həmin cümlə (*Are you calling him, you idiot*) kimi eşidilə bilər.

Bununla əlaqədar P.Delatr vurğulayır ki, intonasiyasız cümlə başa düşülə bilər, ancaq məlumat dadsız, duzsuz və rəngsiz olur. Odur ki, o, intonasiyanı sözlərin duzu və rəngi adlandırır [111, s. 159].

Qeyd edək ki, cümlə mətn-diskurs səviyyələrində intonasiya qrupunda müəyyən prosodik parametrlərin dəyişməsi məzmun planında da dəyişikliyə gətirib çıxarır. Məsələn:

a) *If Mary comes / 'let me' know at once//.*

b) *If Mary, comes / 'let me' know at once//.*

Birinci (a) cümlənin (sözlərin) intonasiya qrupu yüksəkdən enən və alçaqdan qalxan (High Fall + Rise) ilə, ikinci (b) cümləsinin (sözlərin) intonasiya qrupu şkala və alçaqdan qalxan tonla (Head + Low Rise) qarşılaşdırılması məzmun planında fərq yaradır. Belə ki, (a) sözləmi bir neçə adamın gəlməsinin gözləndiyini nəzərdə tutur,

lakin danışana şəxsi Merinin gəlməsi maraqlandırır. İkinci söyləmdə (b) isə digər adamların deyil, ancaq Merinin gəlməsi gözlənilir.

İntonasiyanın qrammatik funksiyası iki formada özünü göstərir: 1) sintaktik əlaqələrin və cümlə üzvlərinin fərqləndirilməsi; 2) cümlədə söyləmin ikimənəliğinin aradan qaldırılması.

Qeyd edək ki, cümlə daxilində sözlərin vurğu daşması sözlərin semantik yükündən, sintaktik funksiyasından, konkret kontekst və situasiyadan asılı olur. Belə ki, ayrılıqda götürülmüş sözlər cümlə daxilində müxtəlif sintaktik funksiyalarda çıxış edə bilər. Məsələn:

'Children 'turn the 'water, on (mübtədə).

,Children, 'turn the 'water on (xıtab).

Yaxud:

'Turn the 'water, on, children (xıtab) vurğusuz.

'Turn the 'water on ,children (mübtədə) vurğulu [8, s. 73].

Söyləmin intonasiya qruplarına bölünməsi cümləni təşkil edən sözlər arasındakı sintaktik əlaqələri, münasibətləri aşkara çıxarır. Məsələn:

a) 'Jane, said | her mother is 'fond of, knitting.

b) ,Jane said her mother | is 'found of, knitting [8, s. 30].

Yaxud:

a) The plane | 'high in the, sky | was 'hardly, visible (yer zərfliyi).

b) The 'plane' high in the, sky | was 'hardly, visible (təyin).

Eyni bir cümlədən statik və kinetik tonların qarşılaşdırılması eyni bir söz cümlədə təyin və zərflik kimi çıxış edə bilər. Məsələn:

a) 'Smiling John | 'entered the, hall (təyin).

b) ,Smiling | 'John 'entered the, hall (tərz-hərəkət zərfliyi).

Yaxud:

a) 'Don 't, fancy, Mr. Cawlishaw (xıtab).

b) 'Don 't 'fancy Mr., Cawlishaw (tamamlıq).

Bəzən bir xüsusi isim eyni leksik tərkibli cümlədə üç sintaktik funksiyada çıxış edə bilər. Məsələn:

'This is my' niece Miss, Smith (ismi xəbər).

'This is my, niece, Miss Smith (xıtab).

'This is my, niece, | Miss, Smith (əlavə) [8, s. 114].

Azərbaycan dilində də intonasiyanın oxşar qrammatik funksiyalarına rast gəlinir. Məsələn:

Va`qif, yadıma düşdü → *Vaqif yadıma düşd,ü* (xıtab, mübtəda).

'Gəlin, deyir. (nəqli cümlə) , *Gəlin, deyir* (əmr cümləsi).

İntonasiyanın qrammatik funksiyasının həyata keçirilməsinin bir üsulu da eyni bir cümlədə nüvə tonunun cümlədə yerinin dəyişməsidir. Belə ki, eyni bir cümlədə nüvə tonunun sonuncu vurğulu sözdən ona qonşu olan əvvəlki sözün üzərinə keçməsi söyləmədə məna fərqləri formalaşdırır, yaradır. Məsələn:

He has a' plan to, leave (Onun səyahət etmək planı var).

He has a, plan to leave. (Onun qoyub gedəsi planı var).

Yaxud:

He is an' iron, master (O, ciddi (sərt) ustadır).

He is an`iron, master (O, dəmir ustasıdır, dəmirçidir).

Qeyd edək ki, cümlə vurğusu intonasiyanın melodik komponenti ilə sıx əlaqədə olub onun aparıcı və əsas komponentlərini təşkil edir. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, cümlə vurğusu melodiyanın bələdçisi hesab olunur. Belə ki, cümlədə vurğu yerini dəyişərsə nüvə tonunun lokallığı da dəyişir. Misal nümunələrini nəzərdən keçirək:

a) *These 'men are com'peting for' those countries* (Bu adamlar o ölkələr üçün vuruşurlar).

b) *These' men are com`peting for those, countries* (Bu adamlar o ölkələrin adından (bir-birilə) yarışurlar).

a) *'What are you' working, for?* (Hansı mükafat üçün işləyirsən?).

b) *What are, working for?* (Nə üçün işləyirsən? Nəyə görə işləyirsən?).

a) *'Can you spare me á few minutes* (Vaxtınızı bir neçə dəqiqə mənə sərf edə bilərsinizmi?)

b) *'Can you spare me a few minutes? (Mənsiz bir neçə dəqiqə keçinə bilərsinizmi?)* [8, s. 109]

Qeyd edək ki, canlı danışmada sözlər və söz birləşmələri əsasən öz aksent quruluşunu saxlayır. Lakin cümlə səviyyəsində vurğulu sözlər öz vurğusunu itirə bilər, yaxud əksinə vurğusuz sözlər vurğulu ola bilər. Məsələn: *John called Mary a republican, and then she insulted him.* Mənadan asılı olaraq bu cümlə iki aksent-melodik söyləmədə ifadə edilə bilər. S.Şmerlinqə istinad edən T.Nikolayevaya görə, *“Respublikaçı olmaq təhqir etmə hesab edilirsə”*, bu halda tonik vurğu *“him”* sözünün üzərinə düşür, əks mənada vurğu feilin üzərinə düşəcək [165; 175, s. 76].

Eyni bir cümlədə nüvə tonlarının dəyişməsi (sadə, mürəkkəb) də mənə dəyişikliyinə təsir edir. Məsələn, *“He doesn't lend his books to anybody”* cümləsinin sonuncu sözü enən tonla tələffüz edildikdə cümlə *He lends his books to nobody* (*O kitablarını heç kəsə vermir*) mənasını verir. Əgər *“anybody”* sözü enən-qalxan tonla tələffüz edilərsə, bu halda cümlə *“He does lend his books to some people, although not to all”* (*O kitablarını bəzi adamlara verir, hərçənd ki, hamıya yox*) mənasını verəcək.

Oxşar mənə fərqi *“I don't want to read anything”* cümləsinin ikili aksent-melodik strukturunda da müşahidə edilir. Belə ki, alçaqdan enən terminal ton *“anything”* sözünün üzərində işlədilsə, bu halda bu və ya digər səbəbdən həmin şəxs oxumaq istəyindən yaxa qurtarmaq mənasını, *“anything”* sözün enən-qalxan tonla tələffüzü isə həmin şəxsin oxumaqda ehtiyatlı seçimə malik olması mənasını ifadə edir [169, s. 160].

Cümlədə funksional sözlərin cümlə vurğusu daşması, yaxud vurğusuz olması söyləmin ikimənalılığına təsir göstərir. Məsələn, *“He climbed on to the top”* cümləsi iki mənada qavranıla bilər. Bu da *“on”* və *“to”* sözlərinin feil ilə az və ya çox dərəcədə bağlı olmasından asılıdır. Əgər *“on”* sözü vurğulu tələffüz edilərsə, o, *“climbed”* sözü ilə sıx bağlanır bu halda söyləmədə verilən məlumat – *He continued climbing until he reached the top* kimi qavranılır. Əgər *“on”* sözü vurğusuz tələffüz edilərsə, feil ilə *“to”* sözünün bağlılıq dərəcəsi artır və söyləmədə verilən məlumat – *He arrived on the top by climbing* mənasında qavranılır [152, s. 258].

Oxşar mənə fərqi “*He looked after the children*” cümləsində də müşahidə edilir. Əgər “*after*” sözü vurğulu olarsa, bu halda onu feilə sıx bağlayır və onun “*children*” sözü ilə bağlılığı zəifləyir.

Bu mövqedə “*after*” sözü vurğulu olduğundan zərf kimi çıxış edir və feil ilə birlikdə söyləm – *O, uşaqlara qulluq edir, qayğısına qalır* mənasını verir. Əgər “*after*” sözü vurğusuz tələffüz edilərsə, onun “*children*” sözü ilə bağlılığı güclənir. Bu halda “*after*” sözünü kimi çıxış edir və söyləm – *O, uşaqların arxasınca baxdı* mənasını verir.

He ate and drank his fill cümləsində “*his fill*” birləşməsinin iki, yaxud bir tamamlıq funksiyasında çıxış edə bilməsi söyləmin intonasiya qruplarına bölünməsi ilə realizə olunur. Belə ki, “*his fill*” birləşməsi hər iki feilin tamamlığı kimi çıxış edə bilər, o halda ki, cümlə heç bir sintaqmatik bölgü olmadan bir intonasiya qrupunda tələffüz edilsin.

Bununla belə, bu cümləni intonasiya qruplarında da tələffüz etmək olur – rise + rise + fall. Bu halda “*his fill*” birləşməsinin feillərlə əlaqəsi zəifləyir. Bu cümləni iki intonasiya qrupunda tələffüz etdikdə – *he ate | and drank his fill*. Bu aksent-melodik struktur “*his fill*” birləşməsinin birinci feillə əlaqəsi yox olur və bu birləşmə ancaq ikinci feilin tamamlığı olur [152, s. 261].

Digər bir cümlədə “*People talked about it, sadly*” “*sadly*” sözünün feillə bağlılığı səs tonunun enməsi və qalxması ilə siqnal edilir. Əgər cümlənin birinci hissəsi enən tonla, “*sadly*” sözü isə qalxan tonla tələffüz edilərsə, söyləmdə verilən məlumat – *It was sad that people talked about it* mənasında qavranılır. Əgər “*sadly*” sözü əsas cümlə ilə birlikdə və enən tonla tələffüz edilərsə, bu halda söyləmdə verilən məlumat – *they talked about it and they did it in a sad way* mənasında qavranılır və “*sadly*” sözünün feillə sıx bağlı olduğu siqnal edilir [152, s. 262].

a) *People, talked about it, sadly* (sadə cümlə).

It was sad that people talked about it (tabeli mürəkkəb cümlə).

İnsanların onun haqqında söhbət etməsi qəmli idi.

b) *People ‘talked about it, sadly.*

They talked about it and they did it in a sad way (tabesiz mürəkkəb cümlə).

Onlar onun haqqında qəmli halda, vəziyyətdə söhbət edirdilər.

Eyni qrammatik quruluşlu və leksik tərkibli cümlələrdə ikimənalılığın aşkar edilməsində prosodik vasitə kimi pauzanın uzunluq dərəcəsi mühüm rola malikdir. P.Libermana görə, o cümlələr ki, yalnız dərinədəki və üzdəki strukturlarla fərqlənir, onlar cümlə prosodiyası vasitələrlə ayırd edilə bilər. Onun verdiyi nümunələri nəzərdən keçirək.

a) *[I will move] [on Sunday] VS [I will move on] [Sunday].*

b) *[They decorated] [the girl with flowers] VS [They decorated the girl] [with flowers]*

c) *[Vanderburg reports] [open forum] VS [Vanderburg] reports open forum]*

d) *[They kept] [the car in the garage] VS [They kept the car] [in the garage]*

[I fed] [her dog biscuits] VS [I fed her] [dog biscuits] [171, s. 11].

P.Libermanın verdiyi nümunələrinə münasibət bildirən J.Tyler qeyd edir ki, bu nümunələr içərisində “*I fed her dog biscuits*” cümləsində ikimənalıq daha aydın nəzərə çarpanır. O, cümlənin ikimənalılığını həm qrammatik, həm də cümlə prosodiyası baxımından belə şərh verir:

a) *[I fed her] (“her” vasitəsiz tamamlıq) [dog biscuits].*

b) *[I fed] (“her” yiyəlik hal) [her dog biscuits].*

I fed her / dog biscuits VS I fed / her dog biscuits [171, s. 12]

Digər tədqiqatçıların (Price P.J., Ostendorf M., Shuttuck-Hufnagel, Fong C.) 12 və 17 dinləyicinin iştirakı ilə apardıqları auditor təhlildən eyni qrammatik quruluşlu və leksik tərkibli cümlələrin ikimənalılığının qavranılmasında cümlə prosodiyasının sintaksisdə güclü bir amil olduğunu müəyyən etmişlər.

Prosodik baxımdan qarşılaşdırılan cümlələri nəzərdən keçirək:

1. *Mary knows many languages, you know VS Mary knows many languages you know.*

2. *The neighbours who usually read, the Daleys, were amused VS The neighbours who usually read the dailies were amused.*

3. *Mary was amazed and Dewey was angry VS Mary was amazed Ann Dewey was angry.*

4. *Dave will never know why he's engaged, will he* VS *Dave will never know why he's engaged Willy*.

5. *Raoul murdered the man with a gun [Raoul used a gun to murder]* VS *Raoul murdered the man with a gun [the murdered man had a gun]*.

6. *When you learn gradually, you worry more.* VS *When you learn, gradually you worry more.*

7. *Ten men won over their enemies [they won them over].* VS *Ten men won over their enemies [they beat them]* [171, s. 15].

Yuxarıda qarşılaşdırılan cümlələri sintaqmatik və qrammatik baxımdan aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

1. *Mary knows many languages, you know.*

1 (a) *Mary knows | many languages you know* (Parantezalı cümlə, Parentezası olmayan tabeli mürəkkəb cümləyə qarşı qoyulur).

2. *The neighbours | who usually read Daleys | were amazed.*

2 (a) *The neighbours | who usually read dailies | were amazed* (Əlavəsi olan cümlə, Əlavəsi olmayan cümləyə qarşı qoyulur).

3. *Mary was amazed | and Dewey was angry.*

3 (a) *Mary was amazed Ann | Dewey was angry* (Baş cümlələr, tabesizlik bağlayıcısı ilə bağlanmışdır, O, baş və budaq cümləyə qarşı qoyulur).

4. *Dave will never know | why he's engaged | will he?*

4 (a) *Dave will never know | who he's engaged Willy* (Dizcanktiv sual, ismi birləşməyə qarşı qoyulur).

5. *Raoul murdered the man with a gun (Raul qatilə silah işlətdi).*

Raoul | murdered the man with a gun (Qatilin silahı var idi).

6. *When you learn gradually, | you worry more.*

6 (a) *When you learn | gradually you worry more* ("gradually" sözünün birinci və ikinci intonasiya qrupunda işlənməsi).

7. *Ten men won over their enemies (particle).*

7 (a) *Ten men won over their enemies (proposition).*

(Onlar onlara qalib gəldilər, onlar onları döydülər).

Bu tədqiqatçıların gəldiyi nəticə belədir ki, geniş diapazonuna malik olan sintaktik ikimənalılıq prosodik vasitələrlə aradan qaldırıla bilər. Bu da geniş diapazonlu sintaktik strukturların prosodiya ilə əlaqəsini, münasibətini daha yaxşı başa düşülməsinə imkan yaradır.

İngilis dilində intonasiyanın qrammatik funksiyası sadə, sadə geniş və mürəkkəb cümlələrin sintaktik quruluşunun fərqləndirilməsi ilə yanaşı, əsasən yazılı formada olan müxtəlif quruluşlu cümlələrin ikimənalılığına şamil edilir [159, s. 154].

Məsələn:

a) *The farmer was bricking up / the chimney.*

b) *The farmer was bricking / up the chimney.*

c) *There was no love lost / between them.*

d) *There was no love / lost between them.*

Bu cümlə nümunələrinin ikimənalılığı aşağıdakı kimi açıqlanır:

a) *The farmer was closing up the chimney with bricks.*

(Kəndli bacanın ağzını kərpiclə bağlayırdı).

b) *The farmer had something to do with the bricks.*

(Kəndli bacanın yuxarısında kərpiclə nə işə iş görürdü).

c) *They loved each other.*

d) *They hated each other.*

Yaxud:

a) *'Those who 'sold, quickly | ,made a, profit = A profit was made by those who sold quickly.*

(O şəxslər ki, tez satdılar qazanc (mənfəət) əldə etdilər).

b) *Those who, sold | ,quickly ,made a, profit = A profit was quickly made by those who sold.*

(O kəslər ki, satdılar, qazancı (mənfəəti) tez əldə etdilər) [159, s. 154].

İntonasiya “məhdudlaşdırıcı” və “qeyri-məhdudlaşdırıcı” nisbi təyin budaq cümlələrin arasındakı fərqi dəqiqləşdirir və söyləmin ikimənalılığını üzə çıxarır:

1. *The 'students who were, nervous | ,failed (məhdudlaşdırıcı).*

2. *The, students | who were, nervous | ,failed (qeyri-məhdudlaşdırıcı).*

Birinci cümlənin aksent-melodik strukturu, tələbələrin hamısının deyil, yalnız narahatlıq keçirən tələbələrin kəsidiyini ifadə edir.

İkinci cümlənin aksent-melodik strukturu isə bütün tələbələrin əsəbi olduğunu və hamısının imtahandan kəsildiyini ifadə edir.

Yaxud:

1. *The Conservatives who, like the proposal | are, pleased* (məhdudlaşdırıcı).

2. *The Conservatives | who, like the proposal | are, pleased* (qeyri-məhdudlaşdırıcı).

Birinci cümlənin aksent-melodik strukturu bəzi mühafizəkarların təkliflə razılaşdığını, ikinci cümlə isə bütün mühafizəkarların təkliflə razılaşdığını nəzərdə tutur [159, s. 155].

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də sintaktik səviyyədə ikimənalılığın intonasiyanın prosodik komponentləri ilə aşkara çıxarılmasına dair Ə.Dəmirçizadənin, F.H.Zeynalovun və F.Aslanovun maraq doğuran fikirləri vardır. Məsələn:

a) *Xatircəm ol, get, Mirzə, bəlkə Hacı gəldi, buraya başqa adamın gəlməsi qadağandır.*

b) *Xatircəm ol, get, Mirzə, bəlkə Hacı gəldi buraya, başqa adamların gəlməsi qadağandır* [12, s. 169].

Ə.Dəmirçizadənin ikimənalılığa dair verdiyi cümlə nümunələrində eyni bir cümlənin iki deyil, hətta üçmənalılıq özünü göstərir. Onun “*Ana can, niyə belə ağlayırsan?*” və “*Çalış, sən də atan kimi tənbel olma!*” cümlələri üç fərqli söyləmələrdə realizə olunur, aktuallaşır. Məsələn:

a) *Anacan, niyə belə ağlayırsan?*

b) *Anacan, niyə belə? Ağlayırsan?*

c) *Ana! Can! Niyə belə ağlayırsan?*

Yaxud:

Çalış, sən də atan kimi, tənbel olma!

Çalış sən də, atan kimi tənbel olma!

Çalış sən də atan kimi, tənbel olma! [12, s. 169]

F.Aslanov “Müasir alman və Azərbaycan dillərində cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsinin prinsipləri” adlı monoqrafiyasında danışıq aktının üzvlənməsi prinsiplərindən bəhs edərkən apardığı eksperimental-fonetik təhlilin nəticələrinə əsaslanaraq yazır ki, danışıq prosesində sintaqm bölgüsünün dəyişməsi həmin cümlələrin semantik, sintaktik və fonetik strukturunun dəyişməsinə səbəb olur [9, s. 91]. Məsələn:

1. *Qəhrəman / sürücü qocaya yaxınlaşdı //*
2. *Qəhrəman sürücü / qocaya yaxınlaşdı //*
3. *Azər / müəllim məni gördü /*
4. *Azər müəllim / məni gördü //* [9, s. 94].

F.H.Zeynalovun tədqiqatlarında da söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində ikimənalılığa toxunulur və qeyd edilir ki, Azərbaycan dilində sifət+isim+isim, yaxud sifət+sifət+isim birləşmələri ikili mənə çalarları ilə səciyyəvidir. Bu da yalnız vurğunun dərəcələri vasitəsilə ifadə edilir, qavranılıb anlaşılır. Məsələn:

- a) *Geniş küçə səkisi* – küçə səkisinin geniş olması mənasında.
- b) *Geniş küçə səkisi* – küçənin geniş olması mənasında.

Yaxud:

- a) *İri nar dənəsi* – nar dənəsinin iri olması mənasında.
- b) *İri nar dənəsi* – iri narın dənəsi mənasında [8, s. 68].

“*Q`ara saçlı` qızı çağırın` gəlsin`*” cümləsi üç sözlərdə realizə olunduğu qeyd edilir.

Q`ara, / saçlı qız, ı çağırın gəlsin`in (xitab).

Qarə saçlı qız, ı / çağırın gəlsin.

Qarə saçlı qızı / çağırın gəlsin`n [8, s. 72].

Yuxarıda aparılan təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, intonasiyanın qrammatik funksiyası yalnız sintaktik vahidlər arasında əlaqə yaratmaqla və cümlələrin kommunikativ və quruluşca növlərinin müəyyənləşdirməklə yanaşı o, cümlənin sintaktik quruluşunda implisit formada və potensiyada mövcud olan ikili mənaların prosodik elementlər vasitəsilə aşkara çıxarılmasında mühüm semantik funksiya daşıyır.

Qeyd edək ki, insan bioloji, sosial və psixoloji varlıq olduğundan o, emosiyalardan xali deyildir. İnsanın emosiyası anadangəlmədir, məntiqi isə sonradan qazanılır. Əgər bu iki mahiyyət birləşsə müvəffəqiyyətlə nəticələnən iş prosesi və uğurlu diskurs, söhbət yaranar. Bununla yanaşı, emosiyanın danışq tonu vasitəsilə tərbiyə olunması tərbiyənin əsas sahəsini təşkil edir. Belə ki, söz, cümlə deyiliş tonundan asılı olaraq öz mənasını nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişir. D.Counz aşkar etmişdir ki, hətta sadə bir sözü, Məsələn, “yes” sözünü müxtəlif tonlarla ifadə etdikdə o, müxtəlif mənalar ifadə edə bilir. Məsələn, “yes” sözü alçalan enən, yüksəkdən enən, alçaqdan qalxan və enən-qalxan tonla ifadə edildikdə müxtəlif münasibət mənaları ifadə edir. Məsələn:

‘Yes = That’s so; Yes = of course it is so; ,Yes = Is it really so; ,Yes = That may be so [133, s.277].

“*All, right*” ifadəsi alçaqdan qalxan tonla ifadə edildikdə “razılıq”, enən tonla vəd vermə, yaxud təzyiqlə razılaşıma, enən-qalxan tonla hədələmə mənasını verir.

Bu baxımdan dil ünsiyyətində əsas aparıcı vasitə intonasiyadır. Nitqin mənasını təşkil edən, güclənirən, hətta onu alt-üst edən intonasiya, intuitiv qəbul olunaraq müəyyən informasiya daşıyır. Təcrübi yolla aşkar olunmuşdur ki, müəyyən intonasiya ilə ifadə edilmiş sözləmi 100 nəfərdən 58-i şübhə əlaməti kimi, 42 nəfəri isə kinayə kimi başa düşmüşdür. Həmin sözləm köks ötürülərək ifadə olunduqda isə onu kədər əlaməti kimi başa düşmüşlər [34, s.25].

Məşhur ingilis yazıçısı Bernard Şounun fikrincə, “bəli” deməyin 50, “yox” deməyin 500 üsulu vardır. N.İ.Jinkin eksperiment üsulu ilə “Bunun qiyməti necədir?” cümləsini müxtəlif situasiyalarda altı diktorun ifadəsində oxumuş və hər dəfə də eyni bir cümlənin “ucuzdur”, “bahadır” mənasında səsləndiyini müşahidə etmişdir [8, s. 7].

Danışq aktının üzvlənməsi sintaktik-semantik amillərlə bağlı olsa da, onların məzmununun tənzim edilməsi prosodik ünsürlər zəminində reallaşır və kommunikativ xarakter alır.

Qeyd edildiyi kimi, insan sosial və psixoloji bir varlıq kimi anadangəlmə emosiyalara malik olduğundan hamı üçün ümumi olan müəyyən emosiya və münasibətlər toplusuna malikdir və bu emosiya və münasibətlər danışq aktında,

müxtəlif situativ məqamlarında intonasiyanın prosodik ünsürləri vasitəsilə dinləyicilərə ötürülür. Bu baxımdan həm hərfi, həm də məcazi mənada demək olar ki, insanın danışığ aktında müxtəlif tonların, diapazon dəyişmələrinin tonal səviyyələrinin təzahürünə və s. insanın bütün emosiyaları imkan verir. İntonasiya yalnız müəyyən sintaktik-semantik məzmun daşıyıcısı kimi çıxış etmir, o, həm də ton, şkala, diapazon, ton səviyyələri vasitəsilə dinləyiciyə müəyyən müsbət və mənfi emosiyalar oyadır, ətrafdakı əşya və hadisələrə, o cümlədən insanlara qarşı müəyyən münasibətlər formalaşdırır. Odur ki, insanlar bu və ya digər əşya və hadisə haqqında, daha doğrusu, diskursun topikindən danışarkən, yaxud nəyi isə təsdiq və inkar edərkən fikrin predmetinə nə isə əlavə edir. Bu edilən əlavə danışanın niyyəti, arzusu, çağırışı, rəğbəti, sevinci, qəmi, kədəri, təəccübü, marağı, razılığı, narazılığı, əminliyi, təkidini, qəzəbi, qəm-qüssəsi, yalvarışı, təsirlənməsi, laqeydliyi, soyuqluğu, məzəmməti və s. emosional mənə münasibətlərindən ibarətdir [34, s. 25]. Bu baxımdan intonasiyanın prosodik komponentləri öz ifadəlik və mənavericilik xüsusiyyətlərinə, nitq parçalarının intellektual ifadə roluna görə informativ kommunikativ vasitələrdəndir. İntonasiya dedikdə, təkcə verilən xəbərin, məlumatın özü yox, həm də xəbər onun istehlakçısı arasında nisbət nəzərdə tutulur. İnformasiya anlaşılmiş qavrayışdır. Bu baxımdan informasiyanın anlaşılmasında intonasiyanın rolu böyükdür. Belə ki, danışığın ritmik-melodik axınından, səsin tonu və istiqamətindən, diapazon genişliyindən, daralmasından, tonun səviyyələrindən və s. adamların müsahibinə və ətraf aləmə münasibətini, habelə psixoloji durumunu müəyyən etmək olar.

Ünsiyyət insan fəaliyyətinin bir növüdür və o, müəyyən motivin meydana gəlməsi ilə yaranır. Belə ki, birisinə bu və ya digər hadisə haqqında məlumat vermək, digərindən məlumat almaq, başqasına bir işə təhrik etmək və s. hər hansı motivin başlanğıcı ola bilər. Dil daşıyıcılarının bir-birini başa düşməsi üçün eyni linqvistik bazaya, o cümlədən ümumi məfhum, mənə, anlam toplusuna və onları ifadə edən söz, söz birləşmələrinə və s. malik olduğu kimi, intonasiya konturları ehtiyatına da malik olması əsas şərtidir.

Qeyd edək ki, dilləri bir-birindən fərqləndirən əlamətlərdən biri də onların ritmik-melodik və intonasiya xüsusiyyətləridir. Belə ki, bir dildə xahiş ifadə edən

intonasiya modeli, digər dil üçün səciyyəvi deyildir. İngilis dilində xahiş çaları ifadə etmək üçün alçaqdan qalxan ton işləndiyi halda, Azərbaycan dilində xahiş çaları enən tonla ifadə edilir.

İngilis dilində daha çox işlənən enən-qalxan ton rus dilində mövcud deyildir [161]. Bununla yanaşı, dillərin intonasiya konturlarında səs diapazonu, tonal səviyyələr, şkalalar, tonların düşmə, qalxma səviyyələri, ritm tipləri və s. baxımından fərqlər vardır. Bütün bunlar da dillərin ritmik-melodik strukturuna, tələffüz ahənginə, danışmaq ritminə, müxtəlif emosional-modal münasibətlərin ifadə edilməsinə təsir göstərir. Məsələn, eyni bir dilin variantı olan, ingilis dilinin Amerika variantında fonemlərlə yanaşı vurğu, ritm, tonların işlədilməsi baxımından fərqlər vardır [134, s. 596].

Qeyd edək ki, tonlarla yanaşı, intonasiyanın digər struktur elementlərinin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Məsələn, müxtəlif səviyyələrdən enən tonlar ümumi planda qətilik, bitkinlik, müəyyənlik ifadə edərsə, müxtəlif səviyyəli və istiqamətli şkalalarla işləndikdə müxtəlif çalarlı emosional-modal, yaxud münasibət mənaları ifadə edir. Odur ki, ingilis dilində müxtəlif növ taktönü elementlər, şkalalar, səs diapazonları, tonal səviyyələr ayrılıqda deyil, nüvə və digər prosodik ünsürlərlə birlikdə kompleks şəkildə fərqləndirici funksiya yerinə yetirir. Məsələn, eyni bir cümlə enən tonla və pilləli və skandent tipli şkala ilə ifadə edildikdə münasibət mənası da müxtəlif olur.

a. *What a remarkable pretty little house!* (pilləli).

b. *What a remakable pretty little house!* (skandent).

Birinci (a) söyləmin aksent-melodik tərtibatı müsbət mənada, dostcasına heyranlıq ifadə edərsə, ikinci (b) söyləmdə təəccüb, hətta himayəcilik mənası ifadə edilir. Birinci söyləmə ev sahibi cavabında deyə bilərdi: *"I am so glad you admire it"* və ondan razı olardı. İkinci (b) söyləmdə ev sahibi mütləq *"Well, you don't expect me to live in a pig-sty"* fikirləşə bilərdi.

Alçaq və yüksək taktönü elementlərin də qarşılaşdırılması münasibət baxımından fərqləndirici əlamət kəsb edir.

a. *When is he coming? – T, omorrow?* (suala cavab).

b. *He is coming tomorrow – To 'morrow?* (təəccüb, heyrət) [173, s. 313].

Eyni suala müxtəlif tonlardan və eyni şkaladan ibarət olan söyləm də müxtəlif mənalar ifadə edir. Məsələn:

a. *Have you seen the artist?*

b. *'Not, once* (= *never, not a single time* – heç vaxt, heç bir dəfə də).

c. *'Not, once* (= *many times* – dəfələrlə görmüşəm).

İngilis dilində nüvə tonları müxtəlif şkalalarla işləndikdə münasibət mənaları da müxtəlif olur. Məsələn, yüksəkdən enən ton pilləli enən istiqamətli şkala ilə nəqli cümlələrdə işləndikdə şəxsi maraq, etiraz ifadə etməyən, səmimi səslənən mənalar ifadə edirsə, qalxan şkala ilə ifadə edildikdə kəskin etiraz ifadə edir; sual cümlələrində pilləli şkala güclü maraq, işgüzar söyləm kimi səslənsə, qalxan şkala ilə işləndikdə neqativ münasibət ifadə edir. Başqa sözlə, ingilis dilində nüvə tonları şkalasız işləndikdə tonların özünəxas olan fərdi xüsusiyyətli funksiyaları əsasən ön plana keçir (bitkinlik, müəyyənlik, qətilik, qeyri-qətilik, natamamlıq, tərəddüdd, implikasiya, qarşılaşdırma və s.).

Lakin nüvə tonları müxtəlif istiqamətli şkalalarla, diapazonla, tonal səviyyəyə malik şkalalarla işləndikdə emosional-modal, yaxud münasibət funksiyası daha qabarıq nəzərə çarpır. Məsələn, alçaqdan enən ton pilləli, yaxud yüksək səviyyəli şkala ilə işləndikdə söyləm qəti, tutarlı, ciddi, inamlı, kəskin səslənir. Lakin alçaqdan enən ton alçaq səviyyəli şkala ilə işləndikdə soyuqluq, laqeydlilik, süstlük münasibətləri ifadə edir.

İndi isə bəzi diskurs nümunələrini nəzərdən keçirək:

A: How is your father getting on?

B: He has been off the work for a fortnight.

A: What's the matter with him?

B: He has gone down with a bad cold and I am terribly anxious about my father.

A: 'Don't worry. Everything will be all right. 'Don't worry. 'Everything will be all right.

Burada A-ın birinci söyləmdə ifadə etdiyi münasibətdə, yəni (High Fall+Low-Rise) friendly, reassuring (dostcasına, əminedicisi) münasibət ifadə edildirsə, ikinci söyləmdə ifadə etdiyi münasibət təsəlliverici (soothang) münasibəti ifadə edir.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilində köməkçi və modal feillərlə və enən istiqamətli şkala ilə formalaşan ümumi sual cümlələri maraq ifadə etdiyindən bir qayda olaraq alçaqdan qalxan tonla ifadə edilir. Lakin aşağıda verilən diskurs nümunəsinin infonativ təhlili göstərir ki, danışanın niyyətindən və kontekstdən asılı olaraq ümumi sual cümlələri enən tonla da tələffüz olunur və bu zaman sözlərdə ifadə olunan münasibət mənası da dəyişir. Belə ki, birinci cümlə enən tonla ifadə edildiyindən burada maraq deyil, şübhə ifadə edən və sual müzakirə olunmaq üçün ortalığa atılır:

- Ex'cuse me? | 'can you 'tell me the way to Tru'falgar `square?
- `Certainly | 'Go down ,Regent street | into picadilly ,circus | and then go 'down the | ,taymarket |,
- 'Thank you very, much. | 'Is it very ,far?
- 'Oh, `no. It will take you 'ten `minutes or a 'quarter of an, hour.

İngilis dilində əmr cümləsi müxtəlif şkala və tonlarla ifadə edildikdə çoxlu sayda münasibət mənaları, o cümlədən əmr, xahiş, xəbərdarlıq və s. ifadə edir. Lakin əmr cümlələrində tonun səviyyəsinin (alçaqdan qalxan, yüksək səviyyədə qalxan və s.) dəyişməsi ilə sözlərin münasibət mənə və xarakter cəhətdən dəyişməsinə səbəb olur. Belə ki, əmr cümləsi alçaq səviyəli qalxan şkala və yüksək səviyyəli qalxan tonla ifadə edildikdə sözlər rəsmi xarakterli məzmun alır. Məsələn:

↗ This 'way for the 'Dover 'boat || Have your passports ready, please? || Pass up gangway. || First 'class on the 'right, | 'second 'class on the, left ||.

Bu intonasiya modeli mənaca qeyri-bitkin intonasiya qruplarında işlənərək danışığ nitqində müsahibinin bu və digər fakta xüsusi olaraq diqqətini cəlb etmək məqsədini güdür. Məsələn:

- 'Do you 'travel ,much?
- 'Not more than I can 'help by ,sea || I have↘crossed the 'channel once be'fore | but, frankly, | I' didn't ,enjoy it
- Why don't you fly accross?
- I think I shall 'one of these' days. | It c'ouldn't 'possibly be ,worse | than a ↗ 'really bad ,sea crossing | ,and | it's 'very much ,quicker ,anyhow ||

Qeyd edildiyi kimi, intonasiyanın emosional-modal, yaxud münasibət funksiyası üç tip suprasegmental dəyişmələri özündə ehtiva edir: 1) intonasiyanın struktur elementlərinin ardıcılığını; 2) intonasiyanın prosodik komponentlərini; 3) paralingvistik xüsusiyyətləri. İntonasiyanın struktur elementləri (taktönü, şkala, nüvə və taktardı) sintaqmatik xarakterli olub, düzxətli ardıcılıqla biri digərini izləyir. Bununla belə, bu elementlərin ünsiyyət prosesində iştirakı nisbidir, yəni bir sözləmə daxilində onların hamısının iştirak etməsi müəyyən kontekstdən, situasiyadan asılı olur. Lakin şkalanın, əsasən nüvənin isə iştirakı vacibdir. İntonasiyanın bu iki elementi diskursun intonativ modelinin reallaşmasında aktiv faktorlar kimi çıxış edir.

İntonasiyanın prosodik komponentləri daim olaraq danışq aktında müşahidə edilir. Prosodik komponentlər şkalanın genişlənməsini, daralmasını, səsin ucılığına danışqın sürətini, səs tembrini və səs registrinin müxtəlif səviyyələrini, o cümlədən səs diapazonunun yüksək, orta və aşağı səviyyələrini ehtiva edir. Paralingvistik, yaxud bədən dili, əl-qol hərəkətləri, sifətin ifadəliyi nitqin bir komponenti kimi intonasiyanın komponenti hesab edilir [159, s. 150].

Şifahi, yəni canlı ünsiyyətdə intonasiyanın prosodik komponentləri ilə reallaşan emosional-modal, yaxud münasibət mənaları (ciddi, tutarlı, inamlı, ürəkli, dostcasına, təsirlənmə, canlı, qətiyyətli, laqeyidcəsinə və s.) yazılı mətnədə sözlərlə ifadə olunur. Məsələn: ...*said the man firmly; said Bradshaw impressively; said the fortune-teller gravely; she said grimely, – asked Bradshaw blankly; answered the other bruskly; replied the boy heartly; he replied evenly; inquired Rita sweetly; She added modestly* və s.

Yazılı nitqdə sintaktik səviyyədə sözlərlə ifadə edilən münasibətlər danışq aktında intonasiyanın prosodik komponentlərinin müxtəlif kombinasiyalarından formalaşan intonasiya modelləri ilə ifadə edilir. Məsələn, “*said the man firmly*” parantezalı cümlədə işlənən “*firmly*” leksik vahidinin ifadə etdiyi möhkəmcə, qətiyyətlə, tutarlı kimi münasibət mənaları danışq aktında intonasiya modeli ilə ifadə edilir. Belə ki, eyni bir cümlə danışq aktında müxtəlif sözləmələrlə ifadə edilə bilər. Məsələn:

A. *Do you think he will be away more than a fortnight?*

B. *He will be back in about a week.*

Burada B-ın cavabı “High Stepping Head + Mid Fall) yüksək şkala + orta diapazonlu enən tonla tələffüz edildikdə, nəqli cümlədə söyləm tutarlı, qətiyyətli münasibət ifadə edəcək, lakin həmin cümlə (Low Level Head + Low Narrow Fall) alcaq səviyyəli şkala və dar diapazonlu enən tonla tələffüz edildikdə söyləm laqeyd, soyuq münasibət ifadə edəcək.

A-ın sualına verilən cavabı (söyləmi) qrafik formada aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

a. *He will be back in about a week* (tutarlı, qətiyyətli).

b. *He will be back in about a week* (laqeyd, soyuq).

(Burada “back” sözünün üzərindəki ox (→) işarəsi şkalanın yüksək və alcaq səviyyəli olduğunu göstərir).

İngilis dilində müxtəlif kontekst və situasiyalarında daha tez-tez işlənən intonasiya modellərinin inventarı əvvəldə verilmişdir (bax: s. 91-92):

Mətn-diskurs münasibətlərinin öyrənilməsi intonasiyanın yeni, o cümlədən diskurs, aksentual, psixoloji, indeksal təkrar funksiyalarının təzahürünə çıxış vermişdir. İntonasiyanın diskurs və aksentual funksiyaları əsasən ayrılıqda götürülmüş cümlədən fərqli olaraq, bir neçə cümlənin əlaqəli birliyindən ibarət olan konkret daxilində təhlil edilib öyrənilir. Məsələn:

A. *‘Have got’ free time this morning?*

B. *I might have later on if that ‘meeting’s off.*

Verilən cümlələrin hər biri ayrılıqda qrammatik və leksik məzmununa görə təhlil edilə bilər. Bununla yanaşı, bu cümlələr geniş kontekstdə iki dil daşıyıcısının danışıq aktında müəyyən söhbətin bir hissəsini təşkil edir. Belə ki, cümlələr adətən müəyyən kontekstdə başqa cümlələr arasında, yəni kontekstə uyğun formalaşır. Məsələn: “*Where is Tom?*” cümləsi *He is in the house. He is at the office. He is at home* kimi cümlələrin işlənməsi üçü kontekstdir.

A. *‘Where is Tom?’*

B. *He is at the office.*

Bu dialoqlu cümlədə A, B üçün kontekstdir. A-nın sualına cavabdır. Digər tərəfdən, B-nin cavabında “office” sözü yeni məlumatdır.

Digər bir nümunədə “Tom” sözü, yeni məlumat daşıyıcısı kimi çıxış edir.

A. *Who has broken the window?*

B. *Tom has.*

İntonasiyanın diskurs və aksentual funksiyaları danışığ aktında bir-birini müşayiət edir. Aksentual funksiya diskursun köhnə informasiyasını təmsiledici kimi çıxış edirsə diskurs funksiyası yeni informasiyanı qeyd edir. Köhnə informasiya qalxan, enən-qalxan tonlarla realizə edilirsə, yeni informasiya əsasən enən tonlarla realizə olunur. Deyilənləri bir diskurs nümunələrində nəzərdən keçirək. Bir fermer bir oğlana rast gəlir və ondan soruşur:

F: *Do you want a job?*

B: *Yes, I do.*

F: *Can you give me a good character then?*

B: *Yes, I can give you a good character. It is from Mr. Muggs. My last job was with him.*

F: *Well, go and ask Mr. Muggs to come here and speak to me, please, wait here.*

B: *Five minutes passed, ten minutes. Mr. Muggs did not come. Later in the afternoon His farmer saw the boy again.*

F: *Mr. Muggs did not come to me with your character.*

B: *No, sir. I didn't ask him to come.*

F: *Why not?*

B: *Well, I told him who waited.*

- *Well, he told me your character.*

Şəxslərarası bu diskurs nümunələrində alçaqdan qalxan tonlar köhnə, alçaqdan enən tonlar və yüksəkdən enən tonlarla yeni informasiyanın daşıyıcısı, statik tonlar isə aksentual funksiyanın təmsilçisi kimi çıxış etdiyini demək olar.

Digər bir diskurs parçasını nəzərdən keçirək:

- *How long have you been in London? (təkrarlanan sual).*

- *Oh, only a few days and I am sorry to say we have to return tomorrow week ||*

- Is this your first visit?

- It's my, `wife's, first, visit | but I have been, here | 'several times be`fore || I, have to 'come, over at, least | 'once a, year | on `business | and I 'feel 'quite at, home in, London||.

Bu diskurs parçasında da enən tonlar yeni informasiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edir.

İntonasiyanın diskurs funksiyasına iki yanaşma vardır. Onlardan biri P.Rouçun, digəri isə C.Velzin yanaşmasıdır. P.Rouça görə, danışq aktına geniş prizmadan yanaşdıqda intonasiya hansı informasiyanın "yeni" və hansının artıq məlum (köhnə) informasiya olduğunu dinləyiciyə siqnal edir. Köhnə və yeni informasiyalar prosodik qarşılaşdırmalar kontrastiv vurğu və tonlar vasitəsilə realizə olunur [159, s. 146].

C.Velzə görə, intonasiyanın diskurs funksiyası şifahi diskursda kloz və cümlələrin ardıcılığının necə əlaqələnməsini, qarşılaşdırılması, yaxud uzlaşmasını siqnal edir. İntonasiya şifahi diskursda, yazılı mətnədə olduğu kimi, cümlələri və abzasların səddinin bölgüsünə xidmət edir. Digər tərəfdən, C.Velz şifahi diskursda köhnə və yeni informasiyaların realizə edilməsini intonasiyanın aksentual funksiyasına şamil edir [178, s. 11].

P.Rouç intonasiyanın aksentual funksiyasını diskursda leksik vahidlərin qabarıqlığına, yəni onların perseptiv baxımdan daha yaxşı qavranılmasına şamil edir [159, s. 146]. İntonasiyanın diskurs funksiyasına ikili yanaşmada biz P.Rouçun yanaşmasına üstünlük veririk. Fikrimizcə, C.Velzin yanaşması daha çox qrammatik funksiyaya meyllidir. Belə ki, o, intonasiyanın qrammatik funksiyanı bəhs edərkən o yazır ki, intonasiya, yazıda durğu işarələri kimi danışqda qrammatik strukturları tanımaqda bizə kömək edir. Biz intonasiyanı qrammatik vahidlərin, o cümlədən kloz və cümlələrin başlanğıcını və sonunu qeyd etmək üçün işlədirik [178, s. 11-12].

İntonasiyanın diskursa münasibətinin iki əsas aspekti vardır. Onlardan biri dinləyicinin diqqətini diskursun məlumat, xəbər aspektinə yönəltmək; ikinci aspekt isə söhbət davranışını tənzimləmə, nizama salınmasıdır.

İntonasiyanın diskursa münasibətinin birinci aspekti söhbət zamanı tonik vurğunun (nüvə vurğusunun) verilən kontekstə müvafiq lazımi sözlərdə işlədilməsini nəzərdə tutur. İngilis dilində əksər hallarda tonik vurğu cümlənin (söyləmin) sonuncu leksik məna daşıyan sözün üzərində olur. Məsələn:

The plane was approaching the runway at high speed.

Lakin bəzən tonik vurğu informasiyanın məzmununa müvafiq olaraq dəyişə bilər.

A. *What did John say to you?*

B. *He was 'talking to, Mary | 'not to 'me.*

Suala verilən cavabda (*the was talking*) məlum olan (köhnə) (*not to me*) isə yeni intonasiyasını təqdim edir. Belə ki, “*me*” əvəzliyi adətən vurğusuz olur, ancaq kontekstin tələbinə görə əvəzlik tonik vurğu qəbul edir.

Tonik vurğunun kontekstə uyğun yerinin dəyişməsi ilə yanaşı, tonlar vasitəsi ilə də yeni informasiyanın ötürülür. Bu baxımdan D.Brazil və K.Güссенhoven enən tonu “elan edən” (*proclaiming tone*) enən-qalxan tonu isə “istinad edən” (*referring tone*) adlandırır [178, s. 87].

a. *'Mary, Brown is | a, teacher ||*

b. *'Mary, Brown is a teacher ||*

Birinci (a.) cümlədə biz dinləyiciyə məlum olan məlumata (*Mary Brown*) istinad edərək, onu enən-qalxan tonla tələffüz edirik. Onun barəsində yeni məlumat – onun müəllim olmasını isə enən tonla deyirik.

İkinci (b.) cümlədə isə danışan dinləyiciyə məlum olan mövzunu – müəllimləri müzakirə edərkən onu enən-qalxan tonla tələffüz edir, bu mövzu haqqında yeni faktı (*Mary Brown*) isə enən tonla dinləyiciyə çatdırır [178, s.87].

İngilis dilində enən-qalxan ton əsasən məlum olanı (köhnə), enən ton isə yeni informasiyanın daşıyıcı kimi çıxış edir. Məsələn:

'Since the, last time we met / 'when we' had that' huge, dinner / I have, been on a, diet.

Birinci və ikinci intonasiya qruplarında enən-qalxan tonlar verilən informasiyalar dinləyici üçün az və ya çox dərəcədə məlumdur, lakin üçüncü intonasiya qrupunda enən tonun işlədilməsi məlumatın yeni olduğunu siqnal verir.

Qeyd edək ki, pilləvari enən şkalada bəzən səs tonunun ardıcılığı pozulur, şkalanın yuxarı istiqamətdə sınıması dinləyicinin diqqətini cəlb edir. Səs tonunun qəflətən qalması dinləyici üçün yeni məlumatın ötürülməsinin daşıyıcısı kimi qavranıla bilər. Məsələn:

I 'say, Peter / 'If you 'treat them like, that / they'll réfuse to have[▲]anything | more to ,do with you.

Dinləyicinin diqqətini nəzərdə saxlamağın digər vasitələrə səs diapazonunun aşağı hissəsində maneə etmək; danışq tempinin sürətlənməsi; şkalanın daralması; ucalığın zəifləməsi, qalxan tonların yerinə enən tonların işlədilməsi aid edilir. Məsələn:

a. As I expected you've, heard / thee are ónly admítting ,emergency cases//.

b. The' Japan, eese / for, some ,reason or 'other / drive on the, left / like, us //
[159, s. 158].

Birinci (a) intonasiya qrupu tabeli budaq cümlə olduğundan qalxan tonla ifadə edilməli olduğu halda düşən tonla ifadə edilir, ikinci cümlənin (b) ikinci intonasiya qrupu diapazonun aşağı səviyyəsində və sonrakı intonasiya qrupları da alçaqdan düşən tonla ifadə edilir. Bütün bu prosodik dəyişmələr dinləyicinin diqqətini nəzarətdə saxlamağa şərait yaradır.

Diskurs zamanı söhbət davranışının tənzimlənməsində, nizamlanmasında, intonasiyanın roluna gəlincə, qeyd edilir ki, söhbət əsnasında intonasiya vasitəsilə danışanlar bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir.

Məsələn, həkimlə xəstə, müəllimlə tələbə arasında, habelə məhkəmə diskursunda olan söhbətləri asan tanımaq, müəyyən etmək olar.

Bu qəbildən olan diskursda intonasiyanın rolunu digərlərinə nisbətən müqayisəli dərəcədə müəyyənləşdirmək olur. Belə ki, orada hər bir danışan danışq aktında nə isə edir; ya soruşur, çağırış edir, məsləhət verir, ruhlandırır, nəisə bəyənir, nəyəsə ehtiraz edir və s. bütün bu hərəkətlərin ifadəsi enən, qalxan, enən-qalxan tonlarla, ayrıcı sual (disjantiv) intonasiyası ilə realizə olunur. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, diskursun da müəyyən strukturu vardır: 1) söhbətin başlanğıcı; 2) söhbətin gedişi; 3) söhbətin bağlanması.

Qeyd edək ki, diskurs strukturunun hər üç elementinin həyata keçirilməsində intonasiyanın prosodik komponentləri müxtəlif kombinasiyalarda çıxış edərək söhbət davranışını tənzimləyir.

İntonasiyanın aksentual funksiyasına gəlincə, linqvistik mənbələrdə qeyd edilir ki, söz vurğusu intonasiya baxımından müstəqildir, lakin tonik vurğunun yeni intonasiyanın aksentual funksiyasını özündə ehtiva edir. Başqa sözlə, tonik hecanın yeri müəyyən linqvistik əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilində tonik hecanın ən ümumi yeri sonuncu leksik-semantik vahidi üzərində olur. Bununla belə, qarşılaşdırma məqsədi ilə cümlədə hər hansı bir söz tonik vurğunun daşıyıcısı kimi çıxış edə bilər [159, s. 153]. Bu baxımdan çox tez-tez vurğulanır ki, tonik vurğulu heca informasiyanın mərkəzini (fokusunu) göstərir.

Qeyd edək ki, danışq aktında qarşılaşdırma (kontrastivlik) tonik vurğunun yerinin sonuncu vurğulu hecadan digər sözlərin üzərinə keçməsi ilə realizə olunur.

- a. *'John 'likes `fish (he dislikes meat).*
- b. *'John `likes fish (he dislikes meat or poultry).*
- c. *`John likes fish (not Tom but John).*

İngilis dilində qarşılaşdırma və emfatiklik cümlə vurğusunu və tonun birgə hərəkəti ilə həyata keçirilir. Məsələn:

- A. *'May I 'do it to, day?*
- B. *You may do it to `morrow (means not to day).*

İkinci söyləmədə “tomorrow” sözünün yüksəkdən enən-qalxan tonla ifadə edilməsi, “tomorrow” sözünün “today” ilə qarşılaşdırılmasını nəzərdə tutur.

- A. *'How 'many' letters have you réceived this `month?*
- B. *We have réceived a `few letters.*

B-nin cavabında vurğu və tonun ikinci sözün üzərinə keçməsi müəyyən qarşılaşdırmanı nəzərdə tutur: “*But we expected many letters*” fikrini ifadə edir.

İngilis dilində enən-qalxan tonun bölünməsi də müəyyən məna nüanslarının daşıyıcısı kimi çıxış edir. Məsələn:

1. *I have `seen, him.*
2. *I have `seen him.*

Birinci (1) cümlədə tonun bölünməsi müəyyən bir söhbətdə bir kəsin adını çəkilməsini, yaxud eşidilməsini nəzərdə tutur.

A. *'John 'Cleese is a' very 'funny' actor.*

B. *'Oh, 'yes. I have 'seen, him (I have only seen him).*

İkinci (2) cümlədə enən-qalxan tonun bir heca daxilində tələffüz edilməsi (yəni bölünməsi) onu nəzərdə tutur ki, danışan şəxs tanıdığı bir adamı görüb, lakin ona nə isə deyəcəyinə imkan olmayıb. Məsələn:

A. *'Have you 'seen my' father yet?*

B. *I have 'seen him, but I haven't time to, talk to him [159, s. 141].*

Cümlə vurğusu ilə yüksəkdən qalxan tonun birgə hərəkəti ilə formalaşan qarşılaşdırma ümumi sual cümlələrində də müşahidə edilir. Məsələn:

'Have you 'read that 'book? (kitab jurnalla qarşılaşdırılır).

'Have you 'read 'that book? (digər kitablarla qarşılaşdırılır).

'Have you read that book? (oxumaq nəzərdə keçirməklə qarşılaşdırılır).

'Have you 'read that book? (şəxslər qarşılaşdırılır).

'Have you read that book? (şübhə nəzərdə tutulur) [137, s. 41-42].

Bəzən elə hallara rast gəlmək olur ki, cümlədə tonik vurğunun sondan əvvələ keçməsi qarşılaşdırma deyil, söyləmin ikimənəlilikinə səbəb olur. Məsələn:

I have 'plans to, leave (Mənim getmək planlarım var).

I have, plans to, leave (Mənim qoyub gedəsi planlarım, diaqramlarım, şəkillərim var) [159, s. 154].

A. *'Have you any plans to leave this summer?*

B. *Yes, I have 'plans to, leave.*

Yaxud:

A. *'What is 'that in your, hand?*

B. *I have, plans to leave.*

Araşdırmalar göstərir ki, tonik vurğunun yerinin dəyişməsi, yəni sonuncu vurğulu sözdən (hecadan) əvvəlinci sözlərin üzərinə keçməsi və cümlədə adətən vurğusuz olan şəxs, yiyəlik əvəzlilərin və ya köməkçi nitq hissələrinin üzərinə

keçməsi yeni informasiyanın daşıyıcısını təmsil edən diskurs funksiyasında çıxış etdiyini demək olar. Deyilənlərlə əlaqədar bir diskurs nümunəsini nəzərdən keçirək:

Higgins: 'What the' devil have I 'done with my' slippers?

Liza: 'There are your ,slippers and' there. Take your 'slippers. | And 'may you never have a | 'days ,luck with them||

H: 'Wthat on 'earth | - 'what's the 'matter? Get 'up 'anything ,wrong?||

L: 'Nothing ,wrong | with ,you | I have 'won your 'bet for you | haven't I? 'That's 'enough for you | I 'don't matter I suppose ||

H: 'You ,won my ,bet | 'you! | Présumptuous 'insect | 'I ,won it | 'what did you' throw those' slippers at me for ||

L: Bécause I' wanted to 'smash your 'face. I'd like to kill you | ,you ,selfish brute ||

H: ,The 'creature is 'nervous 'after ,all||

L: 'M... ,M...

H: 'Ah! 'Would you? 'Claws 'in 'you 'cat | 'How 'dare you 'show your 'temper to' me? 'Sit 'down. And be 'quiet ||

Şəxslərərası bu diskurs nümunəsində yüksəkdən enən tonların sonuncu vurğulu hecadan (sözdən) əvvəlki sözlərin üzərinə keçməsi, şəxs əvəzliliklərin statik və kinetik tonlarla realizə olunması yeni informasiyanın daşıyıcıları kimi, yəni intonasiyanın diskurs funksiyasında çıxış etdiyini demək olar.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində cümlə vurğusu danışiq aktının çoxcəhətli bir prosodik hadisəsidir. Belə ki, intonasiyanın digər komponentlərinin, xüsusi ilə melodiyanın cümlə vurğusu ilə sıx əlaqəsi vardır. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, səs tonunun, melodiyanın və vurğunun sıx əlaqəsindən bəhs edən A.Hill öz əsərini "Vurğu və intonasiya daban-dabana" adlandırır [8, s. 134]. Cümlə vurğusu ilə tonların (statik, kinetik) sıx əlaqəsinin nəticəsidir ki, praktik məqsəd baxımından tədrisdə "vurğu-ton" sistemindən istifadə edilir [137].

Cümlə vurğusu danışiq (nitq) ritmi ilə sıx bağlıdır. İngilis dili vurğulu ritm tipinə malik olduğundan bu dildə ritm başlıca olaraq cümlə vurğusu ilə həyata keçirilir, reallaşır və kommunikativ xarakter alır.

Cümlə vurğusu intonasiyanın temporal (uzunluq, temp, fasilə/pauza) komponentləri ilə də sıx bağlıdır. Belə ki, nitqin aramla, yaxud iti sürətlə tələffüz edilməsi intonasiya qruplarında cümlə vurğusunun kəmiyyət dərəcəsi çox asılıdır: cümlədə vurğulu sözlərin sayı çox olursa, həmin nitq ahəstə, az olursa sürətlə tələffüzün tempi artır. Cümlələrin sonunda və cümlə daxili fasilələr də əsasən vurğulu sözlərdə baş verir.

İntonasiyanın temp komponenti də cümlə vurğusu ilə sıx bağlıdır. Belə ki, bu və ya digər münasibəti, emosional vəziyyətin aydın, dəqiq ifadə edilməsində tembr cümlə vurğusu ilə birgə çıxış edir. Cümlə vurğusu səs tonunu əlvanlaşdırır, ona çalarlıq verir [8, s. 134-135].

İngilis dilində cümlə vurğusunun leksik və qrammatik vahidlərə münasibəti R.Kinqdon tərəfindən hərtərəfli araşdırılmışdır [137]. Azərbaycan germaşünaslığında isə cümlə vurğusunun fonetik və funksional planda növləri və funksiyalarının, müəyyən məqamları Azərbaycan dili ilə müqayisədə F.H.Zeynalov tərəfindən müəyyən qədər işlənmişdir [8]. F.H.Zeynalov digər dilçilərdən fərqli olaraq, cümlə vurğusuna intonasiyanın nüvə komponenti kimi yanaşır [8, s. 135] və cümlə vurğusuna belə bir tərif verir: *“Cümlədə bütün vurğulu və vurğusuz sözlərin məcmusunu özündə birləşdirən, semantik yükün dəyərindən və danışanın münasibətindən asılı olaraq cümlədə müəyyən sözlərin və birləşmələrin artikulyator-akustik, semantik baxımdan ayrılmasını, cümlələrin ritmik-melodik baxımdan formalaşmasını və qavranılmasını təmin edən prosodik vasitəyə cümlə vurğusu deyilir”* [8, s. 73].

İngilis dilində intonasiyanın yuxarıda qeyd edilən funksiyalarından (qrammatik, münasibət, diskurs, aksentual) başqa, bu sıraya iki funksiya da əlavə edilir [178, s. 127]. Bunlardan biri psixoloji, digəri isə indeksal funksiyaadır. C.Velzə görə, intonasiyanın psixoloji funksiyası nitq vahidlərini təşkil etməklə yanaşı onun asan qavranılmasında, əzbər öyrənilməsində və ifa edilməsində bizə kömək edir.

İntonasiyanın indeksal funksiyası ondan ibarətdir ki, intonasiya digər tələffüz əlamətləri ilə şəxsin, yaxud sosial qrupun müəyyən edilməsində bir göstərici, nişan kimi çıxış, hərəkət edə bilər. İntonasiyanın indeksal funksiyası ilə əlaqədar C.Velz belə bir sualla çıxış edir ki, anaları ana kimi səsləndirən nədir, sevgililəri sevgililər kimi səsləndirən nədir, hüquqşünasları hüquqşünas kimi səsləndirən nədir, ruhaniləri

ruhanilər kimi səsləndirən nədir, həkimləri həkim kimi səsləndirən nədir, rəsmi şəxsləri rəsmi şəxslər kimi səsləndirən nədir? Qismən, onların intonasiya xüsusiyyətləridir [178, s. 12].

Məlum olduğu kimi, seqment səviyyədə prosodik əlamətlərin daşıyıcıları əsasən sait fonemlərdir. Məsələn, biz “ask” sözünün ifadə tərəfini təhlil etsək, deyə bilərik ki, bu fonemlərin hər birinin özünəxas daxili fərqləndirici əlamətləri vardır: [ɑ:], [s] və [k]. Lakin bu fonemlərdən yalnız biri [ɑ:] potensialda prosodikdir, yə [ɑ:] ton yüksəkliyi, intensivlik və uzunluq kimi kompleks prosodik əlamətlərin daşıyıcısıdır. Ayrılıqda leksik vahid kimi götürülmüş sözdə [ɑ:] fərqləndirici əlamət kimi çıxış edir. Lakin sintaktik səviyyədə onun prosodik imkanları genişlənir. Məsələn:

- 1) *I wanted to, ask you.*
- 2) *'Did you, ask him?*
- 3) *,Ask him.*
- 4) *Oh, I `ask you!*

Yuxarıda verilən misal nümunələri göstərir ki, prosodik komplekslər müxtəlif formalı ola bilər və hər bir forma xüsusi halda müəyyən “mənanaya” uyğun gəlir. Belə ki, birinci cümlədə “ask” sözü alçaq enən tonla tələffüz edilir, ikinci cümlə alçaqdan qalxan tonla, üçüncü cümlə yüksəkdən qalxan tonla, dördüncü cümlədə isə qalxan-enən tonla tələffüz edilir. Belə ki, alçaqdan enən ton birinci cümlənin nəqli, alçaqdan qalxan və yüksəkdən qalxan tonlar cümlələri sual cümlə olduğunu, qalxan-enən ton isə nəqli formalı cümləni nidaya çevirir və danışanın təsirləndiyi münasibəti ifadə edir.

Qeyd edək ki, “ask” sözü ayrılıqda götürülmüş cümlələrlə yanaşı, müəyyən kontekst, yaxud situasiyalarda, sintaktik baxımdan daha geniş prosodik potensiala malikdir. Məsələn:

- A. *'Did you, ask him?*
- B. *'Ask? 'Why should` I.*

Bu kiçik söhbətdə birinci sözləm alçaqdan qalxan ton sorğu, ikinci sözləm yüksək qalxan tonla təkrarlanan sual üstəgəl ciddi narazılıq ifadə edir.

Bununla belə, linqvistik mənbələrdə qeyd edilir ki, [ɑ:] və digər sait fonemlər heç də həmişə sintaktik səviyyədə prosodik baxımdan relevant deyildir. Belə ki, “ask” sözündə [ɑ:] foneminin relevantlığı onun feil olmasıdır. Ancaq [ɑ:] fonemi “afternoon” sözündə prosodik baxımdan relevantdır, lakin sintaktik baxımdan relevant deyildir. Belə ki, saıtlərin sintaktik baxımdan relevant olması, bütövlükdə onun qrammatik baxımdan əhəmiyyətli olmasından asılıdır. Məsələn, qısa [ɪ] fonemi “hit” sözündə sintaktik baxımdan relevantdırsa, “it” sözündə sintaktik baxımdan relevant deyildir [116, s. 8]. Cümlə səviyyəsində aparılan təhlilə əsasən, (*I told him to come at five*) qeyd edilir ki, bu cümlədə “told”, “come” and “five” sözlərində saıtlərin prosodik əlamətləri sintaktik səviyyədə relevantdır, lakin “I”, “to” və “at” sözləri sintaktik baxımdan qeyri-relevantdır [116, s. 9].

Verilən misal nümunələrindən və təhlildən aydın olur ki, cümlədə vurğu daşıyan əsas nitq hissələri (şəxs əvəzlilikləri və onların formaları istisna olmaqla) vurğu daşdığından onların saıtləri sintaktik baxımdan relevantlıq kəsb edir, köməkçi nitq hissələri isə vurğusuz olduğundan onların saıtləri sintaktik baxımdan qeyri-relevant olur. Bu baxımdan prosodik komplekslər sintaktik səviyyədə relevant və qeyri-relevant olmaqla iki növə bölünür [116, s. 9].

Bununla əlaqədar qeyd etmək olar ki, prosodik komplekslərinin daşıyıcıları olan saıtlə sintaktik səviyyədə ton daşıyıcıları kimi çıxış edə bilər. Belə ki, ayrılıqda götürülmüş və neytral vəziyyətdə tələffüz edilən köməkçi sözlər və əvəzliliklər mətn-diskurs səviyyəsində müəyyən kontekstlərdə danışanın niyyətindən asılı olaraq vurğu tonla realizə oluna bilər [159, s. 153].

Məlum olduğu kimi, ingilis və Amerika fonetistləri cümlə (söyləm) strukturunda nüvə tonlarla yanaşı, müxtəlif diapazon, taktönu tonal səviyyələr və müxtəlif istiqamətli şkalalar fərqləndirirlər. Belə ki, intonasiyanın struktur elementlərinə, struktur-funksional baxımdan yanaşdıqda məlum olur ki, danışıq aktında onların hər biri müəyyən funksiya (münasibət, emosional və s.) yerinə yetirir. Bu prosodik faktorların vacibliyinin nəzərə alınması və onların intonasiya ilə əlaqəsi intonasiyanın nədən ibarət olduğunu geniş başa düşməyə imkan verir. Bu baxımdan əvvəldə qeyd

edildiği kimi, intonasiyada dəyişən üç tip suprasegment fərqləndirilir: sintaqmatik (xətti ardıcillıq), prosodik və paralingvistik.

Sintaqmatik, yaxud xətti ardıcillıq tipinə aid edilən elementlər, o cümlədən taktönü, şkala, tonik hecalar, taktardı, fasilələr (pauzalar), tonlar arasındakı sərhədlər heç vaxt eyni vaxtda baş vermir.

Prosodik tipə aid edilən komponentlərə şkalanın genişlənməsi, şkalanın daralması, səs diapazonunun yüksək sahəsi (yüksəkdən qalxan ton), səs diapazonunun orta və alçaq sahəsi (səs tonunun orta və alçaq diapazondan qalxması və enməsi), səsin ucalığı, tempin sürəti, səsin tempi (keyfiyyəti) və ritmiklik daxil edilir [159, s. 150]. Bu komponentlər danışq prosesində daim olaraq iştirak edir və danışq prosesi davam edərkən bu prosodik komponentlər müşahidə ediləndir. Belə ki, pıçılıtlı danışq istisna olmaqla, səslilə danışqda səs diapazonunun tipinə, səsin ucalığına, tempin sürətinə, səs tembrinə (keyfiyyətinə) malik olmadan danışq mümkün deyil. Müxtəlif sənət, peşə sahiblərinin özlərinə xas tipik səs diapazonu, səs ucalığı, səs keyfiyyətinə malik olması, onların sənət-peşə sahəsində “mənşə” qohumluğu kimi görünə bilər [178, s. 12].

İngilis dili danışq aktında vurğulu hecalar müəyyən zaman intervalında gəlməsinə və vurğusuz hecadan ayrılmasına meylik güclüdür. Bu da həmin dilin vurğulu heca tipinə mənsub olması ilə şərtlənir. Nitqin ritmikliyi də üslubi səciyyə daşıyır. Natiqlərin nitqi əsasən ritmik olur. Bəzən adamlar tərəddüd və əsəbi olanda onun nitqi aritmik olur [159, s. 109].

Paralingvistik tipə insanların danışq prosesində üz hərəkətlərinin müxtəlif ifadə formaları, əl-qol hərəkətləri daxil edilir [159, s. 150].

Qeyd edək ki, ingilis dilində heca, söz birləşməsi səviyyəsində olduğu kimi, cümlə və diskurs səviyyəsində də intonasiyanın prosodik komponentləri arasında (şkalalar, diapazon, tonal səviyələr arasında başqa dillərə nisbətən prosodik kontrastlar daha güclü və qabarıqdır [135, s. 58]. Belə ki, ingilis dilində intonasiya modellərinin çoxluğu deyilənləri bir daha təsdiq edir. İngilis dilində prosodik qarşılaşdırmanın güclü olmasının nəticəsidir ki, danışq prosesində hər bir kommunikativ cümlə tipi ilə çoxlu sayda münasibət, emosional-modal mənalar ifadə

edən söyləmlər formalaşır. Prosodik kontrastlar ayrılıqda görülmüş cümlə ilə müqayisədə diskurs səviyyəsində müxtəlif kontekstlərdə özünü daha qabarıq göstərir.

Diskursun informasiya strukturunu və diskursun struktur komponentlərini intonasiyaya münasibəti, əlaqəsi baxımından təhlil edərkən məlum olur ki, bu iki dil və nitq hadisəsi arasında struktur-funksional baxımdan bir uyğunluq, müvafiqlik vardır. Başqa sözlə, intonasiyanın struktur elementlərinin xətti ardıcılığı, prosodik komponentləri və funksiyaları ilə diskurs strukturunun komponentləri arasında ifadə və məzmun planı baxımından bir asılılıq, korrelyasiya münasibəti vardır.

Qeyd edək ki, insan dilinin işlənməsinin əlaməti, nişanı onun vahidlərinin müxtəlif səviyyələrdə (fonem, morfem, leksem, frazem, cümlə-propozem, tekstem, mətn-diskurs) çoxlu sayda struktur (quruluş formaları) nümayiş etdirməsidir. Belə ki, dil vahidləri hər bir səviyyədə müxtəlif linqvistik funksiyalar ifadə edə bilər. Məsələn, ingilis dilində “*tall*” və “*call*” sözləri səs quruluşuna, funksiyasına görə bir-birindən fərqləndiyindən, forma müxtəlifliyi sözlərin leksik-semantik məna müxtəlifliyini ifadə edir. Bu sözlərin səs quruluşunda [t] və [k] fonemləri fərqləndirici funksiyaya malik olduğundan onların allofonik realizasiyası sözlərin səs, forma quruluşunda müxtəliflik yaradır ki, bu fərq də leksik səviyyədə məna fərqinə gətirib çıxarır. Morfem səviyyəsində səs quruluşunun müxtəlifliyi (*book, books, ask, asks, asked*) qrammatik formalar bir-birindən fərqləndirir; ismin tək və cəm, feilin məsdər, indiki və keçmiş zaman formalarını ifadə edir. Söz sırasının müxtəlifliyi də müəyyən məna ifadə edən quruluş yarada bilər. Məsələn, “*Rachel saw Naomi*” cümləsi “*Noami saw Rachel*” cümləsindən söz sırasının strukturu ilə fərqlənir ki, bu halda söz sırasının dəyişməsi iştirakçıların tematik rollarının müxtəlifliyini ifadə edir.

Dil vahidlərinin struktur müxtəlifliyi söz, söz formaları, söz birləşmələri, cümlə ilə məhdudlaşmır. O, genişlənərək iki və daha artıq cümlənin məzmun birliyini ehtiva edir və məzmunca bir linqvistik vahidi ifadə edir. Bu vahid linqvistikada “diskurs” kimi qəbul edilir. Diskurs səviyyəsində linqvistik forma fərqləri hadisələrin geniş sırasını əhatə edir. Bu sıra əvəzlilərdən tutmuş söz sırası və cümlələrin sıralanmasına qədər genişlənir.

Belə ki, cümlələrin sıralanmasından formalaşan struktur-funksional müxtəliflik, linqvistik formaların fərqləndirilməsinə gətirib çıxarır. Bu səviyyədə linqvistik formalar leksik-semantik mənaya, yaxud tematik rola nisbətən daha mürəkkəbdir. Bu səviyyədə bütöv informasiyaya dair struktur formalaşdırır. Belə ki, diskurs səviyyəsində hansı informasiya vacibdirsə o, önə çəkilir və bu, informasiyanın bir aspektini təşkil edir. Burada əsas məsələ bir cümlənin tematikası başqa bir cümlənin tematikası ilə necə əlaqələndirilməsi məsələsidir. Təbii dilin işlənməsində diskursun informasiya strukturunu önə çəkən dil vasitələrindən (əvəzliliklər, şərtlər, ədatlar, artikkelər, söz sırası) biri də intonasiya və onun prosodik komponentləridir.

Yazılı diskursda informasiyanın strukturlaşması mətn göndərənə marağ, niyyətdən asılı olaraq, söz seçimi qarşısında qoyur. O, ilk növbədə, lüğət tərkibindən lazımı sözləri seçməli, sonra sintaktik səviyyədə söz birləşməsi və cümlə quruculuğu ilə məşğul olmalı və, nəhayət hər iki səviyyənin mətndə necə işləmə bilməsini müəyyənləşdirməlidir. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, mətn göndərən linqvistik seçiminə psixoloji, sosial, mədəni və digər amillər təsir göstərir. Şifahi diskursda qeyd edilən linqvistik vasitələrlə yanaşı, danışanın niyyəti, marağı, münasibəti, emosiyasından və situasiyadan asılı olaraq intonasiya modellərinin seçilməsi də lazım gəlir. Belə ki, intonasiyanın prosodik komponentlərindən formalaşan intonasiya modelləri danışanın marağını, niyyətini, münasibətini diskursiv (yeni) və qrammatik semantik mənaların ötürməsində verbal, prosodik vasitə kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bununla belə, nitq psixologiyası belə bir faktı təsdiq edir ki, yazı yazarkən, səssiz halda oxuyarkən cümlələrin tələffüzü, o cümlədən intonasiyası yazanın və oxuyanın beynində mövcuddur, ancaq danışmaq və səslə oxu zamanı cümlələrin intonasiyası sözləmə formasında aydın təzahür edir [8, s. 3].

Dil vahidləri çoxlu sayda struktur nümayiş etdirdiyi kimi, intonasiya da cümlə, diskurs, mətn səviyyəsində onların üzərinə sərilərək çoxlu sayda intonasiya strukturları, modelləri, müxtəlif mənəli sözləmlər nümayiş etdirir və müxtəlif funksiyaların daşıyıcıları kimi çıxış edir. Başqa sözlə, dil vahidlərinin nümayiş etdirdikləri müxtəlif strukturlar müəyyən funksiyaya istiqamətləndirilir. Bu baxımdan diskurs məntiqi,

əlaqəli danışmaq (nitq) olduğundan o, bütöv bir vahiddir [130, s. 19]. Diskurs da daxili struktur komponentləri və vahidləri vardır (Bax: fəsil III).

Belə ki, diskurs strukturu linqvistik, intensional (niyyət, məqsəd) və atensional (diqqət) komponentlərini və müəyyən cümlələr (segmentlər) ardıcılığından ibarət olan vahidləri özündə ehtiva var. Bu baxımdan diskurs strukturunun komponentləri və segment vahidləri onun məzmun planını, intonasiyanın prosodik komponentləri isə diskursun ifadə planını təşkil edir. Diskurs strukturunun komponentlərinin intonasiyanın prosodik komponentlərinə münasibətinin təhlili göstərir ki, diskurs strukturunun hər bir komponentinin məzmunu ilə ifadə planında intonasiyanın funksiyaları həyata keçirən reallaşdırıcı prosodik komponentlər arasında struktur, funksiya və variativlik baxımından uyğunluq, asılılıq, korrelyasiya vardır. Belə ki, mənalı prosodik əlamətlər toplusundan ibarət olan intonasiya və onun prosodik komponentləri diskurs strukturunun komponentlərindən persektiv səviyyədə müəyyən məzmun daşıyıcıları kimi çıxış edir.

Mənalı prosodik əlamətlər toplusu dedikdə biz intonasiyanın struktur elementlərinin formalaşdırdığı intonasiya modellərini və struktur elementlərin variativliyini nəzərdə tuturuq.

Mənalı prosodik əlamətləri intonasiyanın funksiyalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İntonasiyanın qrammatik funksiyası, əsasən aşağıdakı mənalı prosodik əlamətlərdə səciyyələnir – alçaqdan enən ton, alçaqdan qalxan ton, alçaqdan enən-qalxan ton, pilləli şkala, alçaq səviyyəli taktönü, alçaq səviyyəli taktardı, cümlə və sintaqm daxili fasilələr. Bunlarla yanaşı, qrammatik funksiyanın əsas prosodik əlaməti ikimənalılıq (ambiqutivliyi) aradan qaldırıcı xüsusi fasilə ilə səciyyəvi olmasıdır. Başqa sözlə, intonasiyanın qrammatik funksiyasına xidmət edən prosodik əlamətlər əsasən neytral səciyyəvi olub, cümlənin sintaqmatik (mənalı) üzvlənməsinə xidmət edir.

2. İntonasiyanın münasibət (emosional-modal) funksiyası cümlənin kommunikativ tipləri çərçivəsində realizə olunmaqla aşağıdakı mənalı prosodik əlamətlərlə səciyyəvidir: yüksək səviyyəli taktönü, yüksəkdən enən ton, yüksəkdən qalxan ton,

yüksəkdən enən-qalxan ton, qalxan-enən ton, yüksək, enən istiqamətli şkala, qalxan istiqamətli şkala, sürüşkən şkala, skudent şkala; diapazonun genişlənməsi, şkalanın sınıması, diapazonun daralması, emfatik vurğu, tərkibi tonlar və s.

Əgər intonasiyanın qrammatik funksiyası əsasən cümlənin quruluşca növlərində və nüvədə alçaqdan enən və alçaqdan qalxan ton və fasilənin əhəmiyyəti və kəmiyyəti ilə həyata keçirilsə, münasibət funksiyasında şkala müxtəlifliyi, tonların kombinasiyası, diapazonun genişlənməsi və daralması və digər prosodik əlamətlərlə həyata keçirilir.

3. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, intonasiyanın diskurs funksiyasına ayrılıqda götürülmüş cümlə səviyyəsində deyil, bir-birilə əlaqədə olan iki və daha çox cümlələrin sıralanması ardıcılığı kontekstində yanaşılır. Burada əsas diqqət danışığda ötürülən informasiyanın hansının yeni və hansının köhnə olmasına istiqamətlənir və onlar hansı prosodik vasitələrlə həyata keçirilir. Bu baxımdan intonasiyanın diskurs funksiyası aşağıdakı prosodik əlamətlərlə səciyyələnir: alçaqdan enən, alçaqdan qalxan, enən-qalxan tonlar; səs tonunun yüksəkliyinin diapazonun aşağı hissəsindən düşməsi, sürətin (tempin) artması, diapazonun daralması səsin ucalığının zəifləməsi və tonik vurğunun yerinin dəyişməsi.

4. İntonasiyanın aksentual funksiyası aşağıdakı prosodik vasitələrlə həyata keçirilir: statik vurğu (leksik sözlərdə vurğu daşıyıcıları).

Kinetik vurğu – yüksəkdən enən, yüksəkdən qalxan, yüksəkdən enən-qalxan tonları realizə edən tonik vurğu, danışığın emosionallığını gücləndirən emfatik vurğu, informasiyanın məna mərkəzində qarşılaşmanı siqnal edən kontrastiv vurğu.

Qeyd edək ki, cümlənin, o cümlədən diskursun, mətnin aksentual strukturu onların enerji məzmununu təşkil edir. Danışanın məqsədindən, niyyətindən emosional durumundan və s. asılı olaraq, müxtəlif situasiyalarda diskursda enerjinin müxtəlif dərəcədə paylanması intonasiyanın prosodik komponentlərini variativləşdirir. Bu da intonasiyanın müxtəlif funksiyalar yerinə yetirməsini şərtləndirir.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, diskurs strukturunun eksplisit modeli üç komponenti özündə ehtiva edir. Linqvistik struktur adlanan birinci komponent diskursun mətninin özündən, söyləm kimi aktuallaşan diskursun seqmentlərdən ibarətdir. İfadə planında diskurs strukturunun bu komponenti əsasən qrammatik

funksiyanın prosodik daşıyıcıları ilə realizə olunduğunu demək olar. Belə ki, mətni danışan, yaxud göndərən diskursun informasiya strukturunu formalaşdırarkən linqvistik vasitələrdən seçim etdiyi kimi ifadə planında da, prosodik komponentlər üzərində seçim aparır, yəni leksik sözlərin vurğulu olması, diskurs seqmentlərinin üzvlənməsində alçaq qalxan, alçaq enən tonlar və uzunluq dərəcəsinə görə fasilələr seçimi bu qəbildəndir. Bu baxımdan bir kollec tələbəsinin valideyninə yazdığı məktubun bir abzasa diqqət edək:

'College, gets 'nicer and, nicer, | I 'like the, girls and the ,teacher and the | classes and the, campus | and the 'things to, eat || We have 'icecream 'twice a, week / and wé never 'have corn-'meal mush |||

Diskurs strukturunun ikinci komponenti intensional (niyyət) komponentidir. Bu komponent diskursu təşkil edən hər bir seqmentin məqsədini və seqmentlərin bir-birilə iyerarxik (pilləli) əlaqəsini nəzərdə tutur. Diskursun intensional komponenti ifadə planında intonasiyanın münasibət, emosional-modal funksiyası ilə bir növ həmrəylik nümayiş etdirir. Bu həmrəylik öz ifadəsini onda tapır ki, “diskurs” anlayışı psixoloji, sosial, mədəni və müəyyən kontekst, yaxud situasiya ünsiyyət prosesində və müəyyən situativ məqamlarda danışanların məqsədindən, niyyətindən sosial və psixoloji amillərdən asılı olaraq, intonasiyanın prosodik komponentlərin struktur variativliyi daha çox müşahidə edilir və bu da geniş diapazonda mənfi və müsbət çalarlı münasibət mənalarının ifadəsinə səbəb olur. Belə ki, eyni bir leksik tərkibli qrammatik quruluşlu kommunikativ tipli cümlə daxilində melodik şkalaların və nüvə tonların dəyişməsi, yaxud birinin digəri ilə əvəz edilməsi mənfi və müsbət çalarlı münasibətlərin birinin digəri ilə əvəzlənməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan demək olar ki, ifadə planında müxtəlif istiqamətli və səviyyəli şkalaların və nüvə tonlarında baş verən dəyişmələr diskurs strukturunun intensional komponentlərin prosodik əlamətlərinin daşıyıcıları kimi çıxış edir.

Diskurs strukturunun üçüncü komponenti atensional (diqqət) komponenti təşkil edir. Bu komponent söhbət iştirakçılarının söhbət zamanı diqqət mərkəzinin nəyə yönəldiyini nəzərdə tutur.

İfadə planında diskurs strukturunun bu komponenti intonasiyanın diskurs funksiyasına müvafiq gəlir və söhbətin topikində yeni və köhnə olan informasiyanın nəzərə çarpdırılmasına istiqamətlənir. Belə ki, müəyyən situasiya, yaxud kontekstdən asılı olaraq eyni bir şəxs adı (referent) yeni və köhnə informasiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edə bilər. Məsələn:

a. *'When you 'get to the, office, | you will 'see a' tall man 'named, Sean.* Bu diskursda “Sean” yeni informasiyanın daşıyıcısı kimi çıxış etdiyindən alçaqdan enən tonla ifadə edilir.

'When you 'see, Sean, / 'give him this, letter. İkinci cümlədə “Sean” enən-qalxan tonla ifadə edildiyindən “köhnə”, informasiyanı, yəni danışanlar üçün məlum, şərik informasiyadır.

Bu baxımdan əvvəldə qeyd edildiyi kimi, David Brazil və Karlos Güssenhoven enən tonu (proclaiming tone) “əlan edən”, enib-qalxan tonu isə (referring tone) “istinad edən” ton adlandırır. Bu baxımdan diskursda köhnə və yeni informasiyanın signal edilməsində tonların prosodik vasitə kimi çıxış etməsi də qeyd edilir [159, s. 157].

Qeyd edildiyi kimi, intonasiyanın diskurs funksiyası alçaqdan enən və alçaqdan enən-qalxan tonların səs diapazonunun aşağı hissəsində düşməsi, sürətin (tempin) artması, diapazonun daralması, səsin ucalığının zəifləməsi və tonik vurğunun yerinin dəyişməsi ilə həyata keçirilir.

İntonasiyanın aksentual funksiyası diskurs strukturunun komponentlərinə münasibəti bir növ ortaqdır. Belə ki, diskurs mətninin enerji məzmununu təşkil edən aksentual funksiya diskurs strukturunun hər bir komponentinin normal, emfatik və kontrastiv vurğu növü ilə təmsil oluna bilər. Belə ki, normal (statik) vurğu kimi, aksentual struktur intonasiyanın qrammatik, münasibət, diskurs funksiyasında təmsil olunur.

Emfatik vurğu kimi o, münasibət funksiyasına, kontrastiv vurğu kimi qrammatik (ikimənalılığı), kontrastiv vurğu kimi diskursa meyli olur. Məsələn:

1) *You' musn't 'talk so loudly* (normal).

2) *You` musn't talk so loudly* (emfatik-etiraz).

1) *I have 'plans to` leave = I am planning to leave.*

2) *I have `plans to leave = I have some plans to leave* [159, s. 154].

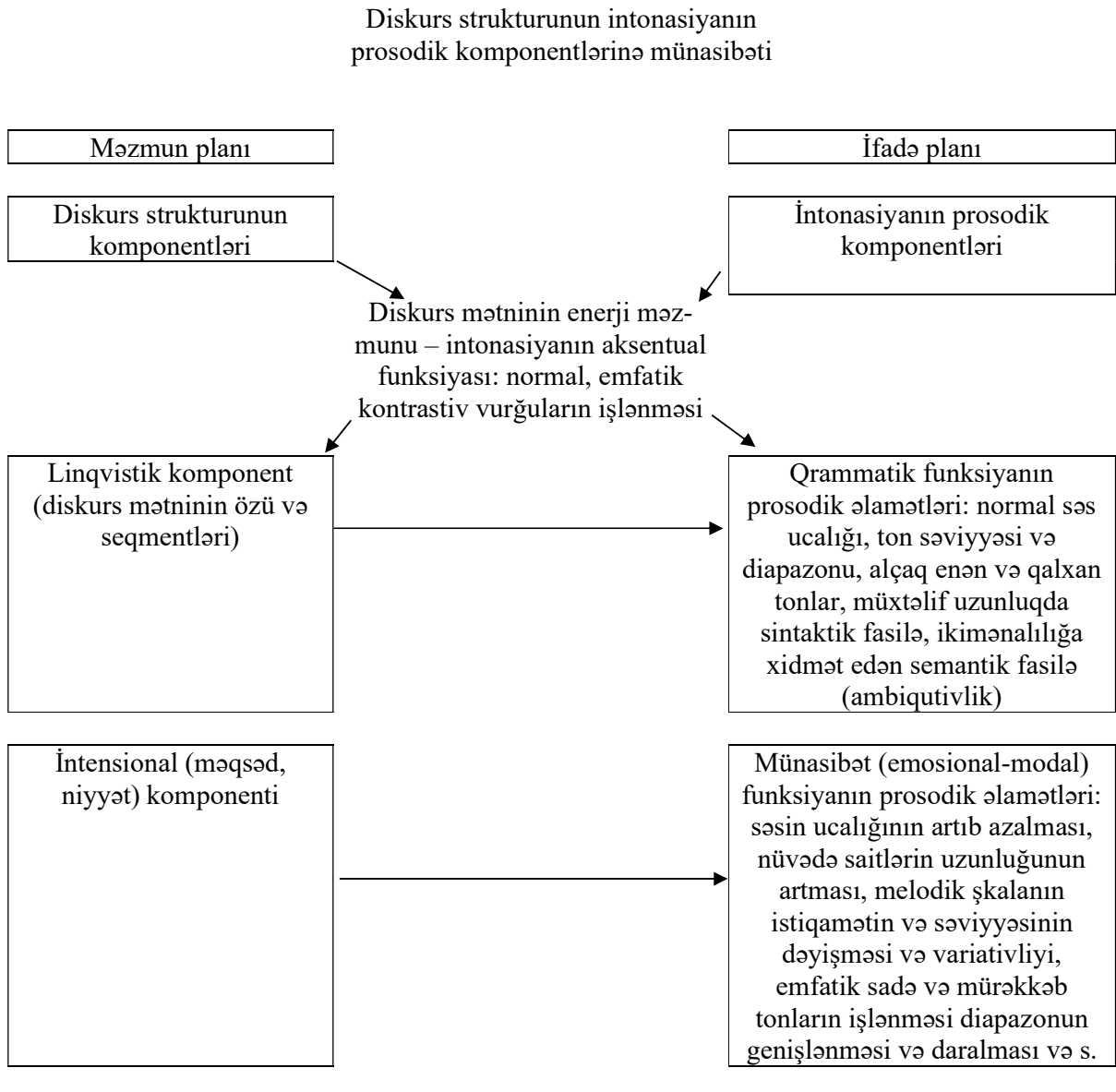
(qrammatik funksiya, ikimənalılığın aradan qalxması).

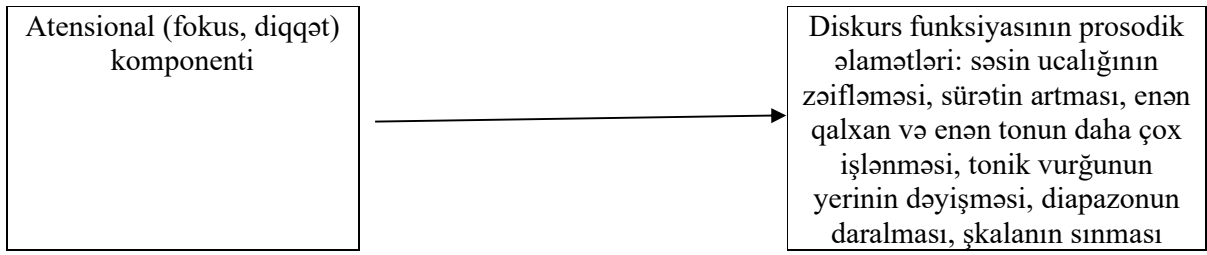
A. *'Have you' brought that, book | which I, asked you?*

B. *, Yes, 'Here is that 'book you asked me to bring.*

Bu kontekstdə “to bring” faktı məlum olduğundan kontrastiv vurğu “book” sözünün üzərinə keçir və yeni informasiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Düşünmək olar ki, diskursun aksentual strukturunu müşahidə edilən funksional yayğınlığa, variativliyə meyillilik cümlə vurğusunun mətnin enerji məzmununu təşkil etməsindən irəli gəlir.

Yuxarıda deyilənləri sxematik formada aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Diskurs strukturunun komponentlərinin intonasiyanın funksiyalarına və bu funksiyaları həyata keçirən prosodik əlamətlərə münasibətinin təhlili göstərir ki, diskurs strukturunun hər bir komponentinin ifadə planında prosodik korrelyatları vardır. Belə ki, ifadə planında mənalı prosodik əlamətlər toplusu diskursun struktur komponentlərindən müəyyən informasiya (lingvistik, intensional, atensional) daşıyıcısı kimi çıxış etdiyindən, onlar diskurs strukturunun prosodik korrelyatlarına çevrilir və məzmun planında diskurs strukturunun informasiya, məzmunun təmsilçisi kimi çıxış edirlər. Nəticə etibarilə demək olar ki, intonasiyanın funksiyaları (qrammatik, münasibət, aksentual, diskurs) ifadə planında bu funksiləri həyata keçirən intonasiyanın prosodik komponentləri ilə məzmun planında diskurs strukturunun komponenti arasında struktur-funksional baxımdan bir uyğunluq, müvafiqlik özünü göstərir. Başqa sözlə, perseptiv səviyyədə intonasiyanın prosodik komponentləri ilə diskurs strukturunun komponentləri arasında məzmun və ifadə planı baxımından bir asılılıq, bir korrelyasiya münasibəti vardır.

NƏTİCƏ

Diskurs strukturunun fonetik-prosodik korrelyatları üzrə aparılan araşdırmadan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Müasir dilçilikdə mətn-diskurs problemi ilə məşğul olan dilçilər və tədqiqatçıların diqqəti əsasən “mətn” və “diskurs” anlayışlarının oxşar və fərqli cəhətlərinin çözülməsinə yönəlmişdir və şifahi diskursun prosodik-intonasiya xüsusiyyətlərinə yetərinə diqqət yetirilməmişdir. Linqvistik mənbələrdə qeyd edilir ki, mətn daha çox mücərrəd formal konstruksiya kimi nəzərdən keçirildiyi halda, diskurs mental, sosial, psixoloji, kontekstual-ekstralingvistik amillərin müstəvisində nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan belə bir nəticə hasil olur ki, mətn daha çox dilə, diskurs isə danışığ aktına meyli olan bir hadisədir.

2. Diskurs da bir linqvistik vahiddir və onun əlaqəli cümlələr formasında seqmentləri, struktur komponentləri, iyerarxik quruluşu, məzmun və ifadə tərəfləri vardır. Belə ki, dil vahidlərinin struktur müxtəlifliyi söz, söz birləşmələri və cümlə ilə məhdudlaşmır. O, genişlənərək iki və daha çox cümlənin məzmun birliyini özündə birləşdirərək məzmunca bir linqvistik vahidi – diskursu ifadə edir.

3. Dil vahidləri çoxlu sayda struktur nümayiş etdirdiyi kimi, ingilis dilində intonasiya da cümlə, diskurs və mətn səviyyəsində onların üzərinə sərilərək müəyyən sayda intonasiya modelləri, müxtəlif mənalı söyləmlər nümayiş etdirir. Diskurs strukturunu linqvistik, intensional (niyyət, məqsəd) və atensional (diqqət, fokus) komponentlərini özündə ehtiva edir. Diskurs strukturunun komponentləri onun məzmun planını təşkil edirsə, intonasiyanın komponentləri diskursun ifadə planını təşkil edir.

4. Diskurs strukturunun komponentləri ilə intonasiyanın komponentlərinin əlaqəli təhlili göstərir ki, diskurs strukturunun hər bir komponentinin məzmunu ilə, ifadə planında intonasiyanın funksiyalarını həyata keçirən, reallaşdıran prosodik komponentlər arasında struktur-funksional baxımdan bir uyğunluq, asılılıq, bir korrelyasiya vardır.

5. Diskurs strukturunun komponentlərinin intonasiyanın funksiyalarına münasibətinin təhlili göstərir ki, diskurs strukturunun hər bir komponentinin ifadə

planında prosodik korrelyatı vardır. Belə ki, ifadə planında prosodik əlamətlər diskursun struktur komponentlərindən müəyyən informasiya (linqvistik, intensional, atensional) daşıyıcısı kimi çıxış etdiyindən onlar diskursun prosodik korrelyatlarına çevrilir və məzmun planında diskurs strukturunun informasiya məzmununun təmsilçisi kimi çıxış edirlər. Diskurs strukturunun linqvistik komponenti intonasiyanın qrammatik funksiyasını həyata keçirən prosodik əlamətlərlə (alçaqdan enən ton, alçaqdan qalxan ton, alçaqdan enən-qalxan ton, pilləli şkala, alçaq səviyyəli taktönü, taktardı, elementlər, cümlə və sintaqm daxili fasilələr) realizə olunur. Qrammatik funksiyanın əsas əlamətlərindən biri ikimənalılığı aradan qaldıran cümlə vurğusu və xüsusi fasilə ilə səciyyəvi olmasıdır. Diskurs strukturunun intensional (niyyət, məqsəd) komponenti intonasiyanın münasibət (emosional-modal) funksiyasını həyata keçirən prosodik əlamətlərlə (yüksək səviyyəli taktönü, yüksəkdən enən ton, yüksəkdən qalxan ton, yüksəkdən enən-qalxan ton, qalxan-enən ton, yüksəkdən enən istiqamətli şkala, alçaqdan qalxan istiqamətli şkala, yüksək şkala, skudent şkala, diapazonun genişlənməsi, şkalanın sınıması, daralması, emfatik vurğu, tərkibi tonlar və s.) realizə olunur.

6. Diskurs strukturunun atensional (diqqət, fəkəs) komponenti intonasiyanın diskurs funksiyasının səciyyələndirən prosodik əlamətlərlə (alçaqdan enən ton, alçaqdan qalxan ton, enən-qalxan ton, səs tonunun yüksəkliyinin diapazonun aşağı hissəsindən enməsi, tempin artması, diapazonun daralması, səsin ucalığının zəifləməsi və tonik vurğunun yerinin dəyişməsi) ilə realizə olunur.

7. Diskursun ümumi enerji məzmununu intonasiyanın aksentual funksiyası təşkil edir. İntonasiyanın aksentual funksiyası digər funksiyalar arasında orta q mövqe tutur. Aksentual funksiyanın prosodik daşıyıcılarını statik vurğu (leksik vahidlərdə vurğu daşıyıcıları), kinetik vurğu (tonik vurğu daşıyıcıları), emosionallığı gücləndirən emfatik vurğu, informasiyanın məna mərkəzini siqnal edən kontrastiv vurğu təşkil edir. Diskursun aksentual strukturu onun enerji mənbəyini təşkil edir. Danışanın niyyətindən məqsədindən, emosional-modal durumundan asılı olaraq müxtəlif situasiyalarda diskursun enerji məzmununun müxtəlif dərəcədə paylanması intonasiyanın prosodik komponentlərini variativləşdirir, bu da intonasiyanın müxtəlif funksiyalar yerinə yetirməsini şərtləndirir.

8. İngilis dilində intonasiyanın strukturunda nüvə tonlarla yanaşı, müxtəlif dərəcəli diapazon, tonal səviyyələr müxtəlif istiqamətli şkalalar fərqləndirilir. İntonasiyanın struktur elementlərinə struktur-funksional baxımdan yanaşdıqda məlum olur ki, danışmaq aktında bu struktur elementlərin hər biri müəyyən funksiya yerinə yetirir. Bu prosodik amillərin nəzərə alınması və onların intonasiya ilə əlaqəsi, intonasiyanın nədən ibarət olduğunu geniş başa düşməyə imkan verir. İntonasiyanın qrammatik funksiyası əsasən cümlənin quruluşca növlərində, alçaqdan enən və alçaqdan qalxan tonlar və fasilənin əhəmiyyəti, kəmiyyəti ilə həyata keçirilirsə, münasibət funksiyası cümlənin kommunikativ tipləri çərçivəsində şkala müxtəlifliyi ton kombinasiyaları, diapazon genişlənməsi, daralması və digər prosodik əlamətlərlə həyata keçirilir.

9. Diskurs strukturunun komponentlərindən ifadə planında müəyyən informasiya daşıyıcıları kimi çıxış edən intonasiyanın prosodik komponentlərinə diskurs strukturunun korrelyatları kimi baxmaq olar. Başqa sözlə, diskurs strukturunun hər bir komponentinin persektiv səviyyədə prosodik korrelyatları vardır.

10. Şifahi diskursda prosodik elementlərin (şkalaların, tonların və s.) səviyyələrinin və istiqamətlərinin dəyişməsi modal-emosional və münasibət mənalının dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Belə ki, diskurs seqmentlərinin (cümlələrin) ifadə planında bir haldan başqa hala keçməsi diskurs və intonasiya strukturlarının qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirir. Bu strukturların qarşılıqlı asılılığı fonetikadan mənaya və əksinə, mənadan fonetikaya keçidi göstərir.

11. Şifahi formalı diskursun yazılı formalı diskursdan fərqli olaraq, potensial imkan daha genişdir. Yazılı formalı diskursda bir informasiya kanalı (mətnin yazılı, visual forması) fəaliyyət göstərirsə, şifahi diskursda üç informasiya kanalı (sözlərlə, prosodik ünsürlərlə və jestlərlə verilən informasiya) fəaliyyət göstərir. Sonuncular diskursun məzmununu daha tez və asan qavranılmasını təmin edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2001. – 272 s.
2. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Xəzər Universiteti, – 1998. – 190 s.
3. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 2017. – 281 s.
4. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dilində sintaktik bütöv / K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədov. – Bakı, – 2012. – 608 s.
5. Abdullayev, S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi / S.Abdullayev. – Bakı, – 2013. – 593 s.
6. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri / M.İ.Adilov. – Bakı: Maarif, – 1989. – 364 s.
7. Aslanov, F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsi prinsipləri / F.Ə.Aslanov. – Bakı: Mütərcim, – 2005. – 160 s.
8. Axundov, A. Azərbaycan dilinin fonetikasını / A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1984. – 392 s.
9. Axundov, A. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri / A.Axundov, S.Babayev, F.H.Zeynalov. – Bakı: BDU, – 1996. – 245 s.
10. Babayev, S.M. İngilis danışığı ritminin perspektiv aspektinə dair // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2002. №5, – s.3-9.
11. Babayev, S.M. İngilisdilli mətnin ritmik üzvlənməsinin bəzi məsələləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2006. №1, – s. 3-11.
12. Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Maarif, – 1984. 308 s.
13. Dilçilik ensiklopediyası. I cild (Fəxrəddin Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə) / red. Edən F.Veysəlli – Bakı: Mütərcim, – 2006. – 516 s.; – II cild, – 2008. – 528 s.
14. Fəxrəddin, Yadigar. Fonetika və fonologiya məsələləri / F.Yadigar. – Bakı, – 1993. – 192 s.
15. Fəxrəddin, Yadigar. German dilçiliyinə giriş / F.Yadigar. – Bakı, – 2011. – 408 s.

16. Kazımov, Q.S. Seçilmiş əsərləri (Mətn sintaksisi) / Q.S.Kazımov. V cild. – Bakı: Nurlan, – 2008. 500 s.
17. Qocayeva, X.Ə. Diskurs, intonasiya və məna münasibətlərinə dair // – Bakı, ADİU, Doktorantların və gənc tədqiqatçıların IX Respublika elmi konfransı, – 2015. – s. 44-46
18. Qocayeva, X.Ə. İngilis dili mətnlərində mürəkkəb düşən-qalxan tonun semantik sahəsi // – Bakı: Qafqaz Universiteti, III International Scientific Conference of Young Researchers. – 17-18, Aprel 2015. – s. 1075-1077
19. Qocayeva, X.Ə. İngilis dilində diskursun dinamikasını şərtləndirən faktorlara dair // – Bakı: BSU, Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası). №1, – 2018. – s. 25-28.
20. Qocayeva, X.Ə. İngilis dilində diskursun intonasiya təhlili haqqında // – Bakı: BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – №2, – 2018. – s. 23-27.
21. Qocayeva, X.Ə. Koqnitiv dilçilikdə diskursun terminoloji şərhinə dair // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat. №5, cild 7, – 2016. s. 50-52
22. Qocayeva, X.Ə. Mənanın inkişafında tema-rematik progressiyanın rolu // – Bakı: BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2014, №1. – s. 43-49
23. Məmmədov A.Y. Diskurs tədqiqi / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. – Bakı: BDU, – 2016. – 111 s.
24. Məmmədov, A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri / A.Y.Məmmədov. – Bakı: ADU, – 2008. – 91 s.
25. Məmmədov, A.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Y.Məmmədov, M.M.Məmmədov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2010. – 91 s.
26. Məmmədov, A.Y. Funksionalizmdə mətn-diskurs sisteminin yeri // – Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, – 2007. №1, – s.39-46.
27. Məmmədov, A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələri sistemi / A.Y.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2001. – 144 s.
28. Musayev, O.İ. İngilis dilinin qrammatikası / O.İ.Musayev. – Bakı: Qismət, – 2007. – 587 s.

29. Mustafayeva, S.B. Diskurs intonasiasının eksperimental-fonetik təhlili (ingilis və Azərbaycan dillərinin material əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / – Bakı, – 2018. – 23 s.
30. Trubeskoy, N.S. Fonologiyanın əsasları / Tərc. edən F.Y. Veysəlli. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2012. – 388 s.
31. Veysəlli, F.Y. Alman dilinin fonetikasi / F.Y. Veysəlli. – Bakı: Maarif, – 1980. – 192 s.
32. Veysəlli, F.Y. Diskurs təhlilinə giriş / F.Y. Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2010. – 141 s.
33. Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərlər / F. Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, c. I, – 2009. – 640 s.
34. Zeynalov, F.H. / F.H. Zeynalov, X.H. Məmmədov / İntonasiya və onun tədrisinin bəzi məsələlərinə dair // – Bakı: ADDİ-nin məqalələr toplusu, – 1997. №1, – s.24-30.

rus dilində

35. Андреева, Д.И. Фонетические признаки ритмической группы в английском языке: автореферат диссертации кандидата филологических наук. – Москва, 1979. – 23 с.
36. Антипова, А.М. Направления исследований по интонации в современной лингвистике // – Москва: Вопросы языкознания, – 1986. – с.122-132.
37. Антипова, А.М. Ритмическая система английской речи / А.М. Антипова. – Москва: Высшая школа, – 1984. – 118 с.
38. Антипова, А.М. Система английской речевой интонации / А.М. Антипова. – Москва: Высшая школа, – 1979. – 132 с.
39. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – Москва, – 1969, – 608 с.
40. Барт, Р. Текстовый анализ // – Москва: Новое в зарубежной лингвистике, – 1980, вып. IX, – с.307-313.
41. Вейсаллы, Ф. Проблема дискурса в современной лингвистике / Ф. Вейсаллы, Д. Тарасова // – Bakı: Azərbaycanca xarici dillər, – 2007, – с.12-23.
42. Вейсалов, Ф. Две функции фразовой интонации // – Баку: Ученые записки АПИЯ им М.Ф. Ахундова, серия XII. №1, – 1973, – с.45-53.

43. Витомская, В.Н. Основы английской фонетики / В.Н.Витомская. – Москва, – 1948. – 382 с.
44. Витт, Н.В. Выражение эмоциональных состояний в речевой интонации: автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Москва, – 1965. – 18 с.
45. Выготский, В. Классификации дискурса / В.Выготский. – Москва, – 1978.
46. Гаибова, Т. Особенности комплексного анализа единицы художественного текста // – Bakı: Azərbaycanca xarici dillər, – 2010. №1(13), – с. 5-12.
47. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва, – 2007. – 148 с.
48. Глисон, Г.А. Введение в дескриптивную лингвистику / Г.А.Глисон. – Москва, – 1959. – 486 с.
49. Годжаева, Х.А. Qocayeva, X.Ə. Функции интонации в английском языке и их отношение к компонентам структуры дискурса // – Москва: Вестник МГЛУ. Серия 1 Филология. №4 (95), – 2018. – с. 83-87
50. Грайс, Г.П. Логика и речевое общение // – Москва: Новое в зарубежной лингвистике, –1985, вып. XVI. – с. 217-237.
51. Дербилова, Ж.И. Вариативность просодической структуры слова в различных коммуникативных типах предложений: / автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Ленинград. – 1980. – 20 с.
52. Джапаридзе, З.Н. Основные вопросы перцептивной фонетики: / автореферат диссертации доктора филологических наук. – Тбилиси, – 1974. – с.51.
53. Джафаров, Дж.М. О некоторых вопросах динамики и статики ударения // – Баку: Общее языкознание, – 2002. – с.52-59.
54. Дикушина, О. Фонетика английского языка / О.Дикушина. – Москва, – 1952. – 350 с.
55. Дубовский, Ю.А. Анализ устного текста и его составляющих / Ю.А.Дубовский. – Минск, – 1978. – 138 с.

56. Зейналов, Ф.Г. Сопоставительное исследование фонетических характеристик фразового ударения в английском и азербайджанском языках: / автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Тбилиси, – 1984. – 28 с.
57. Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. – Москва: Высшая школа, – 1979. – 312 с.
58. Златаустова, Л.В. Фонетическая структура слова в потоке речи / Л.В.Златаустова. – Казань, – 1962. – 155 с.
59. Касавин, И.Т. Текст, дискурс, контекст. Введение в социальную эпистемологию языка / И.Т.Касавин. – Москва: Канон, – 2008. – 437 с.
60. Кибрик, А.А. Когнитивные исследования по дискурсу // – Москва: Вопросы языкознания, – 1994. №5, – с.126-139.
61. Кирвалидзе, Н.Г. Дейктические средства в системе современного английского языка и их роль в организации текста: / автореферат диссертации доктора филологических наук / – Москва, – 1991. – 49 с.
62. Колшанский, Г.В. Коммуникативная функция и структура языка / Г.В.Колшанский. – Москва, – 1984. – 175 с.
63. Колшанский, Г.В. О языковом механизме порождения текста // – Москва: Вопросы языкознания, – 1983. №3, – с.44-51.
64. Кубрякова, Е.С. Типы языковых значений / Е.С.Кубрякова. – Москва: Наука, – 1981. – 215 с.
65. Куликова, О.В. Принципы построения аргументированного дискурса // – Москва: Лингводидактические аспекты обучения профессиональному общению, – 2004, вып. 409. – с.18-36.
66. Леонтьев, А.А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации (синтаксис текста) / А.А.Леонтьев. – Москва: Наука, – 1979. – с.18-36.
67. Лепехин, С.А. Фонологические проблемы энергосодержания текста (на материале текстов различной эмоциональной насыщенности): / автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Москва, – 1989, 24 – с.

68. Лузина, Л.Г. Виды информации в дискурсе // – Москва: Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты, – 2000. – с.137-151.
69. Макаров, М.Л. Основы теории дискурса / М.Л.Макаров. – Москва: ИТДГК Гнозис, – 2003. – 280 с.
70. Мамедов, А.Я. Textoобразующие потенции семантических и формальных факторов // – Москва: Вестник. МГЛУ, – 2007. вып. 460, – с. 94-99.
71. Матезиус, В. О так называемом актуальном членении предложения // – Москва: Пражский лингвистический кружок, – 1967. – с. 359.
72. Миронова, Н.Н. Дискурс – анализ оценочной семантики / Н.Н.Миронова. – Москва: ТЕЗАУРУС, – 1997. – 158 с.
73. Наер, В.Л. К вопросу о вербализации фоновых знаний // – Смоленск: Актуальные проблемы германистики и романистики, – Смоленск, – 2004, вып. 8. – с.160-165.
74. Николаева, Т.М. Лингвистика текста // – Москва: Новое в зарубежной лингвистике, вып. VIII, – 1978. – с.5-39.
75. Николаева, Т.М. Семантика акцентного выделения / Т.М.Николаева. – Москва: Наука, – 1982. – 104 с.
76. Пешковский, А.М. Интонация и грамматика. Избранные труды / А.М.Пешковский. – Москва, – 1989. 252 с.
77. Ревзина, О.Г. Язык и дискурс // – Москва: Вестник МГУ, серия IX. Филология, – 1999. – с.25-33.
78. Соколова, М.А. Практическая фонетика английского языка / М.А.Соколова. – Москва: Высшая школа, – 1984. – 352 с.
79. Соссюр, Ф. Курс по общей лингвистике / Ф.Соссюр. – Москва: Институт научной информации по общим наукам, – 1996. – 696 с.
80. Страхова, В.С. Внешние средства организации текста // – Москва: Лингвистика текста, –1980, вып. 141. – с.150-159.
81. Торсуев, Г.П. Проблемы теоретической фонетики и фонологии / Г.П.Торсуев. – Ленинград: Наука, – 1969. – 100 с.

82. Торсуев, Г.П. Фонетика английского языка / Г.П.Торсуев. – Москва: Иностранная литература, – 1950. – 332 с.
83. Трахтерев, А.Л. Практический курс фонетики английского языка / А.Л.Трахтерев. – Москва: Высшая школа, – 1976. – 312 с.
84. Тураева, З.Я. Лингвистика текста (Текст: структура и семантика) / З.Я.Тураева. – Москва: Наука, – 1986. – 126 с.
85. Цибуля, И.Б. Роль интонации в структурировании текста: / автореферат диссертации кандидата филологических наук / – Москва, – 1982. – 18 с.
86. Черняховская, Л.А. Смысловая структура текста и ее единицы // – Москва: Вопросы языкознания, – 1983, – №6, – с.117-126.
87. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба. – Ленинград: Наука, – 1974. – 428 с.
88. Якобсон, Р.О. Избранные работы / Р.О.Якобсон. – Москва: Прогресс, – 1985. – 460 с.
89. Якобсон, Р.О. Фонология и ее отношение к фонетике / Р.О.Якобсон, М.Хале // – Москва: Новое в лингвистике, вып. 2, – 1962. – с.231-278.

ingilis dilində

90. Abercrombie, D.A. Studies in phonetics and linguistics / D.A.Abercrombie. – London: Oxford University Press, – 1965. – 151 p.
91. Abercrombie, D.A. Elements of general phonetics / D.A.Abercrombie. – Edinburgh: University Press, – 1967. – 203 p.
92. Armstrong, L.E. Handbook of English intonation / L.E.Armstrong, I.Ward. – Cambridge, – 1963. 124 p.
93. Asher, N. Discourse topic / N.Asher. – Theoretical Linguistics, – 2004, 30. – pp.163-201.
94. Asher, N. Subordinating and coordinating Discourse Relations / N.Asher. – Lingua, – 2005, 115. – pp. 591-610.
95. Babayev, S. English phonetics / S.Babayev, M.Garayeva. – Baku: Nurlan, 4th ed., – 2009. – 322 p.
96. Babayev, S. English phonology / S.M.Babayev. – Baku: Nurlan, – 2004. – 204 p.

97. Backman, M. Intonational structure in Japanese and English // *Phonology Yearbook* 3, – 1986. – pp.255-309.
98. Blokh, M.Y. A course in theoretical English grammar / M.Y.Blokh. Moscow: Higher School Publication, – 1983. – 383 p.
99. Bolinger, D. A theory of pitch accent in English // In: *Word* 14, – 1958. – pp.100-149.
100. Bolinger, D. Intonation / D.Bolinger. – Penguin, – 1972. – 463 p.
101. Bolinger, D. Contrastive accent and contrastive stress // – *Language*, – 1961, Vol.37. №1.
102. Bolinger, D. Accent is predicable (if you are a mind-reader) // – *Language*, – 1961, Vol.48. – pp.633-644.
103. Brazil, D. Discourse intonation and language teaching / D.Brazil. – London: Longman, – 1980.
104. Brown, G. Listening to spoken English / G.Brown. – Longman, – 1990. – 172 p.
105. Chafe, W. Discourse, consciousness and time / W.Chafe. – Chicago, London: The University of Chicago Press, – 1994. – 327 p.
106. Crystal, D. Prosodic systems and intonation in English / D.Crystal. – Cambridge University Press, – 1969. – 381 p.
107. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language / D.Crystal. – Cambridge University Press, – 1987. – 472 p.
108. Cauldwell, R. Intonation rules in ELT textbook / R.Cauldwell, M.Hewings // – *ELT Journal*, – 1996, 50/ – pp.327-334.
109. Daneš, F. Sentence intonation from functional point of view // – *Journal of linguistic circle of New York. Word*, Vol. 16, – 1960. – pp.34-54.
110. Daneš, F. Order of elements and sentence intonation // – *Intonation: Selected readings*. Edited by Bolinger D. Penguin Books, – 1972. – pp.216-232.
111. Delattre, P. The distinctive function of intonation // – *Intonation: Selected readings*. Edited by Bolinger D. Penguin Books, – 1972. – pp.159-174.
112. Dijk, Teun A. van. Semantic discourse analysis / A.T.Dijk. – Handbook of Discourse Analysis. – London: Academic Press, – 1985. – pp.103-112.

113. Dijk, Teun A. van. Discourse and context / A.T.Dijk. – Cambridge University Press, – 2008. – 267 p.
114. Dijk, Teun A. van. Discourse and Knowledge. Cambridge University Press, 2014, – 407 p.
115. Dicusshina, O. English phonetics / Dicusshina. – Moscow, – 1965. – 202 p.
116. Egorov, G.G. Suprasegmental phonology / G.G.Egorov. – Moscow: МГУ, – 1967. – 52 p.
117. Enkvist, N.E. Success concepts // – Nordic Research on Text and Discourse. Abo, – 1990. – pp.17-26.
118. Finch, G. Linguistic terms and concepts / G.Finch. – London: Macmillan Press, – 2009. – 256 p.
119. Gee, J.P. Discourse analysis (theory and method) / J.P.Gee. – London and New York, – 1999. – 176 p.
120. Giegerich, H. English phonology / H.Giegerich. – Cambridge University Press, – 1992. – 333 p.
121. Givon, T. Syntax: a functional-typological introduction / T.Givon. Vol. 2, Amsterdam, – 1990. – 486 p.
122. Gimson, A.C. An Introduction to the pronunciation of English / A.C.Gimson. – London, – 1970. – 320 p.
123. Grice, H.P. Logic and conversation // – New York: Syntax and semantics. Vol.3, –1975. – pp.41-58.
124. Grozs B. Some intonational characteristics of discourse structure / B.Grozs, H.Julia // – Banff, Canada: Proceedings of the 2nd international conference on spoken language processing, – 1992. – pp.429-432.
125. Grozs B.J. / Attention, intentions and the structure of discourse / B.J.Grozs, C.L.Sinder C.L. // – Computational Linguistics, 1986, Vol.12. – pp.175-204.
126. Gunter R. Intonation and relevance // Penguin Books: Intonation: Selected readings edited by Bolinger D., – 1972. – pp.194-215.
127. Halliday, M.A. Intonation and grammar in British English / M.A.Halliday. – The Hague: Mouton, – 1967. p. 62

128. Halliday, M.A. / Cohesion in English / M.A.Halliday, R.Hasan. – London: Longman, – 1976. – 374 p.
129. Harris, Z. Discourse analysis // – Language, – 1952, №28. – pp. 474-494.
130. Herman, R. Intonation and discourse structure in English: phonological and phonetic markers of local and global discourse structure / R.Herman. – The Ohio State University, – 1998. – 172 p.
131. Herman, R. Phonetic Markers of global discourse structure in English // – Journal of phonetics, 28(4). – pp.466-493.
132. Hirschburg Julia and Gregory Ward. The influence of pitch range, duration, amplitude and spectral features on the interpretation of the Rise-Fall-Rise intonation contour in English // – Journal of phonetics 20. – pp.241-251.
133. Jones, D. An outline of English phonetics / D.Jones. 8th edition. – Cambridge, – 1957. – 350 p.
134. Jones, D. Cambridge English pronouncing dictionary / D.Jones. 17th edition, – Cambridge University Press, – 2006. 599 p.
135. Karnevskaia, B. English phonetics / B.Karnevskaia. – Minsk, – 1982. – 238 p.
136. Kingdon, R. The groundwork of English stress / R.Kingdon. – London, – 1958. – 224 p.
137. Kingdon, R. The groundwork of English intonation / R.Kingdon. – London, – 1958. – 272 p.
138. Kreiman, J. Perception of sentence and paragraph boundaries in natural conversation // – Journal of phonetics 10, – 1982. – pp.163-175.
139. Ladefoged, P. A course in phonetics. 2nd edition / P.Ladefoged. – New York, – 1982. – 370 p.
140. Lass, R. Phonology (An introduction to basic concepts) / R.Lass. – Cambridge University Press, – 1998. – 363 p.
141. Lehiste, I. Perception of sentence boundaries with and without semantic information / I.Lehiste, W.Wang // – Phonologica, – 1977. – pp.277-283.
142. Lehiste, I. Phonetic Disambiguation of Syntactic Ambiguity // – Glossa, – 1973, 7(2). – pp.197-222.

143. Lehiste, I. Some phonetic characteristics of discourse // – *Studia Linguistica*, – 1982, 36(2). – pp.117-130.
144. Lehiste, I. Role of duration in disambiguating syntactically ambiguous sentences / I.Lehiste, – *J.Acoust. Soc. Am.*, – 1976, 60(5). – p.1199.
145. Leonteva, S.F. A theoretical course of English phonetics / S.F.Leonteva. – Moscow, – 1988. – 272 p.
146. Liberman, M. Prosodic form and discourse function / M.Liberman, I.Sag // – *Papers from the 10th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, – 1974. – pp. 416-427.
147. Liberman, M. Intonational invariance under changes in Pitch Range and Length // – *Language sound structure*, – 1984. – pp.157-233.
148. Mamedov, A.Y. Studies in text and discourse / A.Y.Mamedov / – Baku, – 2008. – 63 p.
149. Mamedov, A.Y. Discourse and translation (functional-cognitive approach) / A.Y.Mamedov, L.Ziyadova. – Baku, – 2012. – 111 p.
150. Mann, W.C Rhetorical Structure Theory / W.C.Mann, S.A.Thompson // – *Towards a Functional Theory of Text Organization. Text 8(3)*, – 1988. – pp. 243-281.
151. O’Connor, J.D. Intonation of colloquial English. / J.D.O’Connor, G.F.Arnold. – London: Longmans, – 1967. – 272 p.
152. O’Connor, J.D. Phonetics / J.D.O’Connor. – Penguin Books, – 1977. – 320 p.
153. Palmer, H.P. English intonation / H.P.Palmer. – Cambridge, – 1922. – 132 p.
154. Pierrehumbert, J. Phonological and phonetic representation // – *Journal of Phonetics* 18, – 1990. – pp. 375-394.
155. Pierrehumbert, J. The meaning of Intonation in the interpretation of discourse / J.Pierrehumbert, J.Hirschberg // – *Intentions of Communication*, – 1990. – pp. 271-311.
156. Polany, L. A formal model of the structure of discourse // – *Journal of Pragmatics*, – 1988, 12(5-6). – pp. 601-638.
157. Price, P. The use of prosody in syntactic disambiguation // – *J.Acoust.Soc.Am.* – 1991, 90(6). – pp. 2956-2970.

158. Pike, K.L. The intonation of American English / K.L.Pike. – University of Michigan Press, – 1945. – 200 p.
159. Roach, P. English phonetics and phonology / P.Roach. 4th edition. – Cambridge University Press, – 2009. – 231 p.
160. Schaffer, D. The role of intonation as a cue to turn taking in conversation // – Journal of Phonetics 11, – 1983. – pp. 243-257.
161. Selesnev, V. Exercises in intonation of colloquial English / V.Selesnev. – Moscow: Higher School Publication, – 1983. – 312 p.
162. Selkvik, F.O. Phonology and syntax / F.O.Selkvik. – Cambridge Mass. MIT Press, – 1986. – 476 p.
163. Schaffer, D. The role of intonation as a cue to topic management in conversation // – Journal of Phonetics 12, – 1984. pp.327-344.
164. Schafer, A. Intonational disambiguation in sentence production and comprehension // – Journal of Psycholinguist Research, – 2000, 29(2). – pp. 169-182.
165. Schmerling, S.F. Aspects of English sentence stress / S.F.Schmerling. – Austin University of Texas Press, – 1976. – 127 p.
166. Schubiger, M. English intonation and German modal particles // – Penguin Books: Intonation: Selected readings. Edited by D.Bolinger, – 1972. – pp.175-193.
167. Smith, C.L. Topic transition and durational prosody in reading aloud: production and modeling // – Speech Communication, – 2004, 42(3-4). – pp. 247-270.
168. Snedeker, J. Using prosody to avoid ambiguity / J.Snedeker, J.Trueswell // – Journal of Memory and Language, – 2003, 48 (1). – pp. 103-130.
169. Sokolova, M.A. English phonetics (A theoretical course) / M.A.Sokolova. – Moscow, – 1996. – 286 p.
170. Swerts, M. Prosody features at discourse boundaries of different strength // – J.Acoust. Soc. Am. – 1997, 101(7). – pp. 514-521.
171. Tyler, J. Discourse prosody in production and perception / J.Tyler. – The University of Michigan, – 2012. – 163 p.

172. Van, Kuppevelt J. Main structure and side structure in discourse // – Linguistics, – 1995, 33(4). – pp. 809-833.
173. Vassilyev, V.A. English phonetics (A theoretical course) / V.A.Vasilyev. Moscow, 1970, 324 p.
174. Vassilyev, V.A. English phonetics / V.A.Vasilyev. Moscow, – 1980. – 254 p.
175. Veliyeva, N.Ch. General discourse activities. NASA // – Baku: Filologiya məsələləri, – 2011, №2. – pp. 3-8.
176. Vrabel, T.T. Theoretical phonetics of the English language T.T.Vrabel. – Ungivar, – 2009. – 276 p.
177. Walter, G. Intonation, accent and rhythm // – Berlin: Studies in Discourse Phonology, – 1984. – 350 p.
178. Wells, J.C. English Intonation / J.C.Wells. – Cambridge University Press, – 2012. – 276 p.
179. Zeynalov, F.H. Practical English phonetics / F.H.Zeynalov. Book I. – Baku, – 2019. – 308 p.
180. Zeynalov, F.H. Supplement to the “Practical English Phonetics” / F.H.Zeynalov. Book II. – Baku, – 2019. – 287 p.